श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचित-षोडश-ग्रन्थान्तर्गत:-सप्तमो

अन्त:करणप्रबोध:

(समस्त पांच संस्कृत टीकाओ के हिंदी-अनुवाद, गुर्जरानुवाद, श्लोकार्थ, ग्रंथसार एवम्

अरुणा

टीका सहित)

❑ संपादक व लेखक ❑

गोस्वामी राजकुमार

❑ *प्रकाशक* ❑

गोस्वामी राजकुमार नृत्यगोपालजी

''चरणाट'' बंगला नं. ५, ठाकुर विलेज, ठाकुर डिग्री कॉलेज के सामने,

कांदिवली (पूर्व), मुंबई - ४०० १०१. ● दूरभाष : २८८४ ६५०६

वि. सं. २०६० ● वल्लभाब्द ५२६

प्रति : १०००

श्रीमद्-वल्लभाचार्य-महाप्रभु-विरचित-षोडश-ग्रन्थान्तर्गतः-सप्तमो

अन्तःकरणप्रबोधः

अनुक्रमणिका

क्रमांक	प्रकरण	पृष्ठसंख्या
१.	अन्तःकरणप्रबोध (मूल पाठ).....	१
२.	श्लोकार्थ (हिंदी एवं गुजराती).....	३
३.	ग्रंथसार (गुजराती).....	५
४.	ग्रंथसार (हिंदी).....	८
५.	श्रीगोकुलनाथानां विवृतिः	११
६.	श्रीरघुनाथानां विवरणम्	३०
७.	श्रीहरिरायाणां विवृतिः	३७
८.	श्रीव्रजराजानां विवरणम्	५७
९.	श्रीपुरुषोत्तमानां विवरणम्	७२

श्रीकृष्णः

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचित

अन्तःकरणप्रबोधः ।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥
चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेऽपि[1] मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥
समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥
सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥
सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।
आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
याऽपि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।
प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।
लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।
इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितोऽन्तःकरणप्रबोधःसम्पूर्णः ।

---

१ अपमाने वा इतिपाठः श्रीव्रजराजश्रीपुरुषोत्तमचरणानां टीकयोः ।

श्लोकार्थ

❋-❋-❋-❋

अन्त:करण मद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ।। १ ।।

હે અન્ત:કરણ ! મારા વાક્યને સાવધાનીપૂર્વક સાંભળો કે, વાસ્તવમાં કૃષ્ણથી શ્રેષ્ઠ કોઈ બીજા દોષરહિત દેવ નથી.

हे अन्त:करण ! मेरे वाक्य को सावधानीपूर्वक सुनो कि, वास्तव में कृष्ण से श्रेष्ठ कोई दूसरा दोषरहित देव नहीं है।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेपि मूलत: का क्षतिर्भवेत् ।। २ ।।

જો કોઈ ચાંડાલી રાજાની પત્ની બની જાય અને રાજા દ્વારા સમ્માનિત થઈ જાય અને પછી ક્યારેક રાજા એનું અપમાન પણ કરી લે, તો મૂળરૂપમાં એની શું ક્ષતિ થવાની છે?

यदि कोई चाण्डाली राजा की पत्नी बन जाय और राजा द्वारा सम्मानित हो जाय और फिर कभी राजा उसका अपमान भी कर दे, तो मूलरूप से उसकी क्या क्षति होने वाली है ?

समर्पणादहं पूर्वमुत्तम: किं सदा स्थित: ।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ।। ३ ।।

સમર્પણથી પૂર્વ શું હું સદા ઉત્તમ હતો? હવે સમર્પણ પછી મારી કઈ અધમતા થવાની છે, જેથી હું પશ્ચાતાપ કરું?

समर्पण से पूर्व क्या मैं सदा उत्तम था ? अब समर्पण के पश्चात् मेरी कौन सी अधमता होने वाली है, जो मैं पश्चात्ताप करूँ ?

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ।। ४ ।।

ભગવાન-વિષ્ણુ સત્યસંકલ્પી છે એથી(પોતાના જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાના પોતાના સંકલ્પથી) વિપરિત નહીં કરશે. સેવકે તો આજ્ઞાનું પાલન જ કરવું જોઈએ, નહીં તો સ્વામીજી દ્રોહ કરવું થઈ જશે.

भगवान-विष्णु सत्यसंकल्पी हैं अत: (अपने जीवों का उद्धार करने के अपने संकल्प से) विपरीत नहीं करेंगे। सेवक को तो आज्ञा का पालन ही करना चाहिए अन्यथा स्वामी से द्रोह करना हो जायेगा।

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

સેવકનો ધર્મ તો સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જ છે. સ્વામી પોતાના ભક્તનું હિત કરવાનું પોતાનો ધર્મ નિભાવશે.

सेवक का धर्म तो स्वामी की आज्ञा का पालन करना ही है। स्वामी अपने भक्त का हित करने का अपना धर्म निभायेंगे।

आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ।। ५ ।।
यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचर: ।। ६ ।।

સર્વપ્રથમ મને ગંગાસાગરસંગમ પર દેહત્યાગની આજ્ઞા થઈ, એના પછી મધુવનમાં બીજી આજ્ઞા દેશત્યાગની થઈ, આ બંને આજ્ઞાઓનું પાલન મેં ન કર્યું. ત્રીજી આજ્ઞા લોકપ્રસિદ્ધ સંન્યાસગ્રહણ કરવાની થઈ, જે આજ્ઞાનું પાલન મેં કર્યું.

सर्वप्रथम मुझे गंगासागरसंगम पर देहत्याग की आज्ञा हुई, इसके पश्चात् मधुवन में दूसरी आज्ञा देशत्याग की हुई; इन दोनों आज्ञाओं का पालन मैंने नहीं किया। तीसरी आज्ञा लोकप्रसिद्ध संन्यासग्रहण करने की हुई, जिस आज्ञा का पालन मैंने किया।

पश्चात्ताप: कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।

જો મેં પહેલી બે આજ્ઞાઓનું પાલન ન કર્યું તો મારે પશ્ચાતાપ શા માટે કરવો જોઈએ? કેમકે હું તો ભગવાનનો સેવક છું, કોઈ પારકો નથી.

यदि मैंने पहली दो आज्ञाओं का पालन नहीं किया तो मुझे पश्चात्ताप क्यों करना चाहिए ? क्योंकि मैं तो भगवान का सेवक हूँ, कोई पराया

નહીં।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥
सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोऽसि सुखी भव ।

કોઈ લૌકિક સ્વામીની દૃષ્ટિથી કૃષ્ણને નહીં જોવા જોઈએ, તમે ભક્તિપૂર્વક પોતાનું બધું કાંઈ પ્રભુને સમર્પિત કરી દીધું છે એથી તમે કૃતાર્થ છો, સુખી રહો.

किसी लौकिकस्वामी की दृष्टि से कृष्ण को नहीं देखना चाहिए, तुमने भक्तिपूर्वक अपना सब कुछ प्रभु को समर्पित कर दिया है अतः तुम कृतार्थ हो, सुखी रहो।

प्रौढ़ापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

જેમ પુત્રીની ઉમર થઈ જવા પર પણ માતા-પિતા સ્નેહવશ એને એના પતિની પાસે ન મોકલે, તો પતિ પ્રસન્ન નહીં થાય તેવી જ રીતે સ્નેહવશ થઈને આ દેહને પ્રભુસેવામાં ન જોડીએ તો પ્રભુ પ્રસન્ન નહીં થાય.

जैसे पुत्री की आयु हो जाने पर भी माता-पिता स्नेहवश उसे उसके पति के पास न भेजें, तो पति प्रसन्न नहीं होगा, वैसे ही स्नेहवश होकर इस देह को प्रभुसेवा में न जाड़ें तो प्रभु प्रसन्न नहीं होंगे।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ।

જો મારી સ્થિતિ સંસારાસક્ત જીવોમાં થઈ જાત તો શું થાત ? આ વિચાર કરો. સમસ્ત અશક્ય પરિસ્થિતિઓમાં સર્વદુઃખહર્તા ભગવાન (હરિ) જ છે એથી ચિંતા નહીં કરો.

यदि मेरी स्थिति संसारासक्त जीवों में हो जाती तो क्या होता ? यह विचार करो। समस्त अशक्य परिस्थितियों में सर्वदुःखहर्ता भगवान (हरि) ही हैं अतः चिंता मत करो।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

આ ચિત્તના પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણદાસ-વલ્લભના હિતકારી વચન છે, જેને સાંભળી ભક્ત ચિંતામુક્ત થઈ જાય છે.

यह चित्त के प्रति श्रीकृष्णदास-वल्लभ के हितकारी वचन हैं, जिन्हें सुनकर भक्त चिंतामुक्त हो जाता है।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।
श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचित

अन्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीगोकुलनाथचरणैर्विरचिता विवृतिः ।

❋❋❋❋

दर्शयन् स्वस्य सौभाग्यं स्वीयानां भक्तिवर्त्म च ।
स्वमनोबोधवाक्यानि प्रकटीकृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥
प्रणम्य पितृपादाब्जं चिन्तिताधिकदायकम् ।
स्वमनोबोधकाचार्यवचो व्याख्यातुमुद्यतः ॥ २ ॥
यद्यपीश्वरवाक्यानि दुर्बोधानि सदा स्वतः ।
तत्कृपैव तदीयस्य तदर्थावगमे गुरूः ॥ ३ ॥
भविष्यतीति निश्चित्य प्रवृत्तोहं न चान्यथा ।
अतः स्वाचार्यचरणौ शरणं मम सर्वदा ॥ ४ ॥

પોતાનું સૌભાગ્ય દર્શાવતા અને સ્વીયજનોને ભક્તિમાર્ગ દર્શાવતા શ્રીઆચાર્યચરણોએ
આ ગ્રંથમાં પોતાના મનને બોધ કરવા વાળાં વચનો કહ્યા છે. ॥ ૧ ॥
વિચાર કર્યો હોય તેનાથી પણ અધિક આપવાવાળા પિતૃચરણકમલોને પ્રણામ કરીને,
પોતાના મનને બોધ કરાવવાવાળાં આચાર્યચરણનાં વાક્યોની વ્યાખ્યા કરવા હું તત્પર થયો છું. ॥ ૨ ॥
જો કે ઈશ્વરના વાક્યો સમજવામાં ઘણાં અઘરાં હોય છે પણ તદીયો
માટે તેમની કૃપા જ તેમનો અર્થ સમજાવવામાં ગુરુ સમાન છે.
આવું નક્કી કરીને જ હું આ કાર્યમાં તત્પર થયો છું;
તે સિવાય નહીં તેથી મારા આચાર્યચરણો સર્વદા મારું શરણ હજો ॥ ૩,૪ ॥

अपना सौभाग्य दर्शाते हुए एवं स्वीयजनों को भक्तिमार्ग दर्शाते हुए आचार्यचरणों ने
इस ग्रंथ में अपने मन को बोध कराने वाले वचन कहे हैं ॥१॥
विचार किए हुए से भी अधिक देनेवाले पितृचरणकमलों को प्रणाम करके
अपने मन को बोधकरानेवाले आचार्यचरणवाक्यों की व्याख्या करने मैं तत्पर हुआ हूँ ॥२॥
यद्यपि ईश्वर के वाक्य समझने में बड़े दुर्बोध होते हैं परंतु तदीयों के लिए
उनकी कृपा ही उनका अर्थ समझाने में गुरु के समान है।
यह निश्चित् करके ही मैं इस कार्य में तत्पर हुआ हूँ, अन्यथा नहीं।
अतः मेरे आचार्यचरण सर्वदा मेरे शरण हों ॥३,४॥

अथ भगवान् पूर्णपुरुषः पुरुषोत्तमः स्वस्वरूपं श्रीभागवतं द्वादशस्कन्धात्मकं प्रकटीकृत्य तदर्थप्राकट्ये स्वातिरिक्तस्यायोग्यतां ज्ञात्वा स्ववागधिपतिरूपश्रीवल्लभाचार्यप्राकट्यं विधाय तदर्थप्राकट्ये आज्ञां च दत्वा तदर्थप्रकाशिकां सुबोधिनीं कारितवान् । तत्र क्रमेण स्कन्धत्रयकरणे कालविलम्बादाचार्यविप्रयोगासहिष्णुः सन् श्रीभागवततत्त्वार्थप्रतिपादकदशमस्कन्धविवरणार्थं विशेषाज्ञां दत्तवान् । तदाचार्यैः स्कन्धक्रमं विहाय दशमस्कन्धविवृतिरेव कृता । तत्समाप्तौ स्वस्याचार्यमिलनविलम्बं ज्ञात्वा तद्विलम्बासहिष्णुः शीघ्रं स्वनिकटागमनार्थमाज्ञां दत्तवान् ।

જ્યારે પૂર્ણપુરૂષ-પુરૂષોત્તમ ભગવાને પોતાના શ્રીભાગવત દ્વાદશ સ્કન્ધાત્મક સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને તે શ્રીમદ્-ભાગવતનો

અર્થ પ્રકટ કરવાની યોગ્યતા આચાર્યચરણો સિવાય બીજા કોઈની ન જાણી, ત્યારે પોતાની વાણીના અધિપતિરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું પ્રાકટ્ય કરીને તેમને શ્રીમદ્-ભાગવતના અર્થને પ્રકાશિત કરવા માટે સુબોધિનીની રચના કરાવી. જ્યારે શ્રીઆચાર્યચરણો ક્રમપૂર્વક ત્રીજા સ્કંધનું લેખનકાર્ય કરી રહ્યા હતા ત્યારે કાળવિલંબ ને કારણે ભગવાનને એમનો વિપ્રયોગ સહન ન થયો અને તેમણે શ્રીઆચાર્યચરણોને શ્રીભાગવતના તત્વાર્થના પ્રતિપાદક દશમસ્કંધનું વિવરણ કરવાની વિશેષ આજ્ઞા કરી. ત્યારે શ્રીઆચાર્યચરણોએ પણ સ્કંધોનો ક્રમ છોડીને દશમસ્કંધની વિવૃત્તિ કરવાનો આરંભ કર્યો. જ્યારે દશમસ્કંધની વિવૃત્તિ સમાપ્ત થઈ ત્યારે ભગવાનને લાગ્યું કે તેમને શ્રીઆચાર્યચરણોને મળવામાં વિલંબ થઈ રહ્યો છે, તેથી તેમનાથી આ વિલંબ સહન ન થયો અને તેઓએ શ્રીઆચાર્યચરણો ને શીઘ્ર પોતાની પાસે આવી જવાની આજ્ઞા કરી.

जब पूर्णपुरुष-पुरुषोत्तम-भगवान ने अपने श्रीभागवत-द्वादशस्कंधात्मक स्वरूप को प्रकट करके उस श्रीमद्-भागवत का अर्थ प्रकट करने की योग्यता उनके अतिरिक्त अन्य किसी की न जानी, तब अपनी वाणी के अधिपतिरूप श्रीवल्लभाचार्य का प्राकट्य करके उन्हें श्रीमद्-भागवत का अर्थ प्रकट करने की आज्ञा दी और भागवत का अर्थ प्रकाशित करने के लिए सुबोधिनी की रचना करवाई। जब आचार्यचरण क्रमपूर्वक तीसरे स्कंध का लेखनकार्य कर रहे थे तब कालविलंब के कारण भगवान को उनका विप्रयोग सहन न हुआ और उन्होंने आचार्यचरणों को श्रीभागवत के तत्वार्थ के प्रतिपादक दशमस्कंध का विवरण करने की विशेष आज्ञा दी। तब आचार्यचरणों ने भी स्कंधों का क्रम छोड़कर दशमस्कंध की विवृति करनी आरंभ की। जब दशमस्कंध की विवृति समाप्त हुई तब भगवान को लगा कि उन्हें आचार्यचरणों से मिलने में विलंब हो रहा है अतः उनसे यह विलंब सहन न हुआ और उन्होंने आचार्यचरणों को शीघ्र उनके निकट आ जाने की आज्ञा की।

तदाचार्याः स्वसौभाग्यप्रौढिमवलम्ब्य स्वचिकीर्षितसंपूर्णश्रीभागवतविवरणस्याजातत्वात् स्वस्य धर्मिमार्गीयत्वात्तन्मार्गभावप्रौढ्या वारद्वयमाज्ञोल्लङ्घनं कृतवन्तस्तथापि भगवानाचार्यमिलनं स्वस्यात्यन्तावश्यकमिति श्रीभागवतविवरणार्थं दत्ताज्ञामप्यन्यथाकृत्वातिकृपारोषपूर्वकं पुनः स्वनिकटागमनार्थं तृतीयामाज्ञां दत्तवान्। तदाचार्या अत्यन्तं भगवदाग्रहं दृष्ट्वा पूर्वमाज्ञाद्वयोल्लङ्घनभावप्रौढिस्थानं स्वकीयमन्तःकरणमेवेति ज्ञापनाय तदेव बोधयन्ति। अन्तःकरण मद्वाक्यमिति

હવે શ્રીઆચાર્યચરણોએ જાણ્યું કે તેમણે જે શ્રીમદ્ભાગવતનું સંપૂર્ણ વિવરણ કરવાની ઈચ્છા કરી હતી, તે પૂર્ણ થવાની નથી તેથી તેમણે પોતાના સૌભાગ્ય (સ્વયં ભગવાન શ્રીઆચાર્યચરણોને પોતાની પાસે બોલાવી રહ્યા છે, તેજ આપશ્રીનું સૌભાગ્ય છે.) ના ભાવાતિરેકનો સહારો લઈને, અને કારણકે આપશ્રી ધર્મીમાર્ગીય છે તેથી આ માર્ગના ભાવાવેશમાં આવીને બે વાર ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દીધું. પરંતુ ભગવાનને તો શ્રીઆચાર્યચરણોને મળવું અત્યંત આવશ્યક હતું તેથી તેઓએ પોતાના દ્વારા આપેલી શ્રીમદ્-ભાગવતનું વિવરણ કરવાની આજ્ઞા પણ ફેરવીને કૃપાપૂર્વક તેમના પર રોષ કરતા ફરીથી તેમને પોતાની પાસે આવવાની ત્રીજી આજ્ઞા કરી. ત્યારે શ્રીઆચાર્યચરણોએ ભગવાનનો અત્યંત આગ્રહ જોઈને, પહેલી બે આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરવાવાળું તો તેમનું પોતાનું અંતઃકરણ જ હતું, તે બતાવવા માટે આગળના શ્લોકમાં પોતાના અંતઃકરણને જ **'અંતઃકરણ મદ્વાક્યં'** વગેરે શબ્દોથી બોધ આપી રહ્યા છે.

अब आचार्यचरणों ने जाना कि उन्होंने जिस श्रीमद्-भागवत का संपूर्ण विवरण करने की इच्छा की थी, वह पूर्ण होने वाला नहीं है अतः उन्होंने अपने सौभाग्य (स्वयं भगवान आचार्यचरणों को अपने निकट बुला रहे हैं, यही आपश्री का सौभाग्य है), के भावातिरेक का सहारा लेकर एवं आपश्री **धर्मिमार्गीय भी हैं अतः इस मार्ग के भावावेश में आकर दो बार भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन कर दिया।** परंतु भगवान को तो आचार्यचरणों से मिलना अत्यंत आवश्यक था अतः उन्होंने अपने द्वारा दी गई श्रीमद्-भागवत का विवरण करने की आज्ञा भी फेर कर कृपापूर्वक उन पर रोष करते हुए पुनः उनके निकट आने की तीसरी आज्ञा दी। तब आचार्यचरणों ने भगवान का अत्यंत आग्रह देखकर, पूर्व में दो भगवद्-आज्ञाओं का उल्लंघन करनेवाला तो उनका अपना अन्तःकरण ही था - यह बताने के लिए वे आगे श्लोक में अपने अन्तःकरण को ही **अन्तःकरण मद्वाक्य** इत्यादि शब्दों से बोध करा रहे हैं।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम्॥ १॥

यद्यपि, अत्रार्थे सर्वेन्द्रियोपयोगात्सर्वेन्द्रियप्रबोध उचितस्तथापि तेषामन्तःकरणाधीनत्वाद्यथा राजनि निगृहीते सर्वमेव राज्यं निगृहीतं भवति। तथान्तःकरणे प्रबोधिते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि प्रबोधितानि भवन्तीत्यन्तःकरणमेव प्रबोधयन्ति। मद्वाक्यं सावधानतया श्रृण्विति। यद्यपि मद्वाक्यं श्रृण्वित्येतावतैव प्रबोधसिद्धेर्यत् सावधानतयेत्युक्तं, तस्यायमाशयः। यथा स्वस्य धर्मिमार्गाभिमानप्रौढ्या व्रजसीमन्तिनीभिः फलप्रकरणे भगवदाज्ञोल्लङ्घनेन स्ववीर्यसम्पत्तिः साधिता, तथाहमपि सम्पूर्णश्रीभागवतविवृतिं

साधयिष्यामीत्याग्रहोऽस्मिन्नर्थे वैपरीत्यादनुचितः। वैपरीत्यं तु व्रजसीमन्तिनीभिः प्रियवाक्यानि फले प्रतिबन्धकानीतिभावप्रौढ्या निराकृतानि, प्रकृते तु भगवदाज्ञा +फलसाधिकेति तत्राग्रहो विपरीतफलकः, अनिष्टपर्यवसानादितिवाक्यश्रवणे सावधानतयेत्युक्तम्।

જો કે બોધ જ કરવો છે તો સમસ્ત ઈન્દ્રિયોને જ બોધ કરવો ઉચિત છે, છતાં પણ બધીજ ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણને જ આધીન છે તેથી શ્રીઆચાર્યચરણો અંતઃકરણને જ બોધ કરી રહ્યા છે. જેમ કોઈ રાજાને વશમાં કરી લેવામાં આવે તો સમસ્ત રાજ્ય આપમેળે જ વશમાં થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અંતઃકરણને પ્રબોધિત કરવાથી બધીજ ઈન્દ્રિયોનું પ્રબોધન આપમેળે જ થઈ જશે, તેથી આપશ્રી અંતઃકરણનું જ પ્રબોધન કરી રહ્યા છે. હવે **मद्वाक्यं सावधनतया श्रृणु** વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા છે. જોકે શ્રીઆચાર્યચરણો "મારૂ વાક્ય સાંભળો,"એટલું જ કહી દેત તો તેનાથી પણ પ્રબોધન તો થઈ જ જાત પણ આપશ્રી જે, "મારું વાક્ય સાવધાનીપૂર્વક સાંભળો" એમ કહી રહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે - જેમ પોતાના ધર્મિમાર્ગના ભાવાતિરેકને કારણે ફલપ્રકરણમાં ગોપિકાઓએ ભગવદ્આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને ભગવદ્-પ્રાપ્તિ કરી લીધી, તેવી રીતે જો શ્રીઆચાર્યચરણો પણ અહીં "ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને હું શ્રીમદ્ભાગવતની વિવૃત્તિ પૂરી કરી લઈશ-" એવો આગ્રહ રાખે તો ગોપિકાઓનું અનુકરણ કરીને ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દેવું અહીં વિપરીત છે અને તે જ કારણે અનુચિત પણ છે. વિપરીત એટલા માટે છે કેમકે ગોપિકાઓ માટે તેમના પ્રિયતમ-ભગવાનના વાક્યો/આજ્ઞા ભગવદ્-પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરવાવાળા છે, તે કારણે ગોપિકાઓએ ભગવાનની આજ્ઞા નહોતી માની અને અહીં તો ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન કરવું ફળસાધક બની રહ્યું છે કેમકે આ આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી ભગવદ્-પ્રાપ્તિ થઈ રહી છે. આ કારણે શ્રીભાગવતની વિવૃત્તિ સંપૂર્ણ કરવાનો આગ્રહ વિપરીત ફળ દેવાવાળો છે જે અનિષ્ટ પરિણામ લાવશે, તેથી શ્રીઆચાર્યચરણો આ બધી વાતો નો વિચાર કરવા માટે પોતાના અંતઃકરણને "મારું વાક્ય સાવધાનીથી સાંભળ" એમ કહીને સાવધાન કરી રહ્યા છે.

यद्यपि बोध ही कराना है तो समस्त इंद्रियों को ही बोध कराना उचित है, तथापि समस्त इंद्रियाँ अन्तःकरण के ही अधीन हैं अतः आचार्यचरण अन्तःकरण को ही बोध करा रहे हैं। जैसे किसी राजा को वश में कर लिया जाय तो समस्त राज्य अपनेआप ही वश में हो जाता है, वैसे ही अन्तःकरण को प्रबोधित करने से समस्त इंद्रियों का प्रबोधन अपने आप ही हो जायेगा अतः आपश्री अन्तःकरण का ही प्रबोधन कर रहे हैं। अब मद्वाक्यं सावधानतया श्रृण इत्यादि शब्दों की व्याख्या कर रहे हैं। यद्यपि आचार्यचरण 'मेरा वाक्य सुनो' इतना ही कह देते, तो उससे भी प्रबोधन तो हो ही जाता परंतु आपश्री जो "मेरा वाक्य सावधानीपूर्वक सुनो" यों कह रहे हैं उसका आशय यह है कि-जैसे अपने धर्मिमार्ग के भावातिरेक के कारण फलप्रकरण में गोपिकाओं ने भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करके भगवद्-प्राप्ति कर ली, वैसे यदि आचार्यचरण भी यहाँ "भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करके मैं श्रीमद्-भागवत की विवृति संपूर्ण कर लूँगा"- ऐसा आग्रह रखें तो गोपिकाओं का अनुकरण करके भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन कर देना यहाँ विपरीत है और इसी कारण अनुचित भी है। विपरीत इसलिए है क्योंकि गोपिकाओं के लिए उनके प्रियतम-भगवान के वाक्य/आज्ञा भगवद्-प्राप्ति में विघ्न उत्पन्न करने वाले हैं, इस कारण से गोपिकाओं ने भगवान की आज्ञा नहीं मानी थी और यहाँ तो भगवद्-आज्ञा पालन करनी फलसाधक सिद्ध हो रही है क्योंकि इस आज्ञा का पालन करने से भगवद्-प्राप्ति हो रही है। इस कारण श्रीभागवत की विवृति संपूर्ण करने का आग्रह विपरीत फल देने वाला है, जो अनिष्ट परिणाम लाएगा अतः आचार्यचरण इन समस्त बातों का विचार करने के लिए अपने अन्तःकरण को 'मेरा वाक्य सावधानीपूर्वक सुनो' यों कह कर सावधान कर रहे हैं।

कदाचिदतिप्रौढ्या विलम्बकरणे बाधकमाहुः। कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति। कृष्णात्फलरूपात्परमतिरिक्तं दैवं -परमेष्टरूपम्। दैवमितिपदाद्दिवुधातूक्ताः ※ सर्वेप्यर्था अत्र विवक्षिताः। तव धर्मिमार्गक्रीडास्थानमिदमेव। (क्रीडायां) विजिगीषाप्यत्रैव। (भक्तेन सह) स्वमार्गीयव्यवहारोपि। (भक्ताय स्वमाहात्म्यद्योतनेन) द्युतिरप्यत एव, नो चेत्तद्व्यतिरेकेण शुष्कतैव। (भक्तानां) समयविशेषे स्तुतिरपि। (भक्तायमोददानं यथा कालीयदमनेन)। मोदोऽपि तथा। भावविशेषजनितमदोपि परमनिर्वृतिजनितः स्वप्नोपि। स्वप्नान्तरं भावविशेषसूचककटाक्षसूचितरसेच्छापि। तदनन्तरं स्वाभिलषितस्थानगतिरपि, (भक्तसमीपगमनम्) इत्यादिकं सर्वमेव पूर्वभावप्रौढ्या बाध्यत इत्यनिष्टहेतुत्वात् प्रौढिस्त्याज्येत्यत उक्तं कृष्णात्परं नास्ति दैवमिति।

હવે કદાચ અતિ ભાવાવેશને કારણે ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં વિલંબ થઈ જાય તો આપશ્રી તેને બાધક બતાવતા **कृष्णात्परं नास्ति दैवं** વગેરે શબ્દોથી સમજાવી રહ્યા છે.તાત્પર્ય એ છે કે ફલરૂપ કૃષ્ણ સિવાય કોઈ બીજો શ્રેષ્ઠ, પરમ ઈષ્ટરૂપ દેવ

+ भगवत्प्राप्तिरूपत्वात्। ※ दिवु क्रीडा-१ विजिगीषा-२ व्यवहार-३ द्युति-४ स्तुति-५ मोद-६ मद-७ स्वप्न-८ कान्ति-९ गतिषु १०।

નથી. દૈવં શબ્દ ''દિવુ'' ધાતુ થી બન્યો છે, આ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને શ્રીઆચાર્યચરણોએ ''દિવુ'' ધાતુ ના બધા અર્થ અહીં બતાવી દીધા છે. ''દિવુ'' ધાતુ ક્રીડાંના અર્થમાં વપરાય છે પરંતુ અન્ય બીજા અર્થોમાં પણ એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જેમકે- વિજીગીષા(જીતવાની ઈચ્છા) , વ્યવહાર, દ્યુતિ(માહાત્મ્ય,પ્રકાશ કે તેજ) , સ્તુતિ, મોદ(પ્રસન્નતા) , મદ,સ્વપ્ન,કાંતિ અને ગતિ. શ્રીઆચાર્યચરણો શ્રીકૃષ્ણને ''દૈવ'' શબ્દથી સંબોધિત કરી રહ્યા છે. જેના દ્વારા આપશ્રી આ બધાજ અર્થોને શ્રીકૃષ્ણ સાથે જોડી રહ્યા છે. અર્થાત્ આ ધર્મિમાર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણની ક્રીડાનું સ્થાન એ જ પુષ્ટિમાર્ગ છે. પ્રભુને ક્રીડામાં જીતવાની ઈચ્છા અહીં જ થાય છે. પ્રભુ ભક્તોની જોડે માર્ગાનુસાર વ્યવહાર અહીં જ કરે છે. ભક્તોને પોતાના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન કરાવવા થકી તેમનું માહાત્મ્ય પણ અહીં જ છે. નહીં તો જો તેઓ ભક્તોને પોતાના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન કરાવે તો બધે શુષ્કતા જ રહી જાય. સમયવિશેષ પર ભક્તો તેમની સ્તુતિ પણ કરે છે. પ્રભુ પોતાના ભક્તોને પ્રસન્ન પણ એ જ માર્ગમાં કરે છે, જેમ કાળિયનાગનું દમન કરીને તેમણે પોતાના ભક્તોને પ્રસન્ન કર્યા હતા. પોતાના ભાવાવેશ ને કારણે ભક્તોને મદ પણ અહીં જ થાય છે. આનંદને કારણે થવાવાળું સ્વપ્ન, અને તે સ્વપ્ન પછી કોઈ ભાવાવિશેષને બતાવવાવાળી ભગવાનના કટાક્ષથી સૂચિત થવાવાળી રસ-ઈચ્છા અને રસ ઈચ્છા પછી પોતાના ભક્તની પાસે પોતાના ગમતા સ્થાન પર પ્રભુનું જવું -વગેરે ભગવાનની સમસ્ત લીલાઓ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દેવાથી સિદ્ધ નહીં થાય તેથી એવું કરવું અનિષ્ટનું કારણ છે અને તેથી જ શ્રીઆચાર્યચરણો આજ્ઞા કરે છે કે મારે મારો ભાવાવેશ છોડી દેવો જોઈએ, આને આપશ્રી **कृष्णात्परं नास्ति दैवं** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

अब कदाचित् अति भावावेश के कारण भगवद्-आज्ञा का पालन करने में विलंब हो जाय तो आपश्री उसे बाधक बताते हुए **कृष्णात्परं नास्ति दैवं** इत्यादि शब्दों से समझा रहे हैं। तात्पर्य यह है कि फलरूप-कृष्ण से अतिरिक्त कोई दूसरा श्रेष्ठ, परम-इष्टरूप देव नहीं है। **'दैवं'** शब्द दिवु-धातु से बना है, इस शब्द का प्रयोग करके आचार्यचरणों ने दिवु धातु के सभी अर्थ यहाँ बता दिए हैं। दिवु धातु क्रीड़ा के अर्थ में प्रयुक्त किया जाता है परंतु अन्य दूसरे अर्थों में भी इसका प्रयोग किया जाता है जैसे - विजिगीषा (जीतने की इच्छा), व्यवहार, द्युति (माहात्म्य; प्रकाश या तेज), स्तुति, मोद (प्रसन्नता), मद, स्वप्न, कांति और गति। आचार्यचरण श्रीकृष्ण को दैव शब्द से संबोधित कर रहे हैं, जिसके द्वारा आपश्री इन समस्त अर्थों को श्रीकृष्ण से जोड़ रहे हैं अर्थात् इस धर्मिमार्ग में श्रीकृष्ण की क्रीड़ा का स्थान यही पुष्टिमार्ग है। प्रभु को क्रीड़ा में जीतने की इच्छा यहीं होती है। भक्तों के साथ प्रभु अपने मार्गानुसार व्यवहार यहीं करते हैं। भक्तों को अपने माहात्म्य का ज्ञान कराने के द्वारा उनका माहात्म्य भी यहीं है, अन्यथा यदि वे भक्त को अपना माहात्म्यज्ञान न कराएँ तो सर्वत्र शुष्कता ही रह जाय। समयविशेष पर भक्त उनकी स्तुति भी यहीं करते हैं। प्रभु अपने भक्तों को प्रसन्न भी इसी मार्ग में करते हैं, जैसे कालिया-नाग का दमन करके उन्होंने अपने भक्तों को प्रसन्न किया था। अपने भावावेश के कारण भक्तों को मद भी यहीं होता है। आनंद के कारण होनेवाला स्वप्न, और उस स्वप्न के पश्चात् किसी भावविशेष को बतानेवाली भगवान के कटाक्ष से सूचित होने वाली रस-इच्छा और रस-इच्छा के पश्चात् अपने भक्त के समीप अपने मनभावन स्थान पर प्रभु का जाना - इत्यादि भगवान की समस्त लीलाएँ भगवान की आज्ञा का उल्लंघन कर देने से सिद्ध नहीं होंगी अतः ऐसा करना अनिष्ट का कारण हैं और इसी कारण आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि, मुझे मेरा भावावेश त्याग देना चाहिए। इसे आपश्री **कृष्णात्परं नास्ति दैवं** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

ननु श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसाय्येवेति कदाचित्प्रौढिरुचिता भवेदिति शङ्कानिराकरणार्थमुक्तम् वस्तुतो दोषवर्जितमिति। अत्रायं भावः, यद्यपि श्रीभागवतविचारः पुरुषोत्तमपर्यवसायी तथापि विचारे क्रियमाणे स्वसिद्धान्तनिरूपणार्थं तद्विरुद्धशास्त्रान्तरीयसिद्धान्तनिराकरणमावश्यकमेव, भगवदाज्ञाहेतुकफलविचारे एतद्भावातिरिक्तभावप्रवेश एव फलमार्गे दोष इति वस्तुविचारे क्रियमाणे फलस्यैव निर्दुष्टत्वं भावान्तरप्रवेशहेतुवस्तुनः सर्वात्मना न निर्दुष्टत्वमितिज्ञापनायोक्तं वस्तुतः स्वरूपतो न निर्दुष्टत्वम् ॥ १ ॥

પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે શ્રીભાગવતનો વિચાર અથવા એના પર ટીકા લખવી આખરે તો પુરૂષોત્તમનું જ કાર્ય છે. તેથી કદાચિત્ શ્રીઆચાર્યચરણોનું આ પ્રકારે ભાવાવેશમાં વહી જવાથી ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું ઉચિત પણ કહી શકાય છે. જો આવી શંકા થતી હોય તો આપશ્રી **वस्तुतो दोषवर्जितम्** વગેરે શબ્દોથી તેનું નિરાકરણ કરી રહ્યા છે. અહીં ભાવ એ છે કે, જો કે શ્રીભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવો પુરૂષોત્તમનું જ કાર્ય છે, પરંતુ વિચાર કરવા પર સમજાશે કે પોતાના સ્વમાર્ગીય સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરવા માટે પોતાના માર્ગની વિરૂદ્ધ અન્ય બીજા શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોનું નિરાકરણ કરવું પણ તો જરૂરી છે જ. અને જેમાં ભગવદ્-આજ્ઞા થઈ હોય, તેના ફલનો વિચાર કરીએ તો સમજો કે ભગવદ્-ભાવથી અલગ જો કોઈ બીજો ભાવ આપણામાં પ્રવેશ કરી જાય તો તે આ ફલમાર્ગ (પુષ્ટિમાર્ગ)માં દોષ કહેલો છે, તેથી વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરીએ તો આ માર્ગનું ફળ-શ્રીકૃષ્ણ જ નિર્દુષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેમના સિવાય બીજા ભાવોમાં પ્રવેશ કરાવવાવાળી વસ્તુઓ સંપૂર્ણ રીતે દોષ વગરની સિદ્ધ નથી થતી, આ બતાવવા માટે

આપશ્રી કહી રહ્યા છે કે ભગવદ્-ભાવથી ભિન્ન ભાવ **वस्तुतः** એટલે કે સ્વરૂપતઃ નિર્દુષ્ટ નથી.

परंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि श्रीभागवत का विचार या उस पर टीका लिखनी अंततोगत्वा तो पुरुषोत्तम का ही कार्य है अतः कदाचित् आचार्यचरणों का इस प्रकार से भावावेश में बहकर भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करना उचित भी ठहराया जा सकता है- यदि ऐसी शंका होती हो तो आपश्री **वस्तुतो दोषवर्जितम्** इत्यादि शब्दों से निराकरण कर रहे हैं। यहाँ भाव यह है कि, यद्यपि श्रीभागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करना पुरुषोत्तम का ही कार्य है परंतु विचार करने पर ज्ञात होगा कि अपने स्वमार्गीय सिद्धांतों का निरूपण करने के लिए अपने मार्ग के विरुद्ध अन्य दूसरे शास्त्रों के सिद्धांतों का निराकरण करना भी तो आवश्यक है ही। और जिसमें भगवद्-आज्ञा हुई हो, उसके फल का विचार करें तो समझिए कि भगवद्-भाव से अतिरिक्त यदि कोई दूसरा भाव हममें प्रवेश कर जाय तो वह इस फलमार्ग (पुष्टिमार्ग) में दोष कहा गया है अतः वास्तविकता का विचार करें तो इस मार्ग के फल-श्रीकृष्ण ही निर्दुष्ट सिद्ध होते हैं, उनसे अतिरिक्त इतर भावों में प्रवेश कराने वाली वस्तुएँ संपूर्णरूप से दोषरहित सिद्ध नहीं होती; यह बताने के लिए आपश्री कह रहे हैं कि भगवद्-भाव से भिन्न भाव **वस्तुतः** अर्थात् स्वरूपतः निर्दुष्ट नहीं है ॥१॥

एवं प्रबोधनेपि पूर्वप्रौढिकृताज्ञोल्लङ्घनजनितापराधेन यदि भगवानपमानेन फलविलम्बं कुर्यात्तदोभयभ्रंशादेकमपि कार्यं न सिध्येदिति श्रीभागवतार्थविवृतिसमाप्त्याग्रह एव समीचीन इति मनःकलिलं लौकिकदृष्टान्तेन कैमुतिकन्यायेन निरस्यन्ति, चाण्डाली चेदिति ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चाण्डालजातीया राजपत्नी जाता राज्ञा पत्नीत्वेन परिगृहीता, इतर पत्न्यपेक्षयाधिकं मानिता कदाचित्प्रमादतस्तस्या अपराधाच्चेदपमानोपि कृतस्तदा मूलतः राजपत्नीत्वतः का क्षतिर्भवेत् राजपत्नीत्वं न गच्छतीत्यर्थः ।

આ પ્રકારે પોતાના અંતઃકરણને પ્રબોધન કરવાથી પણ પહેલાં જે ભાવાવેશમાં આવીને ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અપરાધ થયો છે, તે અપરાધથી થયેલા ભગવદ્-અપમાનને લીધે જો ભગવાન ફલદાનમાં વિલંબ કરે, તો ન તો શ્રીભાગવતની ટીકા પૂર્ણ થઈ શકે અને ન તો ભગવદ્-પ્રાપ્તિ; તેથી બંને તરફથી વાત ન બનવાને કારણે એક પણ કામ થશે નહીં. આ કારણે હવે તો શ્રીભાગવતનું વિવરણ સમાપ્ત કરવાનો આગ્રહ રાખવો જ ઉચિત છે - આ પ્રકારની મનની દ્વિધાનું હવે શ્રીઆચાર્યચરણો આગળના શ્લોકમાં એક લૌકિક દૃષ્ટાંત આપીને કૈમુતિકન્યાય દ્વારા **ચાંડાલી ચેત્** વગેરે શબ્દોથી નિરાકરણ કરી રહ્યા છે.

દૃષ્ટાંત એ છે કે, માની લો કોઈ ચાંડાળ જાતની સ્ત્રી રાજપત્ની બની ગઈ અને રાજાએ તેને પોતાની પત્નીના રૂપમાં સ્વીકારી લીધી અને એને પોતાની બીજી પત્નીઓ કરતાં વધારે માન આપ્યું. હવે કદાચ તેણે પ્રમાદવશ કોઈ અપરાધ કરી દીધો અને રાજાએ તેનું અપમાન પણ કરી દીધું તો **મૂલતઃ** અર્થાત્ રાજપત્નીના રૂપમાં એની શું ક્ષતિ થઈ? તેનું રાજપત્નીનું પદ તો નથી ગયું ને? આ અર્થ છે.

इस प्रकार से अपने अन्तःकरण का प्रबोधन करने पर भी, पहले जो भावावेश में आकर भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करने से अपराध हुआ है, उस अपराध से हुए भगवद्-अपमान के कारण यदि भगवान फलदान में विलंब करें, तो न भागवत की टीका पूर्ण हो पायी और न ही भगवद्-प्राप्ति; अतः दोनों तरफ से बात न बनने के कारण एक कार्य भी सिद्ध न होगा, इस कारण से अब तो भागवत का विवरण समाप्त करने का आग्रह रखना ही उचित है - इस प्रकार की मन की दुविधा का अब आचार्यचरण आगे के श्लोक में एक लौकिक दृष्टांत देकर कैमुतिकन्याय द्वारा **चाण्डाली चेत्** इत्यादि शब्दों से निराकरण कर रहे हैं।

दृष्टांत यह है कि मान लो, कोई चाण्डाल जाति की स्त्री राजपत्नी बन गई और राजा ने उसे अपनी पत्नी के रूप में स्वीकार ली और उसे अपनी दूसरी पत्नियों की अपेक्षा अधिक सम्मान दिया। अब कदाचित् उसने प्रमादवश कोई अपराध कर दिया और राजा ने उसका अपमान भी कर दिया, तो **मूलतः** अर्थात् राजपत्नी के रूप में उसकी क्या क्षति हुई ? उसका राजपत्नी का पद तो नहीं गया न? यह अर्थ है।

यद्यप्यस्यां यज्ञसंयोगाभावात्पत्नीत्वं न सम्भवति तथापि *भोग्या जातेतिपदं विहाय पत्नीपदोपादानाद्यथा पत्नी त्यागयोग्या न भवति, तथैवास्यामप्यङ्गीकाराभिमानो ज्ञापितः । तेन स्वातिरिक्तादृश्यत्वस्पर्शायोग्यत्वान्यविनियोगाभावादयो धर्मा ज्ञापिताः । यदि मूलपदेन चाण्डालीत्वमुच्यते तदा मानस्य चाण्डालीत्वमेव हेतुः स्यान्न तु राजपत्नीत्वम् । अत्र तु सम्मानने राजपत्नीत्वमेव हेतुत्वेनोच्यते न तु चाण्डालीत्वम्, अन्यथा पत्नी जातेतिपदं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्तत्कृतापमानेपि तया न खेदः कार्यः, राजपत्नीत्वरूपमूलस्य विद्यमानत्वात् ।

ભલે આવી સ્ત્રી જેને રાજાએ પોતાની પત્ની બનાવી દીધી છે, તે રાજાની સાથે યજ્ઞ-કર્મકાંડ વગેરેમાં પતિ-પત્નીના રૂપમાં

પતિની સાથે નથી બેસી શકતી,તેથી તેને પત્ની ન કહી ભોગ્યા જ કહેવું ઉચિત હતું પરંતુ શ્રીઆચાર્યચરણો એને ભોગ્યા ન કહીને 'પત્ની' કહી રહ્યા છે કેમકે જેમ પત્નીનો ત્યાગ નથી થઈ શકતો તેવી રીતે જ ચાંડાલીનો પણ ત્યાગ નથી કરી શકાતો કેમકે હવે તો તે રાજાની પત્ની બની ચુકી છે. (શ્રીઆચાર્યચરણોએ આ ઉદાહરણ દ્વારા ચાડાંલીમાં રાજાના દ્વારા સ્વીકાર કર્યાનું અભિમાન સૂચિત કર્યું છે. આનાથી એ સમજાય છે કે હવે તેને રાજા સિવાય બીજો કોઈ ન તો જોઈ શકે છે,ન સ્પર્શ કરી શકે છે અને ન તો કોઈ એનો ઉપભોગ કરી શકે છે.)

જો મૂળશ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યચરણોએ કેવળ ચાડાંલી કહ્યું હોત તો, એ સિદ્ધ થઈ જાત કે રાજા દ્વારા સમ્માનિત થવાનું કારણ ચાંડાલી હોવું છે, રાજાની પત્ની હોવું નહીં. પરંતુ અહીં તો શ્રીઆચાર્યચરણોએ એમ કહ્યું છે કે તે ચાડાંલી રાજપત્ની બની ગઈ તેથી લોકમાં જો તે સ્ત્રી સમ્માનિત થઈ રહી છે તો એનું કારણ તેનું રાજપત્ની થવું છે, ચાડાંલી હોવું નહીં. નહીં તો પછી શ્રીઆચાર્યચરણો ને ''રાજપત્ની''એમ કહેવાની જરૂર જ નહોતી. અહીં ચાંડાલી અને રાજપત્ની ના ઉદાહરણને સમજો. ટીકાકાર આ સમજાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો છે કે આચાર્યચરણોએ મૂલશ્લોક માં એમ આજ્ઞા કરી છે કે ''તે ચાંડાલી રાજપત્ની થઈ ગઈ''- આનો તાત્પર્ય આ છે કે રાજાએ કેવલ ભોગવા ખાતર તે ચાંડાલી ને નથી અપનાવી અપિતુ તેની જોડે વિવાહ કરીને એને પોતાની પત્ની પણ માની છે અને એટલા જ માટે લોક માં પણ તે ચાંડાલી ભોગ્યાના રૂપમાં નિંદિત ન થઈ ને રાજપત્ની ના રૂપે સમ્માનિત થવાની. આ જ કારણે આચાર્યચરણોએ એમના ઉદાહરણમાં આ કહ્યુ કે-ચાંડાલીસ્ત્રી પછી રાજાની પત્ની પણ બની ગઈ અને એટલા માટે જ હવે રાજા એનો ત્યાગ નહીં કરે. જો રાજાને તે ચાંડાલી પ્રત્યે લાગણી ન હોત , તો એણે પોતાની પત્ની બનાવવાની શી જરૂર હતી? તેથી આપશ્રી આ ઉદાહરણ થકી આપણને આ સમજાવવા માગે છે કે, ભગવદ્-સમર્પણ ની પહેલાં સમસ્ત જીવોની સ્થિતિ પણ તે ચાંડાલીની જેમ જ છે અને સમર્પણ થઈ ગયા પછી રાજપત્ની જેવી. તેથી એકવાર સમર્પણ થઈ ગયા પછી આપણને પ્રભુ દ્વારા ત્યાગ થઈ જવાનો ભય ન રાખવો જોઈએ. તેથી રાજા કદાચ તેનું અપમાન પણ કરી દે તો ખેદ ન કરવો જોઈએ કેમકે અપમાન થવા પર પણ તેનું મૂળ રાજપત્નીનું રૂપ તો વિદ્યમાન છે જ.

यद्यपि ऐसी स्त्री जिसको राजा ने अपनी पत्नी बना लिया है, वह राजा के साथ यज्ञ-कर्मकांड इत्यादि में पति-पत्नी के रूप में पति के संग नहीं बैठ सकती अत: उसे पत्नी न कहकर भोग्या ही कहना उचित था परंतु आचार्यचरण उसे भोग्या न कह कर पत्नी कह रहे हैं क्योंकि जैसे पत्नी का त्याग नहीं किया जा सकता, वैसे ही चाण्डाली का भी त्याग नहीं किया जा सकता क्योंकि अब वह राजा की पत्नी बन चुकी है। आचार्यचरण ने इस उदाहरण के द्वारा चाण्डाली में राजा के द्वारा स्वीकार किए जाने का अभिमान सूचित किया है। इससे यह सिद्ध होता है कि अब उसे राजा के अतिरिक्त अन्य दूसरा कोई न देख सकता है, न स्पर्श कर सकता है और न कोई उसका उपभोग ही कर सकता है। यदि मूल श्लोक में आचार्यचरणों ने केवल चाण्डाली कहा होता तो, यह सिद्ध हो जाता कि राजा द्वारा सम्मानित करने का कारण चाण्डाली होना है, राजा की पत्नी होना नहीं। परंतु यहाँ तो आचार्यचरणों ने यह कहा है कि वह चाण्डाली राजपत्नी बन गई अत: लोक में जो वह चाण्डाली-स्त्री सम्मानित हो रही है उसका कारण उसका राजपत्नी होना है; चाण्डाली होना नहीं। अन्यथा तो फिर आचार्यचरणों को राजपत्नी कहने की आवश्यकता ही नहीं थी। (यहाँ चाण्डाली एवं राजपत्नी के उदाहरण को समझें। टीकाकार यह समझाने का प्रयास कर रहे हैं कि आचार्यचरणों ने मूलश्लोक में यह आज्ञा की है कि ''वह चाण्डाली राजपत्नी बन गई'' - इसका तात्पर्य यह है कि राजा ने केवल भोगने के लिए उस चाण्डाली को नहीं अपनाया है अपितु उससे विवाह करके उसे अपनी पत्नी भी माना है और इसी कारण लोक में भी वह चाण्डाली अब भोग्या के रूप में निंदित न होकर राजपत्नी के रूप में सम्मानित की जायेगी। इसी कारण आचार्यचरणों ने अपने उदाहरण में यह कहा कि, चाण्डालीस्त्री फिर राजपत्नी भी बन गई और इसी कारण अब राजा उसका त्याग नहीं करेगा। यदि राजा उस चाण्डाली के प्रति गंभीर न होता तो उसे अपनी पत्नी क्यों बनाता ? अत: आपश्री इस उदहारण द्वारा हमें यह समझाना चाह रहे हैं कि भगवद्-समर्पण से पूर्व समस्त जीवों की स्थिति भी उस चाण्डाली जैसी ही है और भगवद्-समर्पण हो जाने के पश्चात् राजपत्नी के जैसी। अत: एकबारगी समर्पण हो जाने के पश्चात् हमें प्रभु द्वारा त्याग दिए जाने का भय नहीं रखना चाहिए।) अत: राजा यदि उसका अपमान भी कर दे तो उसे खेद नहीं करना चाहिए क्योंकि अपमान होने पर भी उसका मूल राजपत्नी का रूप तो विद्यमान है ही।

यथा फाल्गुने मासि प्राचीनपत्रापगमेऽपि समूलस्य वृक्षस्य नूतनपल्लवाद्युद्गमेन पुनर्यथापूर्वत्वं तथा पत्नीत्वे सति पुन: पूर्ववदेव भविष्यतीति विचार्य खेदो न कार्य:। चेदिति पदादयोग्यतायामपि दैवगत्याङ्गीकारेपि यत्रैवं व्यवस्था लौकिके, तत्र सर्वथाङ्गीकार्योग्ये, अङ्गीकर्तुरलौकिकत्वे, अङ्गीकारस्य च नित्यत्वे, तवेयं फलविलम्बचिन्ता सर्वात्मना नोचितेति नाग्रह:

कर्त्तव्यः । यदि विलम्बः सोपि रसस्य संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्विलम्बस्य विप्रयोगरसात्मकत्वात् फलमध्यपात्येवेति सर्वमवदातम् । एवमलौकिकप्रकारेण स्वमनःप्रबोधनेनानुषङ्गिकी स्वमार्गीयाणामपि शिक्षा ज्ञापिता ॥ २ ॥

જે રીતે ફાગણ મહિનામાં જુના પાન પડી ગયા પછી પણ વૃક્ષમાં નવા પાન આવવાથી તે ફરીથી હર્યુંભર્યું થઈ જાય છે, તે રીતે રાજાની પત્ની બની જવાને કારણે ભલે તે અપમાનિત થઈ જાય છતાં તે પણ પહેલાંની જેવી જ થઈ જશે, તેવો વિચાર કરીને તેણે ખેદ ન કરવો જોઈએ. **चेत्** શબ્દથી એમ સમજાય છે કે, જ્યાં લૌકિકમાં પણ એવી વ્યવસ્થા છે કે યોગ્યતા ન થવા પર પણ ભાગ્યવશ આવી રીતે અંગીકાર કરી શકાય છે, ત્યાં શ્રીઆચાર્યચરણો કહે છે કે, "હે મારા અંતઃકરણ ! તું તો સર્વથા અંગીકારયોગ્ય છે, અંગીકાર કરવાવાળો પણ અલૌકિક છે અને એનો અંગીકાર કરવો પણ નિત્ય છે તેથી તારી આ રીતે ફળ વિલંબની ચિંતા કરવી બધી રીતે અનુચિત છે. તેથી ભાગવતનું વિવરણ પૂરું કરવાનો આગ્રહ ન રાખ." જો પ્રભુ ફળદાનમાં વિલંબ કરે તો પણ એમ સમજો કે રસ પણ સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક એમ બે પ્રકારનો હોય છે અને વિલંબ તો વિપ્રયોગાત્મક રસરૂપ હોવાથી તે વિલંબ પણ ફલરૂપ જ છે. આ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યચરણોએ અહીં અલૌકિક પ્રકારથી પોતાના મનનું પ્રબોધન કરીને પોતાના માર્ગના અનુયાયીઓને પણ બોધ આપ્યો છે.

जिस प्रकार फाल्गुन मास में पुराने पत्ते झड़ जाने के बाद भी वृक्ष में नये पत्ते आने से वह पुनः हराभरा हो जाता है, वैसे ही राजा की पत्नी बन जाने के कारण अपमानित होने पर भी वह पहले की ही तरह हो जायेगी, यह विचार करके उसे खेद नहीं करना चाहिए। **चेत्** शब्द से यह ज्ञात होता है कि जब लौकिक में ऐसी व्यवस्था है कि योग्यता न होने पर भी भाग्यवश इस प्रकार से अंगीकार किया जा सकता है, वहाँ आचार्यचरण कहते हैं कि, हे मेरे अन्तःकरण ! तुम तो सर्वथा अंगीकार के योग्य हो, अंगीकार करने वाला भी अलौकिक है एवं उसके द्वारा अंगीकार किया जाना भी नित्य है अतः तुम्हें इस प्रकार से फलविलंब की चिंता करनी सभी प्रकार से अनुचित है, सो भागवत का विवरण संपूर्ण करने का आग्रह मत रखो। यदि प्रभु फलदान में विलंब करें, तो भी यह समझो कि रस भी संयोगात्मक एवं विप्रयोगात्मक यों दो प्रकार का होता है और विलंब तो विप्रयोगात्मक रसरूप होने से वह विलंब भी फलरूप ही है। इस तरह से आचार्यचरणों ने यहाँ अलौकिक प्रकार से अपने मन का प्रबोधन करके अपने मार्ग के अनुयायियों को भी शिक्षा दी है ॥२॥

यद्यपि फलविलम्बजनितः खेदो नास्ति तथापि भावप्रौढ्याभिमानहानिजनितः पश्चात्तापो जात इति खिन्नमन्तःकरणं प्रबोधयितुमाहुः समर्पणादिति ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

मानहानिजनितः पश्चात्तापः स्वसमान एवोचितो न तु स्वीयत्वेन हितार्थं प्रभुकृतमानहानौ । भावजनितमानोत्पत्तियोग्यतापि तव प्रभ्वसाधारणसम्बन्धेनैव जाता न तु ततः पूर्वमपीति विचारयेति ज्ञापनार्थमुक्तं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थित इति । सदा, असमर्पणदशायामपि उत्तमः पूर्वोक्तभावयोग्यः किमहं स्थितः ? । तस्मान्मम पूर्वोक्तभावजननयोग्यताऽभावरूपाऽधमता, का भाव्या, का कीदृशी भाव्या, विचारणीया । कीदृशीतिपदादधमतायां निरवधित्वमुक्तम् । यस्मात्सर्वात्मना पश्चात्तापहेत्वभावस्तस्मात्त्वयास्मिन्नर्थे पश्चात्तापो न कर्त्तव्यः ॥ ३ ॥

જો કે ફળમાં વિલંબ થયાનો ખેદ ન થયો હોય પણ ભાવાવેશની અધિકતાને કારણે પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલું અભિમાન જ્યારે નષ્ટ થયું ત્યારે પશ્ચાત્તાપ તો થયો જ,તેથી તે ખિન્ન અંતઃકરણનું પ્રબોધન કરવા માટે આપશ્રી **समर्पणात्** વગેરે શબ્દોથી આગળ કહી રહ્યા છે.

કોઈ આપણી બરોબરીવાળી વ્યક્તિ આપણા અભિમાનને નષ્ટ કરે તો મનમાં પશ્ચાતાપ થવો યોગ્ય છે. પણ જો સેવકના હિતનો વિચાર કરીને પ્રભુ પોતાના સેવકના માનનો નાશ કરે તો પશ્ચાતાપ કરવો યોગ્ય નથી. શ્રીઆચાર્યચરણો પોતાના અંતઃકરણને એ સમજાવી રહ્યા છે કે-તે ભાવાવેશને કારણે પણ જે અભિમાન કર્યું, તે યોગ્યતા પણ તને પ્રભુના અસાધારણ સંબંધને કારણે જ મળી છે તેની પહેલાં નહીં, આ વિચાર કર-આ બતાવવા માટે શ્રીઆચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે કે **पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः; सदा** કહેવા થકી આપશ્રી એમ કહી રહ્યા છે કે જે સમયે મેં સમર્પણ નહોતું કર્યું, ત્યારે શું એ દશામાં પણ હું ઉત્તમ જ હતો એટલે શું આ પ્રકારે ભાવાવેશની અધિકતામાં આવીને અભિમાન કરી શકતો? ના, તેથી મારી આવી યોગ્યતા ન હોવાથી મારે પોતાની કઈ અધમતાનો વિચાર કરવો જોઈએ? "કઈ પ્રકારની અધમતા" (का ममाधमता) શબ્દથી સમજાય છે કે, જીવમાં અધમતા તો નિરંતર

રહેવાની જ છે. તેથી અહીં કોઈ પણ પ્રકારના પશ્ચાત્તાપનો કોઈ હેતુ જ નથી, તેથી આપશ્રી કહે છે કે કોઈ પશ્ચાતાપ ન કરવો જોઈએ .

यद्यपि फल में विलंब होने का खेद न हुआ हो परंतु भावावेश की अधिकता के कारण अपने मन में उत्पन्न हुआ अभिमान जब नष्ट हुआ तब पश्चात्ताप तो हुआ ही अत: उस खिन्न अन्त:करण का प्रबोधन करने के लिए आपश्री **समर्पणात्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

कोई अपने बराबरवाला व्यक्ति अपने अभिमान को नष्ट करे तो मन में पश्चात्ताप होना उचित है परंतु यदि सेवक का हित विचार करके प्रभु अपने सेवक के मान को नष्ट करें तो पश्चात्ताप करना योग्य नहीं है। आचार्यचरण अपने अन्त:करण को यह समझा रहे हैं कि, तुमने भावावेश के कारण भी जो अभिमान किया, वह योग्यता भी तुम्हें प्रभु के असाधारण संबंध के कारण ही प्राप्त हुई, उससे पहले नहीं यह विचार करो - यह बताने के लिए आचार्यचरण कह रहे हैं **पूर्वमुत्तमः किं.सदा स्थितः**। सदा कहने के द्वारा आपश्री यह कह रहे हैं कि - जिस समय मैंने समर्पण नहीं किया था, क्या उस दशा में भी मैं उत्तम ही था अर्थात् क्या इस प्रकार से भावावेश की अधिकता में आकर अभिमान कर सकता था ?? नहीं, अत: मेरी योग्यता ऐसी न होने से मुझे अपनी कौन सी अधमता का विचार करना चाहिए? "किस प्रकार की अधमता (का ममाधमता)" इन शब्दों से ज्ञात होता है कि, जीव में अधमता तो निरंतर रहती ही है। इसलिए यहाँ किसी भी प्रकार के पश्चात्ताप का कोई हेतु ही नहीं है अत: आपश्री कहते हैं कि पश्चात्ताप नहीं करना चाहिए। ॥३॥

यद्यपि पश्चात्तापहेत्वभावात् पश्चात्तापत्याग उचितस्तथापि फले बहुकालविलम्बश्चेत्तदा किं कार्यमिति सन्दिहानमन्तःकरणं बोधयन्ति सत्यसङ्कल्प इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यः यथार्थः सङ्कल्पः मनोविचारो यस्य तादृशत्वाद्विष्णुः बाह्याभ्यन्तरभेदेन रसव्याप्तः । अन्यथा फलदाने विलम्बं न करिष्यति । अस्मिन्नर्थेन्यथाभावशङ्कानिराकरणार्थं तुशब्दः । तस्मात्त्वया फलविलम्बसन्देहमपि त्यक्त्वा प्रभ्वाज्ञैव कार्या सततं, न तु भावप्रौढ्या कदाचिदप्यन्यथाभावः कार्यः । अकरणे बाधकमाहुः, स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति । अन्यथा आज्ञाया अकरणे स्वामिद्रोहो भवेत् ।

જો કે પશ્ચાતાપનું કોઈ કારણ બનતું નથી તેથી પશ્ચાતાપ છોડી દેવો જ યોગ્ય છે, છતાં પણ જો ફળદાનમાં બહુ જ વધારે વિલંબ થઈ જાય તો શું કરવું? આ પ્રકારના સંદિગ્ધ અંત:કરણને શ્રીઆચાર્યચરણો આગળના શ્લોકમાં **सत्यसंकल्पतः** વગેરે શબ્દોથી બોધ કરાવી રહ્યા છે.

सत्यसंकल्पः એટલે જેના મનના વિચાર યથાર્થ છે, તેને વિષ્ણુ કહેવાય છે અને વિષ્ણુ બહાર-અંદર બંને બાજુથી રસથી ઓતપ્રોત છે. તેમણે જીવ માટે જે વિચાર કરી રાખ્યો છે, તેના ફળદાન કરવામાં વિલંબ નહીં કરે. ફળદાનમાં વિલંબની શંકાને દૂર કરવા માટે આપશ્રીએ 'तु' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી શ્રીઆચાર્યચરણો પોતાના અંત:કરણને સમજાવી રહ્યા છે કે, તારે ફળદાનમાં થવાવાળા વિલંબ ના સંદેહને પણ છોડીને સતત્ પ્રભુ-આજ્ઞાને અનુસાર જ કાર્ય કરવું જોઈએ. ભાવાવેશમાં આવીને પ્રભુ આજ્ઞાથી વિપરીત ન કરવું જોઈએ. શા માટે વિપરીત ન કરવું જોઈએ-આ શ્રીઆચાર્યચરણો **स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत्** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.અર્થાત્ આજ્ઞાનું પાલન ન કરવાથી સ્વામિદ્રોહ કરવું થઈ જશે.

यद्यपि पश्चात्ताप का कोई कारण नहीं बनता है इसलिए पश्चात्ताप त्याग देना ही उचित है, तथापि यदि फलदान में बहुत अधिक विलंब हो जाय तो क्या करना ? इस प्रकार के संदिग्ध अन्त:करण को आचार्यचरण आगे के श्लोक में **सत्यसङ्कल्पतः** इत्यादि शब्दों से बोध करा रहे हैं।

सत्यसंकल्पः अर्थात् जिसके मन का विचार यथार्थ है, उसे विष्णु कहा जाता है और विष्णु बाहरी-भीतरी दोनों ओर से रस से ओतप्रोत हैं। उन्होंने जीव के लिए जो विचार रखा है, उसका फलदान करने में विलंब नहीं करेंगे।

फलदान में विलंब की शंका को दूर करने के लिए आपश्री ने **तु** शब्द का प्रयोग किया है। अत: आचार्यचरण अपने अन्त:करण का समझा रहे हैं कि - तुम्हें फलदान में होनेवाले विलंब के संदेह को भी त्याग कर सतत प्रभु-आज्ञानुसार ही करना चाहिए; भावावेश में आकर प्रभु-आज्ञा से विपरीत नहीं करना चाहिए। क्यों विपरीत नहीं करना चाहिए - यह आचार्यचरण **स्वामिद्रोहोन्यथा भवत्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। अर्थात् आज्ञा पालन न करने पर स्वामिद्रोह करना हो जायेगा।

आज्ञैव कार्या सततमित्येतावतैव आज्ञाकरणसिद्धावपि बाधकोक्तेरयमाशय: । यथा फलप्रकरणे व्रजसीमन्तिनीनां भावप्रौढ्या प्रभ्वाज्ञाया अकरणेपि कार्यं सिद्धं, तथा ममापि सेत्स्यतीत्यज्ञाननिवृत्त्यर्थमुक्तं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति ।अस्यायमर्थ:, व्रजसीमन्तिनीनां भावप्रौढ्या आज्ञोल्लङ्घनं प्रभो: स्वस्य च पुरुषार्थसाधकं जातम् । तद्दृष्टान्तेन तवैवङ्करणे उभयोरपि विपरीतफलकत्वज्ञापनाय बाधकत्वमुक्तम् । बाधकत्वे हेतु:, तासां प्रभ्वाज्ञोल्लङ्घनं फलप्रतिबन्धकनिराकरणे उपयुक्तं जातं, तेन प्रभोस्तासां च निरवध्यानन्द: सिद्ध: । तव त्वाज्ञोल्लङ्घनं प्रभुदित्सितफलप्रतिबन्धकत्वेन प्रभो: क्रोधजननेन,तेन क्रोधेन तव फलविलम्बेन च, प्रभ्वपराधस्तव चानिष्टं भवेदिति तत्सर्वात्मना नैव कार्यमित्येतदर्थमुक्तं, स्वामिद्रोहोन्यथा भवेदिति ॥४॥

પણ અહીં શંકા એ થાય છે કે, જો શ્રીઆચાર્યચરણો ''સતત્ આજ્ઞાનુસાર જ કરવું જોઈએ (આજ્ઞૈવ કાર્યા સતતં)'' એટલું કહી દેતા તો પણ વાત સમજમાં આવી જ જાય છે પરંતુ આપશ્રીએ તેની જોડે ''અન્યથા સ્વામિદ્રોહ થઈ જશે'' આ પણ કહ્યું છે, જેનો આશય એ છે કે જેમ ફલપ્રકરણમાં વ્રજગોપિકાઓએ ભાવાવેશમાં આવીને પ્રભુ આજ્ઞા ન માની અને છતાં પણ તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયું, તેમ અહીં આપશ્રી જો એમ વિચારે કે ''હું પણ ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દઈશ, તો મારૂ કાર્ય પણ સિદ્ધ થઈ જશે;'' તો આ પ્રકારના અજ્ઞાનને દૂર કરવા માટે આપશ્રી કહી રહ્યા છે કે એવું કરશું તો સ્વામિદ્રોહ કરવો થઈ જશે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે વ્રજગોપિકાઓએ ભાવાવેશમાં આવીને પ્રભુ-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તેમનો અને પ્રભુનો-બંનેનો પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થયો. પરંતુ શ્રીઆચાર્યચરણો કહે છે કે આ દૃષ્ટાંતને લઈને જો તમે પણ એવું જ કરશો તો બંને બાજુથી વિપરીત ફળ આવશે, તેથી આપશ્રીએ એવું કરવું બાધક કહ્યું છે. હવે બાધકનું કારણ પણ સમજો. ગોપિકાઓ દ્વારા પ્રભુ-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું ફળમાં થવાવાળા પ્રતિબંધોનું નિરાકરણ કરવાવાળું સિદ્ધ થયું અને એનાથી ગોપિકાઓ અને પ્રભુ બંનેને નિરવધિ-આનંદ ની પ્રાપ્તિ થઈ. પરંતુ અહીં આપશ્રી પોતાના અંત:કરણને સમજાવી રહ્યા છે કે જો પ્રભુ-આજ્ઞાનું પાલન નહીં કરીયે તો પ્રભુ જે ફળ આપવા માંગે છે તેમાં પ્રતિબંધ થશે, જેનાથી પ્રભુ કુપિત થશે, જે કોપથી તને ફળદાનમાં વિલંબ થશે, તું પ્રભુનો અપરાધ કરીશ અને જેનાથી તારું અનિષ્ટ થશે, આ કારણે કોઈ પણ રીતે આવું ન કરવું જોઈએ. આથી શ્રીઆચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે કે **स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत्**

किंतु यहाँ शंका यह होती है कि यदि आचार्यचरण ''सतत आज्ञानुसार ही करना चाहिए (आज्ञैव कार्या सततं)'' इतना ही कह देते तो भी बात समझ में आ ही जाती है परंतु आपश्री ने इसके साथ साथ ''अन्यथा स्वामिद्रोह हो जायेगा'' यह भी कहा है, जिसका आशय यह है कि, जैसे फलप्रकरण में व्रजगोपिकाओं ने भावावेश में आकर प्रभु-आज्ञा न मानी और फिर भी उनका कार्यसिद्ध हो गया, वैसे यहाँ मैं भी भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन कर दूँगा, तो मेरा कार्य भी सिद्ध हो जायेगा तो इस प्रकार के अज्ञान को दूर करने के लिए आपश्री कह रहे हैं कि ऐसा करेंगे तो स्वामिद्रोह करना हो जायेगा। इसका तात्पर्य यह है कि व्रजगोपिकाओं का भावावेश में आकर प्रभु-आज्ञा का उल्लंघन करने से उनका एवं प्रभु दोनों का पुरुषार्थ सिद्ध हुआ परंतु आचार्यचरण कहते हैं कि, इस दृष्टांत को लेकर यदि तुम भी ऐसा ही करोगे तो दोनों तरफ से विपरीत फल आएगा अत: आपश्री ने ऐसा करना बाधक कहा है। अब बाधक का कारण भी समझिए; गोपिकाओं द्वारा प्रभु-आज्ञा का उल्लंघन करना फल में होने वाले प्रतिबंधकों का निराकरण करना सिद्ध हुआ और इससे गोपिकाओं एवं प्रभु दोनों को निरवधि-आनंद की प्राप्ति हुई। परंतु यहाँ आपश्री अपने अन्त:करण को समझा रहे हैं कि, यदि तुम प्रभु-आज्ञा का पालन नहीं करोगे तो प्रभु जो फल तुम्हें देना चाह रहे हैं, उसमें प्रतिबंध होगा, जिससे प्रभु कुपित होंगे, जिस कोप से तुम्हें फलदान में विलंब होगा, तुम प्रभु का अपराध करोगे और जिससे तुम्हारा अनिष्ट होगा, इस कारण किसी भी प्रकार से ऐसा नहीं करना चाहिए। इस कारण से आचार्यचरण कह रहे हैं कि **स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत्** ॥४॥

एवं सोपपत्तिकमाग्रहाभावमुपपाद्य कदाचित्पूर्वकृताग्रहेण प्रभुकोपे कथं स्वाभिलषितसिद्धिरिति सन्दिहानमन्त:करणं प्रबोधयन्ति सेवकस्य त्विति ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।
आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचर: ॥ ६ ॥

मया यत्पूर्वश्लोक उपपादितं, तव सेवकस्यासाधारणस्वाभाविकधर्मत्वेन तच्चेत्त्वयि भविष्यति तदाऽसाधारणधर्मं दृष्ट्वा प्रभुरपि स्वस्वामित्वासाधारणधर्मं सेवकज्ञानागोचरमपि सेवके करिष्यति । ननु हठदशायामपि मयि सेवकत्वस्य विद्यमानत्वात् स्वामिन्यपि

सहजस्वामित्वासाधारणधर्मस्य विद्यमानत्वात् कथं फलविलंब इति सन्देहनिवृत्त्यर्थं फलविलम्बहेतुं सेवकधर्मं निरूपयन्ति, आज्ञेति । आज्ञा प्रथ्वाज्ञा पूर्वं प्रथमतो गङ्गासागरसङ्गमे या जाता पश्चात् द्वितीया या आज्ञा मधुवने मथुरायां जाता तदाज्ञाद्वयमपि मया न कृतम् । ननु तदाज्ञाद्वयं किं विषयकं यत्र कृतं तत्राहुः, देहदेशपरित्याग इति । पूर्वाज्ञाया विषयो देहपरित्यागः । द्वितीयाज्ञाया विषयो देशपरित्यागः ।

આ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યચરણોએ પોતાના અંતઃકરણને પ્રમાણસહિત એ સમજાવ્યું કે હવે શ્રીભાગવતનું વિવરણ સંપૂર્ણ કરવાનો આગ્રહ રાખવો ઉચિત નથી. પરંતુ એક સંદેહ એ રહે છે કે કદાચ પૂર્વ-આજ્ઞા ના સમયે જે આગ્રહ રાખ્યો હતો, તેનાથી જો પ્રભુ કુપિત થયા હશે તો મનવાંછિત ફળની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે? આ પ્રકારના સંદિગ્ધ મનને આપશ્રી **सेवकस्य तु** વગેરે શબ્દોથી પ્રબોધન કરી રહ્યા છે.

શ્રીઆચાર્યચરણો અંતઃકરણને સમજાવે છે કે, મેં પૂર્વશ્લોકમાં જે કહ્યું તેના અનુસાર જો તારામાં સ્વાભાવિકરૂપે સેવકનો અસાધારણ ધર્મ હશે તો તારા આ અસાધારણ ધર્મને જોઈને પ્રભુ પણ સ્વાભાવિકરૂપથી પોતાના અસાધારણ સ્વામિધર્મને સેવકની સામે પ્રકટ કરશે, ભલે ને તે પ્રભુના આ સ્વરૂપથી અજાણ હોય. પરંતુ અહીં આપશ્રીને એક સંદેહ એ થાય છે કે જ્યારે મેં હઠ કરી હતી, ત્યારે પણ હું સેવક જ હતો અને મારા સ્વામિનો મારા તરફ સ્વામિત્વનો અસાધારણ ધર્મ પણ હતો જ, તો પછી ભગવાન મને ફળદાનમાં વિલંબ કેમ કરશે? શું ત્યારે સેવક-સ્વામિનો હવાલો નહીં આપી શકાય ? આ સંદેહને નિવૃત્ત કરવા માટે આગળના શ્લોકમાં આપશ્રી એમ બતાવી રહ્યા છે કે પ્રભુ ફળદાનમાં વિલંબ કેમ કરી શકે છે અને એની જ સાથે આપશ્રી સેવકધર્મ શું છે, એ પણ બતાવી રહ્યા છે. **आज्ञा** વગેરે શબ્દોથી શ્રીઆચાર્યચરણો એમ કહી રહ્યા છે કે, સર્વપ્રથમ જે પ્રભુ-આજ્ઞા ગંગાસાગરસંગમ પર થઈ અને તે પછી ફરી બીજી આજ્ઞા મેં ન માની. તે બંને આજ્ઞાઓ ક્યા વિષયોમાં થઈ હતી જે મેં ન માની, આ તેઓ **देहदेशपरित्यागः** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે એટલે પહેલી આજ્ઞા દેહપરિત્યાગ માટે હતી અને બીજી આજ્ઞા દેશપરિત્યાગ માટે.

इस प्रकार आचार्यचरणों ने अपने अन्तःकरण को प्रमाणसहित यह समझाया कि अब श्रीभागवत का विवरण संपूर्ण करने का आग्रह रखना उचित नहीं है। परंतु एक संदेह यह रहता है कि कदाचित् पूर्वआज्ञा के समय जो भागवतविवृति पूर्ण करने का आग्रह रखा था, उससे यदि प्रभु कुपित हुए होंगे तो मनोवांछित फल की सिद्धि कैसे होगी ? इस प्रकार के संदिग्ध मन का आपश्री **सेवकस्य तु** इत्यादि शब्दों से प्रबोधन कर रहे हैं।

आचार्यचरण अन्तःकरण को समझाते हैं कि, मैंने पूर्वश्लोक में जो कहा, उसके अनुसार यदि तुममें स्वाभाविकरूप से सेवक का असाधारण-धर्म होगा तो तुम्हारे इस असाधारण-धर्म को देखकर प्रभु भी अपने असाधारण-स्वामिधर्म को सेवक के प्रति प्रकट करेंगे, भले ही फिर वह प्रभु के इस स्वरूप से अनभिज्ञ हो। परंतु यहाँ आपश्री को एक संदेह यह होता है कि जब मैंने हठ किया था; तब भी तो मैं सेवक ही था और मेरे स्वामी का मेरे प्रति स्वामित्व का असाधारण-धर्म भी तो था ही, तो फिर भगवान मुझे फलदान में क्यों विलंब करेंगे ? क्या तब सेवक-स्वामी का हवाला नहीं दिया जा सकेगा ?? इस संदेह को निवृत्त करने के लिए आगे के श्लोक में आपश्री यह बता रहे हैं कि प्रभु फलदान में विलंब क्यों कर सकते हैं और इसी के साथ आपश्री सेवकधर्म क्या है, यह भी बता रहे हैं। **आज्ञा** इत्यादि शब्दों से आचार्यचरण यह कह रहे हैं कि, सर्वप्रथम जो प्रभु-आज्ञा गंगासागरसंगम पर हुई और इसके पश्चात् फिर दूसरी आज्ञा **मधुवने** अर्थात् मथुरा में हुई, वह दोनों आज्ञाएँ मैंने नहीं मानी। वह दोनों आज्ञाएँ किन विषयों में हुई थी जो मैंने नहीं मानी-यह वे **देहदेशपरित्यागः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। अर्थात् पहली आज्ञा देहपरित्याग के लिए थी और दूसरी आज्ञा देशपरित्याग के लिए।

ननु बलात्कारेण देहपरित्यागस्य दोषरूपत्वात् कथं तदाज्ञासम्भवः । तदकरणे च कथं दोषसम्भव इति चेत्सत्यं, कर्माधीनदेहे प्रारब्धभोगसमाप्तिव्यतिरेकेण बलात्कारेण देहत्याग एव दोषसम्भवः । यत्र केवलं भगवदिच्छाधीनावेव देहग्रहणपरित्यागौ तद्देहस्यालौकिकत्वात्तदाज्ञया परित्यागो न दोषायेति ज्ञात्वापि यत्तदकरणं तस्याज्ञोल्लङ्घनहेतुत्वात् प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तम् । देशपरित्यागः स्पष्टः । एवमाज्ञाद्वयाकरणेऽनिष्टहेतुत्वं ज्ञात्वा तृतीयाज्ञा कृतेत्याहुः, तृतीयो लोकगोचर इति । तृतीयः परित्यागः लोकप्रसिद्धस्मृत्यादिशास्त्रेषु गोचरो विषयः संन्यासग्रहणपूर्वकं गृहपरित्यागः स कृतः । यद्यप्यत्र कृत इति शब्दो नास्ति तथापि पूर्वाज्ञाद्वयकरणनिषेधादत्र च कृत इति शब्दाभावेपि करणमायाति । यद्यपि पूर्वोक्ताज्ञाद्वयाकरणापराधः सम्भवति, तथापि तृतीयाज्ञाकरणेन तयोरप्याज्ञयोः करणं जातमिति नापराधः ।

પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે, બળપૂર્વક દેહનો ત્યાગ કરી દેવો તો દોષ છે, તો તે આજ્ઞાનું પાલન કેવી રીતે સંભવ છે? અને જો આ

આજ્ઞાને ન માનિયે તો તે ન માનવાને દોષરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય છે? જો આ પ્રશ્ન થતો હોય તો તમારું કહેવું સત્ય છે પણ અહીં એ સમજો કે જ્યારે દેહ કર્મોને આધીન હોય અને પ્રારબ્ધભોગ પૂર્ણ કર્યા વગર જો બળપૂર્વક દેહત્યાગ કરીએ, તો જ દોષ થાય છે. પરંતુ જ્યાં ભગવદ્-ઈચ્છા ને આધીન રહીને જ શરીર ધારણ કરવું અને દેહનો ત્યાગ કરવાનો હોય તો તે દેહ અલૌકિક છે અને અલૌકિક હોવાને કારણે ભગવદ્-આજ્ઞાનુસાર તે દેહનો પરિત્યાગ કરી દેવો દોષ નથી. અને આ બધું જાણ્યા છતાં પણ દેહત્યાગ ન કરવો ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું છે, જે પ્રતિબંધક છે. દેશનો પરિત્યાગ તો સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રકારે આ બંને આજ્ઞાઓને ન માનવી અનિષ્ટનું કારણ બનશે-એમ જાણીને શ્રીઆચાર્યચરણોએ ભગવાનની ત્રીજી આજ્ઞા માન્ય કરી લીધી. આને તેઓ **તૃતીયો લોકગોચર:** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે ત્રીજો પરિત્યાગ જે લોક પ્રસિદ્ધ છે,સ્મૃતિ આદિ શાસ્ત્રોમાં કહેલો છે એટલે ગૃહત્યાગ કર્યા પછી સંન્યાસગ્રહણ કરવો; તે પરિત્યાગ મેં કર્યો. જો કે અહીં ''ત્રીજો પરિત્યાગ કર્યા'' આ પ્રકારે 'કર્યો' શબ્દ તો નથી તેમ છતાં પણ શ્રીઆચાર્યચરણોએ જે પહેલાંના બે પરિત્યાગ ન કર્યા, તેનાથી એ આપોઆપ સમજાય છે કે હવે આપશ્રી એ ત્રીજો પરિત્યાગ કર્યો અને એ પણ સમજો કે, જો કે પહેલી બે આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અપરાધ તો થયો જ છે પરંતુ ત્રીજી આજ્ઞાનું પાલન કરી લેવાથી તે બંને આજ્ઞાઓનું પણ પાલન કરવું થઈ જ ગયું તેથી અહીં કોઈ પણ અપરાધ થયો નથી, એમ સમજવું જોઈએ.

परंतु यहाँ प्रश्न यह है कि, बलपूर्वक देह का त्याग कर देना तो दोष है, तो उस आज्ञा का पालन कैसे संभव है ? और यदि इस आज्ञा को न मानें तब इसे दोषरूप कैसे कहा जा सकता है ? यदि यह प्रश्न होता हो तो आपका कहा सत्य है परंतु यहाँ यह समझिए कि जब देह कर्मों के अधीन हो और प्रारब्ध-भोग पूर्ण किए बिना यदि बलपूर्वक देहत्याग करें, तब ही दोष होता है। किंतु जहाँ भगवद्-इच्छा के अधीन होकर ही देहग्रहण करना एवं देहपरित्याग करना हो तो वह देह अलौकिक है और अलौकिक होने के कारण भगवद्-आज्ञानुसार उस देह का परित्याग कर देना दोष नहीं है। और यह सबकुछ जानते हुए भी देहत्याग न करना भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करना है, जो प्रतिबंधक है। देश का परित्याग तो स्पष्ट ही है। इस प्रकार यह दोनों आज्ञाएँ न मानना अनिष्ट का कारण बनेगा-यह जानकर आचार्यचरणों ने भगवान की तीसरी आज्ञा मान्य कर ली। इसे वे **तृतीयो लोकगोचर:** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। आपश्री आज्ञा करते हैं कि तीसरा परित्याग जो लोकप्रसिद्ध है, स्मृति आदि शास्त्रों में कहा गया है अर्थात् गृहत्याग करने के पश्चात् संन्यासग्रहण करना, वह परित्याग मैंने किया। यद्यपि यहाँ पर 'तीसरा परित्याग किया' इस प्रकार से 'किया' शब्द तो नहीं है परंतु फिर भी आचार्यचरणों ने जो पूर्व के दो परित्याग नहीं किए, उससे यह अपनेआप समझ में आ जाता है अब आपश्री ने तीसरा परित्याग किया। और यह भी समझिए कि यद्यपि पूर्व में दो आज्ञाओं का उल्लंघन करने से अपराध तो हुआ ही है परंतु तीसरी आज्ञा का पालन कर लेने से उन दोनों आज्ञाओं का भी पालन करना हो ही गया अत: यहाँ कोई भी अपराध नहीं हुआ है, यह समझना चाहिए।

तथापि, आज्ञोल्लङ्घनजनितापराधेन यदि फलविलम्बं कुर्यात् प्रभुस्तदा तज्जनित: पश्चात्तापो भवत्येवेति कथमपराधनिवृत्तिरितिसन्देहे समाधानमाहु:, पश्चात्ताप इति

पश्चात्ताप: कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्य: कदाचन ॥ ७ ॥

फलविलम्बेपि विलम्बस्य दण्डस्थानीयत्वात्सेवकेन पश्चात्तापो न कर्त्तव्य: । तत्र हेतु:, सेवकोहमिति । अहं सेवक: सेवाकरणयोग्य: । आज्ञाद्वयाकरणस्य सेवाप्रतिबन्धकत्वं ज्ञात्वा शीघ्रं सेवार्थं विलम्बजतापेन शिक्षामिव प्रतिबन्धनिवृत्तिं विधाय पुन: सेवार्थमेव विलम्बं न कृतवान् इति न मम पश्चात्ताप: । यतोह सेवक:, न चान्यथा । यदि मयि सेवकत्वं न मन्येत तदापराधेनोपेक्षामेव कुर्यात्, न तु स्वीयत्वं ज्ञात्वा विलम्बजतापरूपशिक्षां कुर्यादित्यत उक्तं, न चान्यथति, अस्मिन्नर्थेन्यथाभावो नास्तीत्यर्थ:।

છતાં પણ, ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન તો થયું જ છે અને જો આ અપરાધને કારણે પ્રભુ હવે ફળદાનમાં વિલંબ કરે તો હૃદયમાં પશ્ચાતાપ તો થશે જ કે મેં પહેલાંજ ભગવદાજ્ઞા માથે કેમ ન ચઢાવી લીધી ? આ સમસ્ત વાતોનો વિચાર કરીને શ્રીઆચાર્યચરણો આ ભગવદ્-અપરાધની નિવૃત્તિ માટે **પશ્ચાતાપ:** વગેરે શબ્દોથી સમાધાન કરી રહ્યા છે.

શ્રીઆચાર્યચરણો અહીં આજ્ઞા કરે છે કે, ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ફળદાનમાં વિલંબ ભલે થઈ જાય છતાં પણ આ વિલંબ હટાવી નથી શકાતો તેથી આ વિલંબ જ આ અપરાધનો દંડ છે તેથી સેવકે પશ્ચાતાપ ન કરવો જોઈએ અને ચુપચાપ આ દંડને સહન કરી લેવો જોઈએ. આ જ વાતને આગળ તેઓ **સેવકોહં** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે, હું તો ભગવાનનો સેવક

છું, એનાથી વધારે એક સેવકનો કોઈ અધિકાર નથી. મેં એ પણ જાણી લીધું કે પહેલાં જે બે ભગવદ્-આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે તેનાથી મારી ભગવદ્-સેવામાં પ્રતિબંધ થયો છે તેથી મારા ફળદાનમાં થયેલા વિલંબને એક બોધપાઠ ની જેમ સમજી આ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ માટે હવે મેં ત્રીજી ભગવદ્-આજ્ઞા માની લીધી છે અને ભગવદ્-સેવાને માટે જ તો આ ત્રીજી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં વિલંબ નથી કર્યો તેથી મારે પશ્ચાતાપ ન કરવો જોઈએ. કેમકે હું તો એમનો સેવક જ છું. જો તેઓ મને પોતાનો સેવક ન માનતા તો મારા આ અપરાધને કારણે મારી ઉપેક્ષા જ કરી દેતા.પોતાનો સ્વીય જાણીને આ પ્રકારે ફળદાનમાં વિલંબ કરાવીને અને તે પ્રકારે પશ્ચાતાપ કરાવીને મને પાઠ કેમ શીખવાડતા ? તેથી મારી આવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના મનમાં કોઈ અન્યથા ભાવ ન લાવવો જોઈએ, આ અર્થ છે.

છતાં પણ, ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન તો થયું જ છે અને જો આ અપરાધને કારણે પ્રભુ હવે ફળદાનમાં વિલંબ કરે તો હૃદયમાં પશ્ચાતાપ તો થશે જ કે મેં પહેલાંજ ભગવદાજ્ઞા માથે કેમ ન ચઢાવી લીધી ? આ સમસ્ત વાતોનો વિચાર કરીને શ્રીઆચાર્યચરણો આ ભગવદ્-અપરાધની નિવૃત્તિ માટે **पश्चातापः** વગેરે શબ્દોથી સમાધાન કરી રહ્યા છે.

શ્રીઆચાર્યચરણો અહીં આજ્ઞા કરે છે કે, ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ફળદાનમાં વિલંબ ભલે થઈ જાય છતાં પણ આ વિલંબ હટાવી નથી શકાતો તેથી આ વિલંબ જ આ અપરાધનો દંડ છે તેથી સેવકે પશ્ચાતાપ ન કરવો જોઈએ અને ચુપચાપ આ દંડને સહન કરી લેવો જોઈએ. આ જ વાતને આગળ તેઓ **सेवकोहं** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે, હું તો ભગવાનનો સેવક છું, એનાથી વધારે એક સેવકનો કોઈ અધિકાર નથી. મેં એ પણ જાણી લીધું કે પહેલાં જે બે ભગવદ્-આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે તેનાથી મારી ભગવદ્-સેવામાં પ્રતિબંધ થયો છે તેથી મારા ફળદાનમાં થયેલા વિલંબને એક બોધપાઠ ની જેમ સમજી આ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ માટે હવે મેં ત્રીજી ભગવદ્-આજ્ઞા માની લીધી છે અને ભગવદ્-સેવાને માટે જ તો આ ત્રીજી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં વિલંબ નથી કર્યો તેથી મારે પશ્ચાતાપ ન કરવો જોઈએ. કેમકે હું તો એમનો સેવક જ છું. જો તેઓ મને પોતાનો સેવક ન માનતા તો મારા આ અપરાધને કારણે મારી ઉપેક્ષા જ કરી દેતા.પોતાનો સ્વીય જાણીને આ પ્રકારે ફળદાનમાં વિલંબ કરાવીને અને તે પ્રકારે પશ્ચાતાપ કરાવીને મને પાઠ કેમ શીખવાડતા ? તેથી મારી આવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના મનમાં કોઈ અન્યથા ભાવ ન લાવવો જોઈએ, આ અર્થ છે.

ननु यथा लोके ''राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वे'' ति लौकिकप्रभुन्यायेन तापानन्तरमप्युपेक्षामेव कुर्यादिति चेत्तत्र बाधकमाहुः, लौकिकप्रभुवदिति । लौकिकाः प्राकृता जीवाः प्रभवो लोके प्रभुत्वेन व्यवहार्याः, तद्वद्भगवान्न द्रष्टव्यः न ज्ञातव्यः । तत्र हेतुः, यतः कृष्णः फलात्मा प्रभुश्च । लौकिकप्रभूणां प्राकृतत्वात्तेषामङ्गीकारस्यानित्यत्वादङ्गीकृतस्याप्युपेक्षा सम्भवति, प्रकृते प्रभोरलौकिकत्वेन तदङ्गीकारस्यापि नित्यत्वेन अङ्गीकृतोपेक्षैवासम्भावितेति ज्ञापनायोक्तं, न द्रष्टव्यः कदाचनति । अत एव पितृचरणैरुक्तं ''अङ्गीकृतजनजनितापराधकूटक्षमाविनोदोस्य । अङ्गीकृतिश्च नित्या वदन्तु कोन्योस्य साम्यमिया''त्तेनाङ्गीकारस्य नित्यत्वे न सन्देहः । कदाचनति भूतभविष्यद्वर्तमानकालेपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

પરંતુ અહીં શ્રીઆચાર્યચરણોના મનમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ રહ્યો છે. તેઓ આજ્ઞા કરે છે કે ભલે ને મારા મનમાં વિરહતાપ હોય છતાં પણ ''राजा मित्रं..''શ્લોક ને અનુસાર જો પ્રભુ કોઈ લૌકિક સ્વામીની જેમ છતાં પણ મારી ઉપેક્ષા જ કરી દે તો શું થશે ? જો આવું થયું તો મારી ફળપ્રાપ્તિમાં બાધા આવશે. તેથી તેઓ આગળ **लौकिक प्रभुवत्** ઈત્યાદિ શબ્દોથી શંકાનું સમાધાન કરી રહ્યા છે. આપશ્રી અહીં આજ્ઞા કરે છે કે જે સ્વામી લૌકિક હોય છે અને પ્રાકૃત હોય છે, તેમના માટે તો આવું વિચારી શકાય છે કે તેઓ આપણી ઉપેક્ષા કરી શકે છે. પરંતુ ભગવાનને લૌકિક-સ્વામીની દૃષ્ટિએ ન જોવા જોઈએ, અને ન તો સમજવા જોઈએ-આ જાણી લેવું જોઈએ કેમકે ભગવાન 'શ્રીકૃષ્ણ' તો ફલાત્મા છે અને આપણા પ્રભુ પણ છે. લૌકિક સ્વામી તો પ્રાકૃત હોય છે અને જેમને શરણ આપ્યું છે અને સ્વીકાર કર્યો છે તેમની ઉપેક્ષા કરી શકે છે પરંતુ અહીં તો પરિસ્થિતિ બીજી છે. અહીં તો આપણા પ્રભુ બધી રીતે અલૌકિક છે અને જયારે તેઓ એક વાર કોઈની શરણાગતિ ને સ્વીકાર કરી લે છે તો તેને પછી ક્યારેય નથી છોડતા, તેથી તેઓ અંગીકૃતજીવોની ઉપેક્ષા કરે, તે સંભવ નથી. આ જ વાતને શ્રીઆચાર્યચરણોએ **न द्रष्टव्यः कदाचन** વગેરે શબ્દોથી કહી છે. જેનો અર્થ થાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કોઈ લૌકિક સ્વામીની દ્રષ્ટિથી ન જોવા જોઈએ. આ જ કારણે મારા પિતૃચરણો (શ્રીગુસાંઈજી)એ પણ પોતાના પત્રમાં કહ્યું છે કે ''ભગવાન પોતાના અંગીકૃતજીવોના કરોડો અપરાધો તો કેવળ હાસ્ય વિનોદ માં જ ક્ષમા કરી દે છે.

તેઓ જ્યારે કોઈનો અંગીકાર કરે છે તો સદાય માટે કરે છે, તેથી તમેજ કહો કે આપણા પ્રભુની સમાન કોણ હોઈ શકે? (વિ.૮/૮) તેથી ભગવાન પોતાના અંગીકૃતજીવોને સદાય માટે સ્વીકાર કરે છે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ નથી. શ્રીઆચાર્યચરણોએ અહીં **કદાચન** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો અર્થ થાય છે ''ક્યારેય પણ'' એટલે ભગવાન પોતાના અંગીકૃતજીવોની ક્યારેય ઉપેક્ષા નથી કરતા, ન ભૂતકાળમાં, ન ભવિષ્યકાળમાં, ન વર્તમાનકાળમાં–આ અર્થ છે.

परंतु यहाँ आचार्यचरणों के मन में एक और प्रश्न उपस्थित हो रहा है। वे आज्ञा करते हैं कि भले ही मेरे मन में विरह-ताप होता हो तथापि ''राजा मित्रं ..... '' श्लोक के अनुसार यदि प्रभु किसी लौकिक स्वामी की तरह फिर भी मेरी उपेक्षा ही कर दें तो क्या होगा ? यदि ऐसा हुआ तब तो मेरी फलप्राप्ति में बाधा आ जायेगी। अतः वे आगे **लौकिक प्रभुवत्** इत्यादि शब्दों से स्वयं का समाधान कर रहे हैं। आपश्री यहाँ आज्ञा करते हैं कि जो स्वामी लौकिक होते हैं एवं प्राकृत होते हैं, उनके बारे में तो ऐसा सोचा जा सकता है कि वे हमारी उपेक्षा कर सकते हैं परंतु भगवान को लौकिक-स्वामी की दृष्टि से नहीं देखना चाहिए और न ही समझना चाहिए, यह जान लेना चाहिए। क्योंकि भगवान श्रीकृष्ण तो फलात्मा हैं एवं हमारे प्रभु भी हैं। लौकिक-स्वामी तो प्राकृत होते हैं और जिसको शरण दी है और स्वीकार किया है उसकी उपेक्षा कर सकते हैं परंतु यहाँ तो परिस्थिति दूसरी है। यहाँ तो हमारे प्रभु सर्वथा अलौकिक हैं और जब वे एक बार किसी की शरणागति स्वीकार कर लेते हैं तो उसे फिर कभी भी नहीं छोड़ते अतः वे अंगीकृत-जीवों की उपेक्षा करें, यह संभव नहीं है। इसी बात को आचार्यचरणों ने **न द्रष्टव्यः कदाचन** इत्यादि शब्दों से कहा है जिसका अर्थ होता है-भगवान श्रीकृष्ण को किसी लौकिक-स्वामी की दृष्टि से नहीं देखना चाहिए। इसी कारण मेरे पितृचरणों (श्रीगुसाईंजी) ने भी अपने पत्र में कहा है कि - भगवान अपने अंगीकृत जीवों के करोड़ों अपराध तो केवल हास्य-विनोद में ही क्षमा कर देते हैं। वे जब किसी को अंगीकार करते हैं तो सदा के लिए करते हैं अतः तुम ही कहो कि हमारे प्रभु के सामान कौन हो सकता है ? (वि०८/८)। सो भगवान अपने अंगीकृत जीवों को सदा के लिए स्वीकार करते हैं इसमें किसी भी प्रकार का संदेह नहीं है। आचार्यचरणों ने यहाँ **कदाचन** शब्द का प्रयोग किया है जिसका अर्थ होता है 'कभी भी' अर्थात् भगवान अपने अंगीकृत जीवों की कभी भी उपेक्षा नहीं करते, न भूतकाल में, न भविष्यकाल में, न वर्तमानकाल में, यह अर्थ है ॥७॥

यद्यप्युपेक्षां न करिष्यति, तथापि, अपराधस्य जातत्वात्पुनः पूर्ववत्तादृशीं कृपां न करिष्यतीति मनःसन्देहनिवृत्त्यर्थमाहुः, सर्वं समर्पितमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।

त्वयि पूर्वं कृपासीदेव, यतस्त्वया सर्वमेव समर्पितं, तत्रापि भक्त्या भक्तिमार्गानुसारेण, न तु विहितत्वाद्युपाधिना, तस्मात्त्वं फलरूपभक्तिमार्गाङ्गीकरेण कृतार्थ एवासि । मध्ये प्रौढ्याज्ञोल्लङ्घनजनितापराधेन अन्तराये सति क्लेशं प्राप्तवानसि । अतस्तमाग्रहं परित्यज्य प्रभ्वाज्ञां कृत्वा पुनः पूर्ववदेव सुखीभव यथापूर्वं सुखं प्राप्नुहि।

હવે શ્રીઆચાર્યચરણોને અહીં એક સંદેહ એવો થઈ રહ્યો છે કે એ વાત તો સાચી છે કે ભગવાન પોતાના અંગીકૃતજીવોની ઉપેક્ષા નહીં કરે પરંતુ ભગવદ્-આજ્ઞા ન માનવાનો અપરાધ તો થયો જ છે, તો શું ખબર તેઓ હવે પહેલા જેવી કૃપા બનાવી રાખશે કે નહીં ? આ પ્રકારના સંદેહની નિવૃત્તિ માટે તેઓ આગળ **सर्वं समर्पितं** વગેરે શબ્દોથી સમાધાન કરી રહ્યા છે.

ઉપરના શ્લોક દ્વારા શ્રીઆચાર્યચરણો પોતાના અંતઃકરણને સમજાવી રહ્યા છે કે ચિંતા કેમ કરી રહ્યો છે કેમકે તારા પર પહેલાં તો કૃપા હતી જ કેમકે તે તો ભગવાનને બધું જ સમર્પિત કરી જ દીધું છે અને એ પણ ભક્તિસહિત અને ભક્તિમાર્ગના અનુસાર જ સમર્પિત કર્યું છે, મર્યાદામાર્ગની કોઈ વિધિપૂર્વક નહીં; તેથી ફળરૂપભક્તિમાર્ગમાં અંગીકાર થયો હોવાને કારણે તું કૃતાર્થ જ છે અને, વચમાં તે પ્રૌઢભાવને વશીભૂત થઈ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દીધું હતું જે કારણે તારે પ્રભુનો અંતરાય સહન કરવો પડ્યો અને તેનાથી તને પ્રભુને માટે તાપ-ક્લેશ પણ થયો. તેથી ભગવદ્-આજ્ઞા નો ભંગ કરવાના આગ્રહને છોડીને પ્રભુ-આજ્ઞા શિરોધાર્ય કર અને પહેલાંની જેમ જ સુખી થઈ જા. એટલે પહેલાંની જેમ પ્રભુ-મિલનના સુખને પ્રાપ્ત કરી લે. આ પ્રકારે શ્રીઆચાર્યચરણો પોતાના અંતઃકરણને સમજાવી રહ્યા છે.

अब आचार्यचरणों को यहाँ एक संदेह यह हो रहा है कि, यह बात तो ठीक है कि भगवान अपने अंगीकृत-जीवों की उपेक्षा नहीं करेंगे परंतु भगवद्-आज्ञा न मानने का अपराध तो हुआ ही है अतः क्या पता अब वे पहले जैसी कृपा बनाए रखेंगे कि नहीं ? इस प्रकार के संदेह की निवृत्ति के लिए वे आगे **सर्वं समर्पित** इत्यादि शब्दों से समाधान कर रहे हैं।

उपर्युक्त श्लोक के द्वारा आचार्यचरण अपने अन्तःकरण को समझा रहे हैं कि चिंता क्यों कर रहे हो ? क्योंकि तुम पर पहले तो कृपा थी

ही क्योंकि तुमने तो भगवान को सभी कुछ समर्पित कर ही दिया है और वह भी भक्तिसहित एवं भक्तिमार्ग के अनुसार ही समर्पित किया है, मर्यादामार्ग की विधिपूर्वक नहीं। अतः फलरूप-भक्तिमार्ग में अंगीकार हुए होने के कारण तुम कृतार्थ ही हो। और, बीच में तुमने प्रौढ़भाव के वशीभूत होकर भगवान की आज्ञा का उल्लंघन कर दिया था जिस कारण तुम्हें प्रभु का अंतराय (दूरी) सहन करना पड़ा और उससे तुम्हें प्रभु के लिए ताप-क्लेश भी हुआ। इस कारण भगवद्-आज्ञा भंग करने के आग्रह का त्याग करके प्रभु-आज्ञा शिरोधार्य करो एवं पहले की भाँति ही सुखी हो जाओ अर्थात् पहले की भाँति प्रभु-मिलन के सुख को प्राप्त कर लो। इस प्रकार से आचार्यचरण अपने अन्तःकरण को समझा रहे हैं।

ननु, अङ्गीकारस्य नित्यत्वात्फलमार्गीयं सुखं यद्यपि दास्यति तथापि पूर्ववत्सर्वात्मना दास्यति न वेति सन्देहजनितक्लेशमग्रिमदृष्टान्तेन दूरीकुर्वन्ति। प्रौढापीति।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा।

फले प्रभुः तारतम्यं तदा कुर्याद्यदि त्वदपेक्षा न स्यात्, यस्यापेक्षावश्यकी तस्य दोषमप्यनङ्गीकृत्य फलं ददात्येव। पूर्वोक्तं दृष्टान्तमेव विवृण्वन्ति। यथा प्रौढा रमणयोग्या स्वकीया दुहिता तस्यां स्नेहाधिक्यात् तस्या वरे भोक्तरि भोगावश्यकदशासमये यदि न प्रेष्यते तदा वरः स्वाभिलाषाया अपूर्त्याऽसन्तुष्टो भवति। प्रेष्यते चेत्सन्तुष्ट एव भवति। अपि शब्देन यद्यपि पाणिग्रहणमारभ्यैव तस्य भोगेच्छास्त्येव, तथापि तस्यां स्वोपमर्दासहिष्णुत्वेन विलम्बमपि सहते। सहिष्णुत्वदशायां विलम्बकर्त्तरि असन्तुष्ट एव भवति। तथा प्रभोः सर्वात्मना स्वापेक्षासमये यदि अपेक्षां ज्ञात्वा कार्यसंपत्तिर्न क्रियते तदा प्रभुरसन्तुष्ट एव भवति।

અહીં શ્રીઆચાર્યચરણોને એક સંદેહ એ પણ થાય છે કે, પ્રભુ દ્વારા અંગીકાર કરવાનું તો ક્યારેય તુટે નહીં અને પ્રભુ ફલમાર્ગીય સુખ પણ જો કે આપશે પરંતુ પહેલાંની જેમ બધી રીતે આપશે કે નહીં ? આ પ્રકારના સંદેહથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્લેશને આપશ્રી આગળની પંક્તિઓમાં આવવાવાળા **પ્રૌઢાપિ** શબ્દોથી દૂર કરી રહ્યા છે.

અહીં શ્રીઆચાર્યચરણો પોતાના અંતઃકરણને એમ સમજાવી રહ્યા છે કે, ફળદાન કરવામાં પ્રભુ આનાકાની તો ત્યારે કરશે જ્યારે એમને તમારી અપેક્ષા નહીં હોય. પરંતુ એમને જેની અપેક્ષા જરૂરી હશે, તેના તો દોષોને પણ ન જોયા કરીને ફળ આપશે જ. આ પક્ષને સમજાવવા માટે શ્રીઆચાર્યચરણો પહેલાં આપેલા દૃષ્ટાંતનો જ આગળ વિસ્તાર કરી રહ્યા છે. આપશ્રીનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પ્રકારે પોતાની વિવાહયોગ્ય પુત્રીને સ્નેહવશ તેના પતિની પાસે યોગ્ય સમય પર ન મોકલાય તો તેનો પતિ પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ ન થવાને કારણે અસંતુષ્ટ જ રહી જાય છે. જો યોગ્ય સમય પર મોકલવામાં આવે તો સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. શ્રીઆચાર્યચરણોએ અહીં ''અપિ'' (પ્રૌઢા+અપિ=પ્રૌઢાપિ) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનાથી એ સમજાય છે કે જો કે વિવાહના સમયથીજ પતિને પોતાની પત્નીને મળવાની ઈચ્છા તો રહે જ છે, પરંતુ તે જાણે છે કે હજી તે પૂર્ણરૂપથી પ્રૌઢ નથી થઈ તેથી તેને યોગ્ય નથી. તેથી તે તેના વિલંબને પણ સહન કરી લે છે. પણ જ્યારે તે પરિપક્વ અને પ્રૌઢ થઈ જાય છે ત્યારે તો તે એ વ્યક્તિથી અસંતુષ્ટજ રહે છે, જે તેના મિલનમાં વિલંબ કરાવે છે. (અહીં ટીકાકારે ''અપિ''શબ્દની વાત કરી છે, તેને સમજો. ''પ્રૌઢાપિ''શબ્દનો અર્થ થાય છે ''પ્રૌઢા પણ''એટલે જ્યારે કન્યા પ્રૌઢ નથી હોતી ત્યારે પણ તેના પતિને તેની ચાહના રહે જ છે તો હવે તો કન્યા ''પ્રૌઢ''પણ થઈ ગઈ છે, તેથી જો હવે પણ એને ન વળાવવામાં આવે તો તેનો પતિ અપ્રસન્ન તો રહેશે જ-આ અર્થ છે. આ દૃષ્ટાંતથી ટીકાકાર એ સમજાવવા માગે છે કે શ્રીઆચાર્યચરણો આ દૃષ્ટાંત દ્વારા એ બતાવવા માગે છે કે, આ જ રીતે પ્રભુને પણ પોતાના ભક્તોને મળવાની ઈચ્છા સદાય રહે છે જ અને તેઓ જ્યાં સ્વયં આજ્ઞા કરીને બોલાવી રહ્યા છે, ત્યારે અપ્રસન્ન થશે, આ અર્થ છે.) તે જ રીતે જ્યારે પ્રભુની બધી જ રીતે આપણને મળવાની ઈચ્છા હોય અને આપણે એમની ઈચ્છાને જાણીને પણ તે પ્રમાણે ન કરીએ તો પ્રભુ આપણાથી અસંતુષ્ટ જ રહેશે.

यहाँ आचार्यचरणों को एक संदेह यह भी होता है कि; प्रभु द्वारा अंगीकार किया जाना तो कभी भंग नहीं होगा और प्रभु फलमार्गीय-सुख भी यद्यपि देंगे परंतु पहले की भाँति सभी प्रकार से देंगे या नहीं ? इस प्रकार के संदेह से उत्पन्न हुए क्लेश को आपश्री आगे की पंक्तियों में आने वाले **प्रौढ़ापि** इत्यादि शब्दों से दूर कर रहे हैं।

यहाँ आचार्यचरण अपने अन्तःकरण को यह समझा रहे हैं कि फलदान करने में प्रभु आनाकानी तो तब करेंगे, जब उन्हें तुम्हारी अपेक्षा नहीं होगी परंतु उन्हें जिसकी अपेक्षा आवश्यक होगी, उसके तो दोषों को भी अनदेखा करके फल देंगे ही। इस पक्ष को समझाने के लिए आचार्यचरण पूर्व में दिए गये दृष्टांत का ही आगे विस्तार कर रहे हैं। आपश्री का तात्पर्य यह है कि, जिस प्रकार अपनी विवाहयोग्य पुत्री को स्नेहवश उसके

पति के पास उचित समय पर न भेजा जाय तो उसका पति खुद की अभिलाषा पूर्ण न होने के कारण असंतुष्ट ही रह जाता है। यदि उचित समय पर भेज दी जाय तो संतुष्ट हो जाता है। आचार्यचरणों ने यहाँ 'अपि' (प्रौढ़ा+अपि= प्रौढ़ापि) शब्द का प्रयोग किया है, जिससे यह ज्ञात होता है कि यद्यपि विवाह के समय से ही पति को अपनी पत्नी से मिलने की इच्छा तो रहती ही है परंतु वह जानता है कि अभी वह पूर्णरूप से प्रौढ़ नहीं हुई है अतः उसके योग्य नहीं है, सो वह उनके विलंब को भी सहन कर लेता है परंतु जब वह परिपक्व एवं प्रौढ़ हो जाती है तब तो वह उस व्यक्ति से असंतुष्ट ही रहता है जो उसके मिलन में विलंब करा रहा है। (यहाँ टीकाकार ने 'अपि' शब्द की बात कही है, उसे समझें। 'प्रौढ़ापि' शब्द का अर्थ होता है 'प्रौढ़ा भी' अर्थात् जब कन्या प्रौढ़ नहीं थी, तब भी उसके पति को उसकी चाहना रहती ही है तो अब तो कन्या प्रौढ़ भी हो गई है अतः यदि अब भी उसे न भेजा जाय, तो उसका पति अप्रसन्न तो रहेगा ही, यह अर्थ है। टीकाकार यह समझाना चाह रहे हैं कि, आचार्यचरण इस दृष्टांत द्वारा यह बताना चाह रहे हैं कि, इसी प्रकार प्रभु को भी अपने भक्तों से मिलने की इच्छा सदैव रहती ही है और जहाँ तो वे स्वयं आज्ञा करके बुला रहे हैं, तब तो जाना ही चाहिए यदि नहीं जायेंगे तो वे अप्रसन्न होंगे, यह अर्थ है।) उसी प्रकार से जब प्रभु को सभी प्रकार से हमसे मिलने की अपेक्षा हो एवं हम उनकी अपेक्षा को जानकर भी तदनुसार न करें तो प्रभु हमसे असंतुष्ट ही रहेंगे।

तस्मादयं विलम्बः प्रभोः स्वाभिलषितसिद्ध्यभावहेतुक इति, विलम्बाभावे पूर्ववदेव सर्वात्मना स्वाभिलाषापूर्त्यर्थं फलं दास्यत्येवेत्यस्मिन्नर्थे विलम्बस्त्याज्य एवेत्यत उक्तम् । तथा देहे न कर्त्तव्यमिति । देहे देहत्यागविषये सर्वात्मना प्रभुसन्तोषाभावाद्विलम्बो न कार्यः । यथा दुहितृप्रेषणविलम्बे स्नेहो हेतुः । तन्निराकरणपूर्वकप्रेषणे वरसन्तोषेणोभयकार्यसिद्धिस्तथात्राप्याग्रहहेतुत्यागपूर्वकमाज्ञाकरणेनोभयकार्यसिद्धिरिति सर्वात्मना प्रभुसन्तोषार्थं देहत्यागविलम्बहेतुर्हठस्त्याज्य एव ।

તેથી શ્રીઆચાર્યચરણો કહી રહ્યા છે કે જો હું તેમને મળવામાં વિલંબ કરી રહ્યો છું તો આ વિલંબ પ્રભુ-ઈચ્છા પૂરી કરવામાં બાધક છે, તેથી જો હું વિલંબ નહીં કરું તો તેઓ પહેલાંની જેમ જ બધી રીતે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવા માટે મને ફળદાન કરશે જ, તેથી આ વિલંબને છોડી દેવો જ યોગ્ય છે. **तथा देहे न कर्तव्यं** વગેરે શબ્દોનો અર્થ એ છે કે જેવી રીતે પ્રૌઢ પુત્રીને તેના પતિના ઘરે વળાવવામાં વિલંબ ન કરવો જોઈએ, તેજ રીતે આ દેહનો ત્યાગ કરવામાં પણ વિલંબ ન કરવો જોઈએ કેમકે તેમાં પ્રભુને સંતોષ નથી, તેમના સુખનો વિચાર નથી. જે પ્રકારે પુત્રીને મોકલવામાં વિલંબ કરવાનું કારણ તેના પ્રત્યેનો સ્નેહ હતો, પરંતુ એવો હઠાગ્રહ ન રાખતાં તેને તેના પતિની પાસે મોકલવામાં આવે તો પતિ પણ પ્રસન્ન થઈ જાય છે અને પુત્રી પણ સુખી થઈ જાય છે. તે જ પ્રકારે અહીં શ્રીઆચાર્યચરણો એમ કહી રહ્યા છે કે દેહત્યાગ ન કરવાનો આગ્રહ છોડી પ્રભુ આજ્ઞા માથે ચઢાવી લેવાથી બંને કાર્યો સિદ્ધ થઈ જશે, પ્રભુ-આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરવી થઈ જશે અને પ્રભુથી મળવું પણ થઈ જશે, તેથી પ્રભુ સુખ માટે આવા હઠાગ્રહને છોડી જ દેવો જોઈએ.

इसीलिए आचार्यचरण कह रहे हैं कि यदि मैं उनसे मिलने में विलंब कर रहा हूँ तो यह विलंब प्रभु-इच्छा पूर्ण करने में बाधक है अतः विलंब नहीं करुँगा तो वे पहले की ही भाँति सभी प्रकार से अपनी अभिलाषा पूर्ण करने के लिए मुझे फलदान करेंगे ही, सो यहाँ विलंब का त्याग कर देना ही उचित है। तथा **देहे न कर्तव्यं**: इत्यादि शब्दों का अर्थ यह है कि, जिस प्रकार प्रौढ़-पुत्री को उसके पति के पास भेजने में विलंब नहीं करना चाहिए, उसी प्रकार इस देह का त्याग करने में भी विलंब नहीं करना चाहिए क्योंकि इसमें प्रभु को संतोष नहीं है, उनके सुख का विचार नहीं है। जिस प्रकार पुत्री को भेजने में विलंब करने का कारण उसके प्रति स्नेह था परंतु ऐसा हठाग्रह न रखते हुए उसे उसके पति के पास भेज दिया जाय तो पति भी प्रसन्न हो जाता है और पुत्री भी सुखी हो जाती है। उसी प्रकार यहाँ भी आचार्यचरण यह कह रहे हैं कि देहत्याग न करने का आग्रह त्याग करके प्रभु-आज्ञा शिरोधार्य करने से दोनों कार्य सिद्ध हो जायेंगे, प्रभु-आज्ञा शिरोधार्य करनी भी हो जायेगी एवं प्रभु से मिलना भी हो जायेगा अतः प्रभु-सुख के लिए ऐसे हठाग्रह का त्याग ही कर देना चाहिए।

ननु यद्यप्यस्मिन्नर्थे हठोऽनुचिस्तथापि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थप्राकट्येन लोके परमोत्कर्षः सिद्ध्यतीति कदाचिद्यत्किञ्चिद्विलम्बेच्छा सम्भवति । तस्या अपि फलविलम्बहेतुत्वेन तां निराकुर्वन्ति, लोकवदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

यद्यपि भगवदभिप्रेतश्रीभागवतार्थप्राकट्येन जैमिनिव्यासादिवत् श्रुत्यविरुद्धालौकिकशास्त्रार्थप्राकट्येन लोक एवोत्कर्षः सिद्ध्येत्। नत्वलौकिकस्वसिद्धान्तफलानुभवहेतूत्कर्षः सिद्ध्यति । लोकोत्कर्षसिद्धौ जैमिनिव्यासाद्युत्कर्षवल्लौकिक एवोत्कर्षः सेत्स्यति, न तु स्वमार्गीयोत्कर्षोपि ।

હવે શ્રીઆચાર્યચરણોને પોતાના અંત:કરણમાં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જો કે આ પરિસ્થિતિમાં આવો હઠાગ્રહ રાખવો અનુચિત તો છે જ પરંતુ ભગવદ્ આજ્ઞા તો શ્રીમદ્-ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવાની પણ થઈ છે અને આ ગૂઢાર્થને પ્રકટ કરવાથી લોકમાં પરમોત્કર્ષ (પ્રસિદ્ધિ) પણ મળશે, તેથી કદાચ મનમાં પ્રભુ-આજ્ઞાને માથે ચઢાવવામાં થોડો ઘણો વિલંબ કરવાની ઈચ્છા પણ જન્મી શકે છે. પરંતુ અહીં શ્રીઆચાર્યચરણો તે ઈચ્છાને પણ મુખ્ય ફળદાનમાં થતી બાધા બતાવીને તે ઈચ્છાનું નિરાકરણ **લોકવત્** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યા છે.

ઉપર્યુક્ત શ્લોક દ્વારા શ્રીઆચાર્યચરણો એમ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, જો કે શ્રીમદ્-ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવા માટે થયેલી ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન કરીને શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાથી જૈમિની, વ્યાસમુનિની જેમ શ્રુતિની વિપરીત ન જતા, અલૌકિક શાસ્ત્રનો અર્થ પ્રકટ કરવાથી આ લોકમાં જ પોતાનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થવાનો છે પણ તે ઉત્કર્ષ પોતાના પુષ્ટિમાર્ગીય અલૌકિક સિદ્ધાંતના ફલાનુભવનું કારણ નથી બની શકતો. જો લોકમાં ઉત્કર્ષ થશે તો જૈમિની, વ્યાસમુનિ વગેરેની જેમ લૌકિક ઉત્કર્ષ જ સિદ્ધ થવાનો છે, સ્વમાર્ગીય (પુષ્ટિમાર્ગીય) ઉત્કર્ષ નહીં.

अब आचार्यचरणों को अपने अन्त:करण में एक प्रश्न यह हो रहा है कि, यद्यपि इस परिस्थिति में ऐसा हठाग्रह रखना अनुचित तो है परंतु भगवद् आज्ञा तो श्रीमद्-भागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने की भी हुई है और इस गूढ़ार्थ को प्रकट करने से लोक में परमोत्कर्ष (प्रसिद्धि) भी मिलेगा अत: कदाचित् मन में प्रभु-आज्ञा को शिरोधार्य करने में थोड़ा-बहुत विलंब करने का इच्छा भी पनप सकती है। किंतु यहाँ आचार्यचरण उस इच्छा को भी मुख्य फलदान में होती बाधा बता कर उस इच्छा का निराकरण **लोकवत् इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं।**

उपर्युक्त श्लोक के द्वारा आचार्यचरण यह आज्ञा कर रहे हैं कि ,यद्यपि भागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने के लिए हुई भगवद्-आज्ञा का पालन करके भागवतार्थ प्रकट करने से जैमिनी, व्यासमुनि की भाँति श्रुति से विपरीत न जाते हुए अलौकिक शास्त्र का अर्थ प्रकट करने से इस लोक में ही खुद का उत्कर्ष सिद्ध होने वाला है परंतु वह उत्कर्ष अपने पुष्टिमार्गीय अलौकिक सिद्धांत के फलानुभव का कारण नहीं बन सकता। यदि लोक में उत्कर्ष होगा तो जैमिनी, व्यासमुनि इत्यादि की भाँति लौकिक-उत्कर्ष ही सिद्ध होने वाला है, स्वमार्गीय (पुष्टिमार्गीय) उत्कर्ष नहीं।

तस्मात्तदुत्कर्षासिद्धौ म मम स्वमार्गीयफलभोक्तु: पूर्वोत्कर्षफलविचारस्य स्वमार्गीयफलविलम्बहेतुत्वात्किं फलं स्यान्न किमपीत्यर्थ:। स्वमार्गीयफलविचारे यत्र मुक्त्यादीनामपि नि:फलत्वं तत्र पूर्वोक्तलौकिकस्यापि फलत्वगणना सर्वात्मना दूरापास्तेति ज्ञापनायोक्तम् , किं स्यादिति । अत एतत्फलतारतम्यविचारेण त्वयापि सर्वात्मना फलसिद्धिविलम्बाभाव एव विचारणीयो न त्वन्योपि विचार: कर्त्तव्य इति ज्ञापनायोक्तम् । विचारयति ॥९॥

તેથી શ્રીઆચાર્યચરણો અહીં પોતાના અંત:કરણને એમ સંબોધિત કરી રહ્યા છે કે, હું તો પુષ્ટિમાર્ગીય ફલભોગ કરવાની ઈચ્છા રાખી રહ્યો છું, અને જો મને પુષ્ટિમાર્ગીયફળ જ પ્રાપ્ત ન થયું તો શું ફળ પ્રાપ્ત થયું ? કેમકે લોકમાં ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ તો પુષ્ટિમાર્ગીયફળમાં વિલંબનું કારણ બની રહ્યું છે-આ અર્થ છે. પુષ્ટિમાર્ગીયફળની વાત કરીએ તો અહીં તો મુક્તિ વગેરે ફળ પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં ફળ તરીકે ગણવામાં આવ્યા નથી તો પછી લૌકિક ઉત્કર્ષને કોઈ ફળમાં ગણવું તો દૂરત્તર જ છે; આ જ કારણે શ્રીઆચાર્યચરણોએ ''મને કયું ફળ મળતું'' એમ કહ્યું છે. તેથી આપશ્રી આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, તારે પણ આ લૌકિક-અલૌકિક બંને ફળોનો વિચાર કરીને બધા પ્રકારે સ્વમાર્ગીય ફલસિદ્ધિમાં વિલંબ ન થાય, આ વિચાર કરવો જોઈએ, બીજો નહીં. આજ બતાવવા માટે આપશ્રીએ 'વિચારય' શબ્દ પ્રયુક્ત કર્યો છે એટલે ''તું વિચાર કર''

अत: आचार्यचरण यहाँ अपने अन्त:करण को यह संबोधित कर रहे हैं कि, मैं तो पुष्टिमार्गीय-फलभोग करने की इच्छा रख रहा हूँ और यदि मुझे पुष्टिमार्गीय फल ही प्राप्त न हुआ तो क्या फल प्राप्त हुआ क्योंकि लोक में उत्कर्ष प्राप्त करने का फल तो पुष्टिमार्गीय फल में विलंब का हेतु बन रहा है, यह अर्थ है। पुष्टिमार्गीय फल की बात करें तो यहाँ तो मुक्ति-आदि फल भी पुष्टिमार्ग में फल नहीं गिना गया है, तो फिर लौकिक उत्कर्ष को किसी फल में गिनना तो दूरतर ही है, इस कारण आचार्यचरणों ने मुझे क्या फल प्राप्त होता? यह कहा है। सो आपश्री आज्ञा कर रहे हैं कि, तुम्हें भी इन लौकिक-अलौकिक दोनों के फल का विचार करके सभी प्रकार से स्वमार्गीय फलसिद्धि में विलंब न हो, यह विचार करना चाहिए दूसरा नहीं। यही बताने के लिए आपश्री ने **विचारय** पद प्रयुक्त किया है अर्थात् तुम विचार करो ॥ ९ ॥

यद्यपि फलविलम्बाभाव एव विचारणीयस्तथापि बलात्कारेण शरीरत्यागस्य स्वतोऽशक्यत्वात् कथं सम्भवतीति सन्देहनिवारणप्रकारमाहु:। अशक्य इति ।

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गा: कथञ्चन । ॥ १० ॥

यद्यपि बलात्कारेण शरीरत्यागः स्वकर्तृकश्चेत्स्यात्तदाऽशक्यः स्यात् । प्रकृते शरीरत्यागस्तु भगवदिच्छाकर्तृक इति न स्वस्याशक्यत्वम् । यतोऽशक्यादिसर्वदुःखहर्त्ता यो हरिः स एव सर्वपुरुषार्थसाधकत्वेन स्थित एवास्ति । अत्र हरिपदोक्त्या देहत्यागोपि फलान्तरायदुःखदूरीकरणार्थमेव । अतो लोके अशक्यस्याप्यनायासेन साधकत्वमुक्तं भवति । तस्मात्फलविलम्बाभावार्थमेतावत्कर्तरि मोहं मा गाः, मोहं चित्तविक्षेपं मा गा, न प्राप्नुहि, कथञ्चन केनापि प्रकारेण आज्ञोल्लङ्घनजनितापराधफलविलम्बविषये आज्ञोल्लङ्घनात्पूर्वसामयिकफलानुभवे, आज्ञाकरणानन्तरं फलानुभवतारतम्यविषये च सर्वात्मना वैयग्र्याभावबोधनायोक्तम्, कथञ्चनति । अतः परमुक्तार्थमुपसंहरन्ति ॥१०॥

જોકે એ વાત યોગ્ય છે કે ફળપ્રાપ્તિમાં વિલંબ ન થવો જોઈએ આ જ ચિંતન કરતાં રહેવું જોઈએ પરંતુ એ ફળ પ્રાપ્તિ માટે પોતે પોતાના જ દ્વારા બળપૂર્વક પોતાનું શરીર છોડી દેવાનું તો શક્ય નથી તેથી આ બધું કેવી રીતે સંભવ થશે ? આવા સંદેહનું નિવારણ કરવા માટે શ્રીઆચાર્યચરણો હવે આગળ **અશક્ય** વગેરે શબ્દો કહી રહ્યા છે.

ઉપર્યુક્ત સંદેહના નિવારણમાં એ વાત સમજવી જોઈએ કે જો પોતે પોતાની રીતે જ બળપૂર્વક શરીર ત્યાગ કરવાની વાત હોત, ત્યારે તો તે અશક્ય હોત પણ અહીં તો શરીર ત્યાગ કરવામાં સ્વયં ભગવાનની ઈચ્છા છે તેથી તે અશક્ય નથી. કેમકે અશક્ય જેવા સમસ્ત દુઃખોનું હરણ કરવાવાળા અને આપણા સમસ્ત પુરૂષાર્થોના સાધક હરિ આપણી જોડે જ છે. અહીં દેહત્યાગ કરવો પણ મુખ્યફળમાં આવવાવાળી બાધાને કારણે થતા દુઃખને દૂર કરવા માટે છે. અને આ જ કારણે શ્રીઆચાર્યચરણોએ ભગવાન માટે 'હરિ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. (ભગવાનનું એક નામ ''હરિ''છે. ભગવાનનું નામ 'હરિ' એ કારણે છે કેમકે તેઓ ભક્તોના દુઃખોને હરી લે છે. અહીં શ્રીઆચાર્યચરણોએ પણ આ જ કારણે ભગવાન માટે ''હરિ'' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે કેમકે તેઓ મુખ્યફળમાં આવવાવાળા વિઘ્નોથી ઉત્પન્ન થવાવાળાં દુઃખોને હરી લેશે, એવો અર્થ છે.) તેથી લોકમાં અશક્ય જેવી પરિસ્થિતિ **પણ ભગવદ્-**કૃપા થી, વગર પ્રયત્નથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ જ કારણે શ્રીઆચાર્યચરણો પોતાના અંતઃકરણને **કહી રહ્યા છે કે મુખ્યફળમાં** થવાવાળા વિલંબને દૂર કરવા માટે આ દેહનો મોહ ન રાખ અર્થાત્ ચિત્તવિક્ષેપ ન કર.

અહીં શ્રીઆચાર્યચરણોએ **કથંચન** શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, **જેનો અર્થ થાય છે કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ ન રાખો એટલે** ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાના અપરાધથી થતા ફળ વિલંબમાં કે **પછી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની પહેલા થયેલા ફલાનુભવમાં કે** પછી ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન કરી લીધા પછી થયેલા ફલાનુભવમાં; **આ બધી પરિસ્થિતિઓમાં કોઈ પણ પ્રકારની વ્યગ્રતા મનમાં** ન લાવવી જોઈએ, આ અર્થ છે. પોતાના અંતઃકરણને આટલું બધું સમજાવી દીધા પછી **હવે શ્રીઆચાર્યચરણો આગળના શ્લોકમાં** ઉપર્યુક્ત સમસ્ત વાતોનો ઉપસંહાર કરી રહ્યા છે.

यद्यपि ये बात उचित है कि, फलप्राप्ति में विलंब नहीं होना चाहिए-यही चिंतन करते रहना चाहिए परंतु उस फलप्राप्ति के लिए खुद अपने ही द्वारा बलपूर्वक अपना ही शरीर त्याग कर देना तो शक्य नहीं है अतः ये सभी कुछ कैसे संभव होगा ? ऐसे संदेह का निवारण करने के लिए आचार्यचरण अब आगे **अशक्य** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

उपर्युक्त संदेह के निवारण में यह बात समझनी चाहिए कि, यदि खुद अपने आप ही बलपूर्वक शरीर त्याग करने की बात होती, तब तो वह अशक्य अवश्य होती परंतु यहाँ तो शरीर त्याग करने में स्वयं भगवान की इच्छा है अतः वह अशक्य नहीं है। क्योंकि अशक्य जैसे समस्त दुःखों का हरण करने वाले एवं हमारे समस्त पुरुषार्थों के साधक हरि हमारे साथ ही हैं। यहाँ देहत्याग करना भी मुख्यफल में आने वाली बाधा के कारण होते दुःख को दूर करने के लिए है और इसी कारण आचार्यचरणों ने भगवान के लिए 'हरि' पद का प्रयोग किया है। (भगवान का एक नाम हरि है। भगवान का नाम हरि इस कारण है क्योंकि वे भक्तों के दुःखों को हर लेते हैं। यहाँ आचार्यचरणों ने भी इसी कारण भगवान के लिए हरि पद का प्रयोग किया है क्योंकि वे मुख्यफल में आने वाले विघ्नों से उत्पन्न होने वाले दुःखों को हर लेंगे, यह अर्थ है।) अतः लोक में अशक्य जैसी परिस्थिति भी भगवद्-कृपा से बिना प्रयास के सिद्ध हो जाती है। इस कारण आचार्यचरण अपने अन्तःकरण से कह रहे हैं कि मुख्यफल में होने वाले विलंब को दूर करने के लिए इस देह का मोह मत रखो अर्थात् चित्तविक्षेप मत करो। यहाँ आचार्यचरणों ने **कथञ्चन** शब्द का प्रयोग किया है, जिसका अर्थ होता है किसी भी प्रकार का मोह मत रखो अर्थात् भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करने के अपराध से हुए फलविलंब में या फिर आज्ञा का उल्लंघन करने से पहले हुए फलानुभव में या फिर भगवद्-आज्ञा का पालन कर लेने के पश्चात् हुए फलानुभव में, इन सभी परिस्थितियों में किसी भी प्रकार की व्यग्रता मन में नहीं लानी चाहिए, यह अर्थ है। अपने अंतःकरण को इतना सब कुछ समझा देने के पश्चात् अब आचार्यचरण आगे के श्लोक में उपर्युक्त समस्त बातों का उपसंहार कर रहे हैं। ॥१०॥

एवं प्रबोधनेन सर्वात्मना वैयग्र्यनिवृत्तिर्जातेति ज्ञापनायाहु: । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वच:
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥
इति श्रीवल्लभाचार्यविरचितमन्त:करणप्रबोध:समाप्त: ।

इतीति समाप्तौ । श्रीकृष्णदासस्य श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्वं ज्ञापितं, तद्दासत्वेन शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यं प्राप्तस्य तत्रापि वल्लभस्य प्रभो: शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपदास्यप्राप्तानां च वल्लभस्यात्यन्तं प्रियस्य तादृशस्य स्वचित्तं प्रति हितं वच:, हित हितकारि । वचसि हितमिति पदोपादानेन वचनस्य आप्तवाक्यत्वेन प्रामाण्यावधारणेन चित्तस्य सर्वात्मना वैयग्र्याभाव: सिद्ध्यतीति ज्ञापनायोक्तम् । चित्तं प्रतीति ।

પોતાના અંત:કરણને આ પ્રકારે સમજાવી દીધા પછી હવે બધી રીતે વ્યગ્રતા દૂર થઈ ગઈ છે, આ બતાવવા માટે શ્રીઆચાર્યચરણો **ઈતિ** વગેરે શબ્દો કહી રહ્યા છે.

ઈતિ શબ્દનો અર્થ થાય છે, ''સમાપ્તિ.'' આ શ્લોકમાં શ્રીઆચાર્યચરણોએ પોતાના માટે 'શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેમાં ''શ્રીકૃષ્ણ'' પદ દ્વારા તેમણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તેમના ભક્તો સહિત કરેલી લીલાના રસથી પરિપૂર્ણ બતાવ્યા છે. આવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના દાસ હોવાને કારણે અને શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગના ફળરૂપદાસ્યને પ્રાપ્ત કરવાને કારણે ભગવાનને અત્યંત પ્રિય ''વલ્લભ'' ના પોતાના અંત:કરણ પ્રત્યે આ હિતકારી વચન છે. શ્રીઆચાર્યચરણોએ પોતાના વચનોને હિતકારી બતાવ્યા છે, જેનાથી સમજાય છે કે તેમના વચનો તેમના નિજજનો માટે છે અને તે કારણે પ્રામાણિક પણ છે, તેથી બધી રીતે ચિત્તની વ્યગ્રતા દૂર થવી સિદ્ધ જ છે.

अपने अंत:करण को इस प्रकार से समझा देने के पश्चात् अब सभी प्रकार की व्यग्रता दूर हो गई है, यह बताने के लिए आचार्यचरण **इति** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

इति शब्द का अर्थ होता है 'समाप्ति' । इस श्लोक में आचार्यचरणों ने अपने आप के लिए 'श्रीकृष्णदासस्य' पद का प्रयोग किया है, जिसमें 'श्रीकृष्ण' पद के द्वारा उन्होंने भगवान श्रीकृष्ण को उनके भक्तों के सहित की गई लीला के रस से परिपूर्ण बताया है। श्री शब्द का अर्थ है-गोपिकाएँ। ये गोपिकाएँ ही हमारे मार्ग में सर्वश्रेष्ठ भक्त हैं अत: श्रीकृष्ण पद का अर्थ हुआ - अपने भक्तों के सहित कृष्ण। ऐसे भगवान श्रीकृष्ण के दास होने के कारण एवं शुद्ध-पुष्टिमार्ग के फलरूप-दास्य को प्राप्त करने के कारण भगवान को अत्यंत प्रिय वल्लभ के अपने अन्त:करण के प्रति ये हितकारी वचन हैं। आचार्यचरणों ने अपने वचनों को हितकारी बताया है, जिससे ज्ञात होता है कि उनके वचन उनके निजजनों के लिए हैं और इसी कारण प्रामाणिक भी हैं अत: सभी प्रकार से चित्त की व्यग्रता दूर होनी सिद्ध ही है।

एवं प्रबोधनेन स्वचित्तस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयपरमफलानुभवयोग्यतां नि:सन्दिग्धामुपपाद्य एतच्छ्रवणेन स्वमार्गीयाणामपि स्वाधिकारानुसारेणापि भक्तिमार्गीयफलं सिद्ध्यतीति ज्ञापनायाहु:, यदाकर्ण्यति । यद्वच आकर्ण्य आसमन्ताच्छ्रुत्वा । यद्यपि वच: श्रुत्वेत्येतावतैव श्रवणसिद्धावपि आसमन्तात्कथनेन साभिप्रायश्रवणं ज्ञापितम् । साभिप्रायश्रवणस्य फलमाहु:, भक्ति इत्यादि । भक्तो भगवति स्निग्धो भवति । तदनन्तरमाचार्याणां फलविलम्बहेतुदूरीकरणसामर्थ्यं ज्ञात्वा स्वस्यापि फलविलम्बहेतुचिन्तां दूरीकरिष्यन्तीति चिन्तापरित्यागेन निश्चिन्ततां व्रजेत् प्राप्नोतीत्यर्थ: ।

चित्तप्रबोधकाचार्यवचांसि विवृतानि वै ।
तेनाचार्या: प्रसीदन्तु स्वीये मयि सदा स्वत: ॥१॥
इति श्रीपितृपादाब्जपरागधनिना मया ।
श्रीवल्लभेन विरचिता विवृति: पूर्णतामियात् ॥ २ ॥
अर्पिता श्रीमदाचार्यपदाब्जेषु मया स्वत: ।
तेनैव कृतकृत्योस्मि इति मे निश्चिता मति: ॥३ ॥
इति श्रीवल्लभविरचितान्त:करणप्रबोधटीका समाप्ता ।

શ્રીઆચાર્યચરણોએ પોતાના ચિત્તનું આ પ્રકારે પ્રબોધન કરીને તેમની શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય પરમફળની યોગ્યતાને સંદેહરહિત તો બતાવી જ છે, પરંતુ તેમના આ હિતકારી વચનોને સાંભળવાથી સ્વમાર્ગીયો (પુષ્ટિમાર્ગીયો) ને પણ પોત-પોતાના અધિકારના અનુસાર ભક્તિમાર્ગીય ફળ પ્રાપ્ત થશે, આ બતાવવા માટે આપશ્રીએ **यदाकर्ण्य** પદ કહ્યું છે. **आकर्ण्य** શબ્દનો અર્થ થાય છે-બરાબર સાંભળવું. જો કે શ્રીઆચાર્યચરણો કેવળ એટલું જ કહી દેત કે ''મારા વચનો ને સાંભળો,'' તો પણ વાત

સમજમાં આવી જવાની હતી છતાં પણ આપશ્રી એ ''મારા વચનોને બરોબર સરખી રીતે સાંભળો'' એમ કહ્યું છે. જેનાથી એ સમજાય છે કે તેઓ અભિપ્રાયસહિત સાંભળવાની વાત કહી રહ્યા છે અને અભિપ્રાયસહિત સાંભળવાનું ફળ તેમણે **ભક્તઃ** વગેરે શબ્દોથી કહ્યું છે. તાત્પર્ય આ છે કે આપશ્રીના વચનો સાંભળી ભક્તને ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ જશે અને શ્રીઆચાર્યચરણોના ફલવિલંબના કારણને દૂર કરવાના સામર્થ્ય ને જાણીને ખુદ તે પણ પોતાના ફળવિલંબમાં થવાવાળી ચિંતાને દૂર કરી લેશે અને ચિંતા છોડીને નિશ્ચિન્ત થઈ જશે, તે આ પંક્તિનો અર્થ છે.

ચિત્તના પ્રબોધન કરવાવાળા શ્રીઆચાર્યવચનોનું મેં વિવરણ કર્યું છે,
જેનાથી શ્રીઆચાર્યચરણો મુજ સ્વીય પર સદા પ્રસન્ન રહો
આ પ્રકારે પિતૃચરણકમલોના પરાગ ના ધની મુજ ''વલ્લભ'' (શ્રીગોકુલનાથજી)
દ્વારા આ વિવૃત્તિ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ છે ॥ ૨ ॥
અને, આ વિવૃત્તિ મેં શ્રીઆચાર્યચરણકમલોને અર્પિત કરી દીધી છે,
જેનાથી હું કૃતકૃત્ય થઈ ગયો છું, એવું મારું નિશ્ચિત્ માનવું છે. ॥ ૩ ॥
આ શ્રીવલ્લભવિરચિત અન્તઃકરણપ્રબોધટીકા સમાપ્ત થઈ.

आचार्यचरणों ने अपने चित्त का इस प्रकार से प्रबोधन करके उनकी शुद्धपुष्टिमार्गीय- परमफल की योग्यता को संदेहरहित तो बताया ही है परंतु उनके इन हितकारी वचनों को सुन लेने से स्वमार्गीयों (पुष्टिमार्गीयों) को भी अपने-अपने अधिकार के अनुसार भक्तिमार्गीयफल प्राप्त होगा - यह बताने के लिए आपश्री ने **यदाकर्ण्य** पद कहा है। 'आकर्ण्य' शब्द का अर्थ होता है - भलीभाँति सुनना। यद्यपि आचार्यचरण केवल इतना ही कह देते कि, 'मेरे वचनों को सुनो' तो भी बात समझ में आ ही जानी थी तथापि आपश्री ने ''मेरे वचनों को भलीभाँति सुनो'' यह कहा है, जिससे यह सिद्ध होता है कि वे अभिप्रायसहित सुनने की बात कह रहे हैं और इस प्रकार अभिप्रायसहित सुनने का फल उन्होंने **भक्तः** इत्यादि शब्दों से कहा है। तात्पर्य यह कि आपश्री के वचनों को सुनकर भक्त को भगवान से प्रेम उत्पन्न हो जायेगा और आचार्यचरणों की फलविलंब के कारण को दूर करने की सामर्थ्य को जानकर खुद वह भी अपने फलविलंब में होने वाली चिन्ता को दूर कर लेगा और चिन्ता त्याग कर निश्चिन्त हो जायेगा, यह इस पंक्ति का अर्थ है।

चित्त का प्रबोधन करने वाले आचार्यवचनों का मैने विवरण किया है
जिससें आचार्यचरण मुझ स्वीय (अपने) पर सदा प्रसन्न रहें ॥१॥
इस प्रकार से पितृकमलचरणों के पराग के धनी मुझ वल्लभ (श्रीगोकुलनाथजी) के
द्वारा यह विवृति पूर्णता को प्राप्त हुई है ॥२॥
और, यह विवृति मैंने श्रीमदाचार्यचरणकमलों को अर्पित की है
जिससे मैं कृतकृत्य हो गया हूँ; यह मेरी निश्चित मति है ॥३॥
यह श्रीवल्लभविरचित अन्तःकरणप्रबोधटीका समाप्त हुई।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचित

अन्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीरघुनाथचरणनिर्मितं विवरणम् ।

व्रजस्त्रीनेत्रनलिनवनालीषु परिभ्रमन् ।

लिप्सँस्तन्मधु योऽलित्वं प्राप तं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

अथ भगवदीयानामनवरतभगवद्भजनसिध्यर्थं तत्प्रत्यूहदुरितजनितचिन्तासन्तानदवदहनदमनोपायमन्तःकरणं संमुखीकृत्य प्रतिजानते । अन्तःकरणमद्वाक्यं सावधानतया श्रृण्विति ।

વ્રજ ગોપીકાઓના નેત્રકમલરૂપી વનોમાં પરિભ્રમણ કરતા તે મધુમાં ભળી જવાના કારણે,

જે કૃષ્ણ 'ભમરો' થઈ ગયા છે તેમનો હું આશ્રય કરું છું.

હવે આચાર્યચરણ ભગવદીયોને નિરંતર ભગવદ્-ભજન ની સિદ્ધિ માટે અને તે ભગવદ્-ભજનમાં ઉત્પન્ન થનારા વિઘ્નોથી થવાવાળી ચિન્તારૂપી અગ્નિને દમન કરવાનો ઉપાય પોતાના અંતઃકરણને સામે રાખીને **અંતઃકરણ મદ્વાક્યં સાવધાનતયા શ્રૃણુ** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

व्रजगोपिकाओं के नेत्रकमलरूपी वनों में परिभ्रमण करते हुए उस मधु में लिप्त होने के कारण

जो कृष्ण भौंरा हो गये हैं, उनका मैं आश्रय लेता हूँ ॥१॥

अब आचार्यचरण भगवदीयों को निरंतर भगवद्-भजन की सिद्धि के लिए एवं उसमें उत्पन्न होने वाले विघ्नों की कठिनाई से होनेवाली चिन्तारूपी-अग्नि को दमन करने का उपाय अपने अंतःकरण को सामने करके **अन्तःकरणमद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु ।

कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

अत्र स्वान्तःकरणव्यपदेशेनान्येषान्तःकरणं प्रबोध्यत इति ज्ञेयम्। कृष्णात्परं नास्ति दैवमित्यादिवक्ष्यमाणं मदीयं वाक्यं सावधानतया प्रमादराहित्येन श्रृणु आकर्णयेत्यर्थः । तदेवाहुः, कृष्णात्परमिति । वस्तुतः परमार्थतो विचार्यमाणे 'कृषिर्भूवाचक' इत्यादिनिरुक्तिबलात्कृष्णात्परमन्यद्दोषवर्जितं दैवं देवः सर्वोपास्य ईश्वरो नास्तीत्यर्थः । अत एव गीतायां 'न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्य' इति । एवं बुध्यस्वेति वाक्यशेषः । ननु भगवदीयानामपि कदाचिल्लोकवत्कुतश्चिदभिभवो दृश्यतेऽतश्चाभिमानेन स्वावमानमाशङ्क्य, अहं भगवति कृतात्मनिवेदीति सर्वे मयि भगवदेककर्तृकमिति विमृश्य मदपमानमपि भगवतैव कृतमिति भगवत्यपि दोषस्फूर्त्तौ सदृष्टान्तं समाधानमाहुः ।

અહીં આચાર્યચરણ પોતાના અંતઃકરણને સમજાવવાના બહાને બીજાઓના અંતઃકરણને પણ સમજાવી રહ્યા છે, આ જાણવું જોઈએ. આપશ્રી આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે- ''કૃષ્ણ સિવાય બીજો કોઈ દોષરહિત દેવ નથી''- મારા આ કથનને સાવધાનીપૂર્વક, પ્રમાદરહિત થઈને સાંભળો, આ અર્થ છે. આ જ વાત એમણે **કૃષ્ણાત્પર** વગેરે શબ્દોથી કહી છે. વાસ્તવમાં જો પરમાર્થનો વિચાર કરીએ તો - '' 'કૃષ્' શબ્દ સત્તાનો વાચક છે, 'ણ' શબ્દ પૂર્ણતાનો વાચક છે અને કૃષ્+ણ આ બન્નેનું ઐક્ય પરબ્રહ્મ - શ્રીકૃષ્ણના નામથી ઓળખાય છે.''વગેરે શ્રુતિને અનુસાર કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈ એવા દેવ જે બધાના ઉપાસ્ય હોય અને ઈશ્વર હોય - નથી, આ અર્થ છે. એટલા માટે જ ભગવદ્ - ગીતામાં ''હે ભગવાન ! આ ત્રિલોકમાં આપની બરાબર પણ કોઈ નથી, તો પછી આપનાથી અધિક કોઈ કેવી રીતે હોય? (ભ.ગી.૧૧/૪૩) આ વાક્ય કહેવાયું છે - આ જાણી લેવું જોઈએ. પરંતુ, અહીં એક શંકા આ થાય છે કે, જે ભગવદીય હોય છે તેમનો પણ આ સંસારમાં કદાચ કયારેક પરાજય થતો પણ દેખાય છે અને આવી રીતે તે લોકો પોતાનું

અપમાન થતું જોઈને અહંકારના લીધે એવું વિચારી શકે છે કે – ''મેં તો મારું સર્વસ્વ ભગવાનને નિવેદિત કર્યું હતું એટલે મારો જે કોઈ પણ પરાજય અથવા તો અપમાન થયું છે તે ભગવાને જ કરાવ્યું છે''– આ રીતે જો તે ભગવાનમાં પણ દોષ ગણવા આરંભ કરી દે, તો આચાર્યચરણ હવે આગળના શ્લોકમાં દૃષ્ટાંત સહિત આ શંકાનું સમાધાન કરી રહ્યા છે.

यहाँ आचार्यचरण अपने अन्त:करण को समझाने के बहाने दूसरों के अन्त:करण को भी समझा रहे हैं, यह जानना चाहिए । आपश्री आज्ञा कर रहे हैं कि - कृष्ण के अतिरिक्त कोई दूसरा दोषरहित देव नहीं है - मेरे इस कथन को सावधानीपूर्वक प्रमादरहित होकर सुनो, यह अर्थ है । यही बात उन्होंने **कृष्णात्पर** इत्यादि शब्दों से कही है । वास्तव में यदि परमार्थ का विचार करें तो - 'कृष्' शब्द सत्ता का वाचक है, 'ण' शब्द पूर्णता का वाचक है एवं कृष् और ण इन दोनों का ऐक्य परब्रह्म-श्रीकृष्ण के नाम से जाना जाता है - इत्यादि श्रुति के अनुसार कृष्ण से अतिरिक्त कोई दूसरा देव जो सभी के द्वारा उपास्य हो एवं ईश्वर हो-नहीं है, यह अर्थ है । इसी कारण भगवद्-गीता में,'' हे भगवान! इस त्रिलोकी में आपके समान भी दूसरा कोई नहीं हैं, फिर आपसे अधिक कोई कैसे होगा ? (भ.गी. ११/४३)'' यह कहा है-यह जान लेना चाहिए । किन्तु यहाँ एक शंका यह होती है कि, जो भगवदीय होते हैं उनकी भी कदाचित् कहीं पर पराजय होती दिखाई देती है और इस प्रकार से अपना अपमान होता देखकर वे अहंकारवश ऐसा सोच सकते हैं कि, मैंने तो अपना सभी कुछ भगवान को निवेदित किया था अत: मेरी जो कुछ भी पराजय या अपमान हुआ है, वह भगवान ने ही करवाया है-इस प्रकार से यदि वह भगवान में भी दोष गिनना आरंभ कर दे तो आचार्यचरण अब आगे दृष्टांतसहित इस शंका का समाधान कह रहे हैं ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमाने वा मूलत: का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

अत्र चाण्डालीतिपदं महादोषोपलक्षणपरं, तेन सदोषा या काचन राजपत्नीत्वेन परिगृहीता जाता राज्ञा च सत्कृता, कदाचित्तस्या अपमानेपि मूलत: स्वरूपात्क्षति: हानि: का भवेन्न कापीत्यर्थ: । अयं भाव: । भगवत्सम्बन्धं विना सर्वेषामन्त:करणं स्वभावतो दुष्टमेव । उत्कर्षस्तु भगवत्सम्बन्धकृत एव, तेन यत्सम्बन्धात्स्वयमुत्कृष्ट इत्यभिमन्यते, तत्कृतापमानेपि स्वरूपं तु स्वस्य पूर्वं सदोषमेवेति कुतस्तरां दोषावकाश इति । चकारादन्यैरपि राज्ञीत्वेन मानिता पूजिता । दृष्टान्ते एवं ज्ञेयं, सदोषाया अपि चाण्डाल्या राजपरिग्रहात् मानिताया अपि कदाचिद्राजकृततिरस्कारे स्वजातीयपतिकृतसंमाननतो वरं राजकृततिरस्कार इति, यथा सम्बन्ध्युत्कर्षात्स्वोत्कर्ष: । एवं भगवत्कृतापमानेपि स्वस्य लाभ एव न हानिरिति भाव: ॥ २ ॥

અહીં આચાર્યચરણોએ 'ચાંડાલી' પદ નો પ્રયોગ કર્યો છે, જે મહાદોષયુક્ત છે. આ પદના ઉદાહરણ થકી આચાર્યચરણ કહી રહ્યા છે કે, માની લો કોઈ અત્યંત દોષયુક્ત ચાંડાલી સ્ત્રી છે અને કોઈ રાજા તેની સાથે વિવાહ કરીને તેને પોતાની પત્ની રૂપે સ્વીકાર કરી તેને સમ્માનિત કરી દે અને કદાચ કોઈક વખતે તે ચાંડાલી સ્ત્રીનું અપમાન પણ કરી દે, તો પણ તેની શું હાનિ થઈ? કંઈ જ નહીં કારણકે રાજપત્નીના રૂપે તેનું અપમાન થવું તો ચાંડાલીના રૂપે અપમાન થવાની તુલનામાં ઘણું સારું છે. આ ઉદાહરણ થકી અહી આ ભાવ સમજવો જોઈએ કે ભગવાનની સાથે સંબંધ થયા વગર તો બધાનું અંત:કરણ સ્વભાવથી દુષ્ટ જ હોય છે અને ભગવાનની સાથે સંબંધ કરી લેવાથી જ એનામાં ઉત્કૃષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે. અત: જે ભગવાન સાથે સંબંધ થવા પર આપણે પોતાનામાં ઉત્કૃષ્ટતા માની રહ્યા છીએ, તે ભગવાન જો આપણું અપમાન પણ કરી દે તો આપણું સ્વરૂપ તો પહેલેથી જ દોષયુક્ત હતું, હવે કોઈ નવો દોષ ઉત્પન્ન થવા માટે કયાં સ્થાન રહી જાય છે? 'ચ' શબ્દથી આ જણાય છે કે રાજાની સાથે સાથે અન્ય બીજા લોકોએ પણ તે ચાંડાલીને રાણી જ ગણી છે અને આદર પણ આપ્યો છે. એટલે આ સંપૂર્ણ દૃષ્ટાંતથી આ સમજવું જોઈએ કે, દોષયુક્ત ચાંડાલી સ્ત્રીનો વિવાહ કોઈ રાજા સાથે થઈ ગયા પછી જો રાજા કયારેક કોઈ કારણસર તેનું અપમાન પણ કરી દે તો તે અપમાન તેના સજાતીય પતિ (અર્થાત્ જો તે ચાંડાલી સ્ત્રીનો વિવાહ કોઈ રાજા સાથે ન થઈને તેની જ જાતિના કોઈ ચાંડાલ પુરૂષ સાથે થયો હોત તો) તરફથી આપેલ સમ્માનથી તો શ્રેષ્ઠ જ છે કારણકે જે પ્રકારની વ્યક્તિ સાથે આપણો સંબંધ થાય છે, આપણું માન કે અપમાન પણ તેના જેવું જ હોય છે. એટલા માટે જ ભગવાન જો આપણું અપમાન પણ કરી દે તો એમાં પણ આપણને લાભ છે, હાનિ નહીં – આ ભાવ છે.

यहाँ आचार्यचरणों ने 'चाण्डाली' पद का प्रयोग किया है, जो महादोषयुक्त है । इस पद के उदाहरण द्वारा आचार्यचरण यह कह रहे हैं कि, मान लो कोई अत्यंत दोषयुक्त चाण्डालीस्त्री है और कोई राजा उससे विवाह करके अपनी पत्नी के रूप में स्वीकार करके उसे सम्मानित कर दे और फिर कभी उसी चाण्डालीस्त्री का अपमान भी कर दे, तो भी स्वरूपत: उसकी क्या हानि हुई ? कुछ भी नहीं क्योंकि राजपत्नी के रूप में उसका अपमान होना चाण्डाली के रूप में अपमान होने से तो फिर भी अच्छा है । इस उदाहरण के द्वारा यहाँ यह भाव समझना चाहिए कि भगवत्संबंध होने के बिना तो सभी का अन्त:करण स्वभाव से तो दुष्ट ही होता है और भगवत्संबंध कर लेने पर ही उसमें उत्कृष्टता आती है । अत: जिस भगवान

के साथ संबंध होने पर हम अपने आप में उत्कृष्टता मान रहे हैं, वह भगवान यदि हमारा अपमान भी कर दें, तो हमारा स्वरूप तो पहले से ही दोषयुक्त था, अब और कोई नया दोष आ जाने को कहाँ अवकाश रह जाता है? 'च' शब्द से यह ज्ञात होता है कि राजा के साथ-साथ अन्य दूसरों ने भी उस चाण्डाली को रानी माना ही है एवं आदर भी दिया है। अत: इस संपूर्ण दृष्टांत से यह समझना चाहिए कि दोषयुक्त चाण्डालीस्त्री का विवाह किसी राजा के साथ हो जाने के पश्चात् यदि राजा कभी किसी कारण से उसका अपमान भी कर दे तो वह अपमान उसके सजातीय पति (अर्थात् यदि उस चाण्डाली स्त्री का विवाह किसी राजा से न होकर उसकी ही जाति के किसी चाण्डाल पुरुष से हुआ होता तो) के द्वारा दिए गये सम्मान से तो श्रेष्ठ ही है क्योंकि जिस प्रकार के व्यक्ति से हमारा संबंध होता है, हमारा उत्कर्ष या अपमान भी उसी के जैसा होता है। इसी कारण भगवान यदि हमारा अपमान भी कर दें तो उसमें भी हमारा लाभ ही है हानि नहीं, यह भाव है ॥२॥

स्वस्यान्त:करणं स्वयमेव कथं बोधनीयमित्यपेक्षायामाहु:।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तम: किं सदा स्थित:।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

योहमिदानीमुत्तमत्वाभिमानेनावमतोस्मीति मन्ये स एवाहमात्मसमर्पणात्पूर्वमपि किं सर्वकालमुत्तम एव स्थित आसम्, प्रत्युत तद्विपरीत एवासमतो मम पूर्वापेक्षयाऽधमता का भाव्या भविष्यति । यत: पूर्वावस्थामनुस्मृत्य पश्चात्तापो भवेदित्यर्थ: ॥ ३ ॥

હવે આચાર્યચરણ પોતાના જ અંત:કરણને કયા પ્રકારથી સમજાવી રહ્યા છે, આ આગળના શ્લોકમાં બતાવી રહ્યા છે.

ઉપરના શ્લોકમાં આચાર્યચરણ પોતાના અંત:કરણને સમજાવતાં આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે – આ જે હું ઉત્તમતાનાં અભિમાનથી ગર્વિત થઈ રહ્યો છું, તે જ હું શું આત્મસમર્પણની પહેલાં દરેક સમયે ઉત્તમ હતો ? નહોતો. ઉલટાનું તેનાથી વિપરિત હતો, તેથી હવે પહેલાંની જેમ મારી ઓર અધિક અધમતા શી થવાની, જેનાથી હું મારી પહેલાંની અવસ્થાનો વિચાર ન કરીને હવે પશ્ચાતાપ કરું ? આ અર્થ છે.

अब आचार्यचरण अपने ही अन्त:करण को किस प्रकार से समझा रहे हैं, यह आगे के श्लोक में बता रहे हैं।

उपर्युक्त श्लोक में आचार्यचरण अपने अन्त:करण को समझाते हुए यह आज्ञा कर रहे हैं कि, यह जो मैं उत्तमता के अभिमान से गर्वित हुआ जा रहा हूँ, वही मैं क्या आत्म-समर्पण के पूर्व सभी समय उत्तम था ? नहीं, उलटे उसके विपरीत था अत: पहले की भाँति अब मेरी और अधिक अधमता क्या होगी, जिससे कि मैं अपनी पूर्व-अवस्था का विचार कर के अब पश्चात्ताप करूँ ? यह अर्थ है ॥३॥

नन्वेवं बहुश: समाधानेपीदानीन्तनावमानवत्फलदशायामप्येवं कुर्याच्चेत्तदानीं कथं समाहितिरित्यपेक्षायामाहु:

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यो यथार्थो य: सङ्कल्पो व्रतं तस्माद्विष्णु: सर्वत्र वर्त्तमान: फलदशायामप्यन्यथा न करिष्यत्येवेति ज्ञेयम् । तशब्दो निर्द्धारणे च । स च सङ्कल्पो यथा "द्वि:शरं नाभिसन्धत्ते द्वि:स्थापयति नाश्रितान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नैव भाषते" । "सकृदेव प्रपन्नो यो यस्तवास्मीति याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम" । "कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्त: प्रणश्यती" त्येवमादिषु ज्ञेय:। येन भगवताहं सर्वत: पृथक्कृत्य स्वभजने योजित: स कथमग्रे त्यक्ष्यतीति भाव:। स्वस्यावश्यकर्त्तव्यमाहु:। आज्ञैवति । सततं निरन्तरमाचार्यद्वारा या आज्ञा सैव कार्या न तु
कदाचिदप्यनाज्ञप्तमन्यमतसिद्धं वा । अन्यथा एवमकरणे स्वामिद्रोह एव भवेत् ॥ ४ ॥

આ પ્રકારે આચાર્યચરણ પોતાના અંત:કરણને અનેક સમાધાન આપી તો રહ્યા છે,છતાંય તેમના મનમાં એક સંશય આ થઈ રહ્યો છે કે, જે હમણાં જ મારાથી ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન ન થવાથી ભગવાન મારી ઉપેક્ષા કરી શકે છે,તો જયારે મુખ્ય ફલદશા (અર્થાત્ પ્રભુથી સાક્ષાત્ મિલન) નો સમય આવશે, ત્યારે જો તેમણે મારી ઉપેક્ષા કરી દીધી તો શું થશે ? આવી શંકા થવા પર આપશ્રી આગળના શ્લોક દ્વારા સમાધાન કરી રહ્યા છે.

આપશ્રી ઉપરના શ્લોક દ્વારા આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, ભગવાનનો સંકલ્પ/વ્રત સત્ય અથવા તો યથાર્થ હોવાને કારણે જ તેમને વિષ્ણુ કહેવામાં આવે છે અને તેઓ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. તેથી મુખ્ય ફલદશાના સમયે પણ મારી ઉપેક્ષા નહીં કરે. ભગવાનનો સંકલ્પ સત્ય છે, આ આગળના શ્લોકો દ્વારા જાણી શકાય છે. ભગવાન રામ કહે છે – "હું બે વાર બાણ નથી ચલાવતો, મારા આશ્રિતોને બે વાર આશ્રય નથી આપતો, માગવાવાળાઓને બે વાર નથી આપતો અને એક જ વાતને બે વાર નથી બોલતો." "જે

કેવલ એક જ વાર મારી શરણાગતિ કરી લે અને 'હું આપનો છું' આ પ્રકારે મારી સમક્ષ યાચના કરે તો હું એને બધા પ્રકારે અભયદાન આપી દઉં છું આ મારું વ્રત છે.'' (વા.રા.૬/૧૮/૩૩). ભગવદ્-ગીતાના ''હે કુંતીપુત્ર અર્જુન ! તમે આ પ્રતિજ્ઞા કરો કે મારા ભક્તનો ક્યારેય વિનાશ થતો નથી'' (ભ.ગી.૯/૩૧) વગેરે શ્લોકોથી આ વાત જાણી લેવી જોઈએ. આચાર્યચરણોનું તાત્પર્ય આ છે કે જે ભગવાને મને બીજી બધી જગ્યાથી હટાવી એમના ભજનમાં લગાવી દીધો છે, તે આગળ મારો ત્યાગ કેવી રીતે કરશે ? આ ભાવ છે. હવે આના પછી આચાર્યચરણ જીવોનું અવશ્ય - કર્તવ્ય શું છે, આ **આજ્ઞૈવ** વગેરે શબ્દોથી બતાવી રહ્યા છે.આપશ્રી કહે છે કે જીવને સતત્-નિરંતર એમની જ એટલે કે આચાર્યચરણોની જ આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ, અને એમની આજ્ઞા વગર બીજું કંઈ પણ ન કરવું જોઈએ અને ક્યારેય પણ અન્ય બીજા મતો દ્વારા આપેલ આજ્ઞાનું પાલન નહીં કરવું જોઈએ. જો આપણે આવું ન કરીએ તો સ્વામિદ્રોહ કરવું થઈ જશે.

इस प्रकार से आचार्यचरण अपने अन्त:करण को अनेक समाधान दे रहे हैं परंतु फिर भी उनके मन में एक संशय यह हो रहा है कि, जब अभी ही मेरे आज्ञा-पालन न करने से भगवान मेरी उपेक्षा कर सकते हैं तो जब मुख्य-फलदशा (प्रभु से साक्षात् मिलन) का समय आयेगा तब यदि उन्होंने ऐसा कर दिया तो क्या होगा ? ऐसी शंका होने पर आपश्री आगे के श्लोक द्वारा समाधान कर रहे हैं।

आपश्री उपर्युक्त श्लोक द्वारा यह आज्ञा कर रहे हैं कि, भगवान का संकल्प/व्रत सत्य या यथार्थ होने के कारण ही उन्हें विष्णु कहा जाता है और वे सर्वत्र व्याप्त हैं अत: मुख्य-फलदशा के समय भी ऐसा नहीं करेंगे। भगवान का संकल्प सत्य है, यह इन श्लोकों द्वारा जाना जा सकता है। भगवान राम कहते हैं, ''मैं दो बार बाण नहीं चलाता, अपने आश्रितों को दो बार आश्रय नहीं देता, माँगनेवालों को दो बार नहीं देता और एक ही बात को दो बार नहीं कहता''। ''जो केवल एक ही बार मेरी शरणागति कर ले एवं 'मैं आपका हूँ' इस प्रकार से मेरे सामने याचना करे तो मैं उसे समस्त वस्तुओं से अभयदान दे देता हूँ, यह मेरा व्रत है (वा०रा०६/१८/३३)''। भगवद्-गीता के, ''हे कुंतीपुत्र अर्जुन ! तुम यह प्रतिज्ञा करो कि मेरे भक्त का विनाश नहीं होता (भ०गी० ९/३१) इत्यादि श्लोकों से यह बात जान लेनी चाहिए। समझाना चाहिए कि, जिस भगवान ने मुझे अन्य सभी जगहों से हटाकर अपने भजन में लगा दिया है, वे आगे सभी जगहों से हटाकर अपने भजन में लगा दिया है, वे आगे मेरा त्याग कैसे कर सकते हैं ? यह भाव है। अब इसके पश्चात् आचार्यचरण जीवों का अवश्य-कर्तव्य क्या है, यह **आज्ञैव** इत्यादि शब्दों से बता रहे हैं। आपश्री कहते हैं कि जीव को सतत निरंतर उनकी (आचार्यचरणों की) ही आज्ञा का पालन करना चाहिए और आपश्री की आज्ञा बिना कुछ नहीं करना चाहिए। कभी भी अन्य मतों के द्वारा दी गई आज्ञा का पालन नहीं। अन्यथा यदि ऐसा नहीं करेंगे तो स्वामिद्रोह ही करना हो जायेगा ॥४॥

नन्वाज्ञातिरिक्तकार्यमात्राकरणे प्राप्ते चिकीर्षितकार्यस्य कथं सम्पत्तिरित्याहुः।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

सर्वस्वनिवेदिभक्तस्यायमेव धर्मो यत् स्वामी प्रभुरेव सर्वमैहिकामुष्मिकं स्वस्य स्वीयभक्तस्य करिष्यतीत्यर्थः। एवमनुसन्दधानेन स्थेयमिति भावः ॥ ५ ॥

હવે જો એવું જ હોય કે, આજ્ઞા વગર બીજું કોઈ કાર્ય ન કરવું તો પછી આપણે જે કાર્ય કરવાની ઈચ્છા કરી છે તે કેવી રીતે પૂર્ણ થશે ? આ શંકાનું સમાધાન આપશ્રી આગળના શ્લોકમાં આપી રહ્યા છે.

આ સંદર્ભમાં એક વાત આ જાણી લેવી જોઈએ કે, જે ભક્તે પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને નિવેદિત કરી દીધું છે, તેનો ધર્મ આ જ છે કે, એ આ વિચાર કરે કે એના સ્વામી, પ્રભુ જ પોતાના ભક્તના લૌકિક-અલૌકિક સમસ્ત કાર્યોને પૂર્ણ કરશે, આ અર્થ છે. તેણે મનમાં સતત આવો જ વિચાર કરતાં રહેવું જોઈએ, આ ભાવ છે.

अब यदि ऐसा ही है कि प्रभु-आज्ञा के अतिरिक्त अन्य कोई दूसरा कार्य करना ही नहीं तो फिर हमने जिस कार्य को करने की इच्छा की है वह कैसे पूर्ण होगा? इस शंका का समाधान आपश्री आगे के श्लोक में दे रहे हैं।

इस संदर्भ में एक बात यह जान लेनी चाहिए कि, जिस भक्त ने अपना सर्वस्व भगवान को निवेदित कर दिया है उसका धर्म यही है कि वह यह सोचे कि, उसके स्वामी-प्रभु ही अपने भक्तों के लौकिक-अलौकिक समस्त कार्यों को पूर्ण करेंगे, यह अर्थ है। उसे मन में सतत ऐसा ही विचार करते हुए रहना चाहिए, यह भाव है ॥५॥

अत्र विश्वासार्थमाचार्याः स्वानुभवमुद्भावयन्त्याज्ञा पूर्वमित्यारभ्य श्लोकद्वयेन ।

आज्ञा पूर्वं तु जाता गङ्गासागरसङ्गमे ।
यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ॥ ६ ॥

देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ।
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

आज्ञापूर्वमिति । मां प्रति पूर्वं प्रथममाज्ञा देशपरित्यागविषयिणी गङ्गासागरसङ्गमे जाता । यापि पुनरन्या देहपरित्यागविषयिणी मधुवने मथुरायां जाता तदाज्ञाद्वयं मया न कृतमेव । तृतीया या लोकगोचरा लोकविषयिणी लोकानुद्धरस्वेत्येवंरूपा सा कृतेति शेषः ।

હવે અહીં આ વાત ઉપર વિશ્વાસ દૃઢ કરવા માટે આચાર્યચરણ એમનો પોતાનો અનુભવ **આજ્ઞા પૂર્વં** વગેરે શબ્દોથી આરંભ કરીને બે શ્લોકો થકી બતાવી રહ્યા છે.

આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, મને દેશત્યાગ માટે પહેલી આજ્ઞા ગંગાસાગરસંગમ પર થઈ હતી અને પછી દેહત્યાગ માટે બીજી આજ્ઞા મથુરાના મધુવનમાં થઈ હતી-આ બન્ને આજ્ઞાઓનું પાલન મેં નહોતું કર્યું. ત્રીજી જે લોકગોચરા-આજ્ઞા હતી અર્થાત્ ''લોકનો ઉધ્ધાર કરો'' આ પ્રકારની જે આજ્ઞા થઈ હતી, તેનું પાલન મેં કર્યું.

अब यहाँ इस बात पर विश्वास दृढ़ करने के लिए आचार्यचरण उनका अनुभव **आज्ञा पूर्वं** इत्यादि शब्दों से आरंभ करके दो श्लोकों के द्वारा बता रहे हैं।

आचार्यचरण कह हैं कि, मुझे देशत्याग-विषयक पहली आज्ञा गंगासागर संगम पर हुई थी और फिर देहत्याग-विषयक दूसरी आज्ञा मथुरा के मधुवन में हुई थी-इन दोनों ही आज्ञाओं का पालन मैंने नहीं किया था। तृतीय जो लोकगोचरा-आज्ञा थी अर्थात् 'लोक का उद्धार करो', इस प्रकार की जो आज्ञा हुई थी, वह मैंने पालन की।

तत्राज्ञाद्वयभङ्गरूपेप्यर्थे सति कथं मम पश्चात्तापो, यन्मया न कृतमित्येवं रूपः, स न कथमपि सङ्गच्छत इति । अकरणे हेतुः, सेवकोहमिति । सेवकस्य सर्वस्वनिवेदिनो या काचन कृतिः सा भगवदिच्छयैवेति निश्चयात् । न चान्यथा अन्यसदृशो नास्मीत्यर्थः ।

ननु लौकिकप्रभूणामिवाज्ञाभङ्गस्यादोषत्वे भगवतोपि तथात्वापत्तिरित्यत आहुः । लौकिकप्रभुवदिति । कदाचिदासुरव्यामोहार्थं लोकवदाचरणेपि लोकवद्भगवान्न कदाचिदपि ज्ञेय इत्यर्थः । लोकवदाचरणं तु रामायणमौसलादिषु प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

અહીં આચાર્યચરણ આ કહી રહ્યા છે કે, મેં બે આજ્ઞાઓનું પાલન ન કર્યું - આ પ્રકારનો પશ્ચાતાપ મારે શા માટે કરવો જોઈએ ? આવો પશ્ચાતાપ મારા પર કોઈ પણ પ્રકારે લાગુ થતો નથી. તે બે આજ્ઞાઓનું પાલન ન કરવાનું કારણ આપશ્રી **સેવકોહં** વગેરે શબ્દોથી બતાવી રહ્યા છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે, જેણે ભગવાનને સર્વસ્વ નિવેદન કરી દીધું છે એવા સેવકની જે કાંઈ પણ કૃતિ હોય છે, તે ભગવદ્-ઈચ્છાથી જ હોય છે અને હું તો એમનો સેવક જ છું, કોઈ બીજા જેવો નથી, આ અર્થ છે.

પરંતુ અહીં એક શંકા આ થાય છે કે, જેવી રીતે કોઈ લૌકિક સ્વામી દ્વારા આપેલ આજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી કોઈ ગંભીર અથવા તો શાસ્ત્રોક્ત દોષ માનવામાં નથી આવતો, તેવી રીતે જો કોઈ ભગવાનની આજ્ઞા ભંગ કરવામાં પણ આવો ગંભીર અથવા તો શાસ્ત્રીય દોષ ન માને, તો આનું સમાધાન આચાર્યચરણ **લૌકિકપ્રભુવત્** વગેરે શબ્દોથી કરી રહ્યા છે. આસુરી સૃષ્ટિને વ્યામોહિત કરવા માટે જો ભગવાન કયારેક લૌકિક-આચરણ પણ કરતાં હોય, તો પણ તેમને ક્યારેય પણ લૌકિક ન જાણવું જોઈએ, આ અર્થ છે. ભગવાનનું લૌકિક-આચરણ તો રામાયણ અને શ્રીમદ્-ભાગવત ના એકાદશસ્કંધ વગેરેમાં પ્રસિધ્ધ છે જ (જુઓ એકાદશસ્કંધનો ૩૦મું અને ૩૧મો અધ્યાય જ્યાં ભગવાને પોતાનું લૌકિક-આચરણ બતાવ્યું છે.)

यहाँ आचार्यचरण यह कह रहे हैं कि, मैंने यह दो आज्ञाएँ नहीं मानी, इस प्रकार का पश्चात्ताप मुझे क्यों करना चाहिए ? ऐसा पश्चात्ताप मुझ पर किसी भी प्रकार से लागू नहीं होता । उन दो आज्ञाओं का पालन न करने का कारण आपश्री **सेवकोहं** इत्यादि शब्दों से बता रहे हैं। आपश्री आज्ञा करते हैं कि जिसने सर्वस्व निवेदन कर दिया है ऐसे सेवक की जो कोई भी कृति होती है, वह मगवदिच्छा से ही होती है और मैं तो उनका सेवक ही हूँ कोई दूसरों जैसा नहीं, यह अर्थ है।

परंतु यहाँ एक शंका यह होती है कि, जिस प्रकार किसी लौकिक स्वामी के द्वारा दी गई आज्ञा को भंग करने से कोई गंभीर या शास्त्रोक्त-दोष नहीं माना जाता, उसी प्रकार यदि कोई भगवान की आज्ञा भंग करने में भी ऐसा शास्त्रीय दोष न माने, तो इसका समाधान आचार्यचरण **लौकिकप्रभुवत्** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं। आसुरी सृष्टि को व्यामोहित करने के लिए भगवान कभी लौकिक आचरण भी करते हो, तथापि उन्हें

कभी भी लौकिक नहीं जानना चाहिए, यह अर्थ है । भगवान का लौकिक आचरण तो रामायण और श्रीमद्-भागवत के एकादशस्कंध इत्यादि में प्रसिद्ध ही है (देखें एकादशस्कंध का ३० वां एवं ३१ वां अध्याय जहाँ भगवान ने अपना लौकिक-आचरण प्रदर्शित किया है) ॥ ७ ॥

कस्मिन्नप्यंशे चिन्ता न कार्येत्याहुः ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।
प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।
लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥

सर्वं लौकिकालौकिकसाधारणं स्वीयं भक्त्या स्नेहपूर्वकं समर्पितमेवास्ति, अतः कृतार्थोसि कृतकृत्योसि सुखी भव, सुखेनैवं वर्त्तस्व, न मिथ्या चिन्तयेत्यर्थः । आलस्यादिना भगवदर्थं प्रियास्यदं स्वशरीरमनुपयुञ्जानं प्रति सदृष्टान्तं दोषमाहुः । प्रौढापीति । प्रौढा वृद्धा, अपि शब्दादप्रौढापि दुहिता यदा स्नेहवशाद्वरे तद्भर्त्तरि न प्रेष्यते न याप्यते तदा तत्स्वामी वरस्तां विना प्रकारान्तरेण न तुष्टो भवतीति, यद्वद्यथास्ति तथा निवेदिते देहेऽप्यतिस्नेहवशादनुपयोगो भगवदसन्तोषकारक इत्यर्थः । लोकवदिति । साधारणलोकवन्मे यदि स्थितिः स्यात्तदेदानींतनावस्थापेक्षया तदधिकं लोके वेदे च किं स्यान्न किमपि, प्रत्युत सर्वनाश एव भवेदित्येवं त्वमेव विचारय, इदमुपपन्न न वेति ।

આટલું વિવરણ કર્યા પછી હવે આગળના શ્લોકોમાં આચાર્યચરણ આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, આપણે કોઈપણ અંશમાં ચિંતા ન કરવી જોઈએ.

આચાર્યચરણ અહીંયાં આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે તમારું લૌકિક-અલૌકિક-સાધારણ બધું જ ભક્તિપૂર્વક સ્નેહપૂર્વક ભગવાનને સમર્પિત જ છે, તેથી તમે કૃતાર્થ છો, કૃતકૃત્ય છો, તેથી સુખી રહો, સુખપૂર્વક જ રહો, વ્યર્થની ચિંતા ન કરો આ અર્થ છે. જો આપણે આળસ વગેરે કરીને ફક્ત આપણા દેહથી જ પ્રેમ કરીએ અને તેને ભગવદ્-સેવામાં ન લગાડીએ તો તે દોષ છે-આ વાતને આચાર્યચરણ **પ્રૌઢાપિ** વગેરે શબ્દોથી દૃષ્ટાન્તસહિત દોષ બતાવી રહ્યા છે. પ્રૌઢાનો અર્થ થાય છે-વૃધ્ધા. આચાર્યચરણોએ અહીં પ્રૌઢાપિ (પ્રૌઢા+અપિ) શબ્દ માં 'અપિ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનાથી તાત્પર્ય આ નીકળે છે કે, જે કન્યાની આયુ નીકળી ગઈ હોય એને તો એના પતિ પાસે મોકલવી તો આવશ્યક છે જ પરંતુ કન્યા જો યુવા હોય અને એવી કન્યાને એના પતિ પાસે મોકલવામાં ન આવે તો પતિ એના વગર બીજા કોઈ પ્રકારથી સંતુષ્ટ થતો નથી. તેવી જ રીતે ભગવાનને નિવેદિત કરેલ આ દેહને જો અતિસ્નેહને કારણે ભગવાનના ઉપયોગમાં લેવામાં ન આવે તો ભગવાનને પણ તે અસંતોષજનક જ છે, આ અર્થ છે. આચાર્યચરણ **લોકવત્** વગેરે શબ્દોથી આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, જો સાધારણ લૌકિકમાં જ મારી સ્થિતિ હોત તો શું થાત ? આ સમયે જો પ્રભુ મને આજ્ઞા કરીને એમની પાસે બોલાવે છે, આ અવસ્થાથી અધિક મને લોકમાં અને વેદમાં શું મળી જવાનું હતું ? કંઈ જ નહીં.ઉલટાનું સર્વનાશ જ થવાનું હતું, આ તમે જ વિચાર કરો કે મેં જે કહ્યું તે ઉચિત છે કે અનુચિત ?

इतना विवरण करने के पश्चात् अब आगे के श्लोकों में आचार्यचरण यह आज्ञा कर रहे हैं कि, किसी भी अंश में चिन्ता नहीं करनी चाहिए ।

आचार्यचरण यहाँ यह आज्ञा कर रहे हैं कि, अपना लौकिक-अलौकिक-साधारण सभी कुछ भक्तिपूर्वक स्नेहपूर्वक भगवान को समर्पित ही है अतः तुम कृतार्थ हो, कृतकृत्य हो इसलिए सुखी रहो । सुखपूर्वक ही रहो; व्यर्थ की चिन्ता मत करो यह अर्थ है । यदि हम आलस्य-आदि से केवल हमारी देह से ही प्रेम करें और उसे भगवद्-सेवा में योजित न करें तो वह दोष है-यह आचार्यचरण **प्रौढ़ा पि** इत्यादि शब्दों से दृष्टांतसहित दोष बता रहे हैं । प्रौढ़ा का अर्थ होता है 'वृद्धा' । आचार्यचरणों ने यहाँ प्रौढापि (प्रौढ़ा+अपि) शब्द में 'अपि' शब्द का प्रयोग किया है, जिससे तात्पर्य यह निकलता है कि जिस कन्या की आयु निकल चुकी हो, उसे उसके पति के पास भेजना तो आवश्यक है ही परंतु जो युवा हो, उसे यदि उसके पति के पास न भेजी जाय तो पति उसके अतिरिक्त किसी अन्य प्रकार से संतुष्ट नहीं होता, उसी प्रकार यदि भगवान को निवेदित की जा चुकी इस देह को अति स्नेहवश भगवान के उपयोग में न लाया जाय तो भगवान को भी वह असंतोषकारक ही रहता है,यह अर्थ है । आचार्यचरण **लोकवत्** इत्यादि शब्दों से यह आज्ञा कर रहे हैं कि, यदि साधारण लौकिक में ही मेरी स्थिति होती तो क्या होता ? इस समय जो प्रभु ने मुझे आज्ञा करके अपने पास बुलाया है; इस अवस्था से अधिक से अधिक मुझे लोक में एवं वेद में क्या प्राप्त होना था ? कुछ भी नहीं उल्टे मेरा सर्वनाश ही होना था, यह तुम ही विचार करो कि मैंने जो कहा वह उचित है या अनुचित?

ननु सर्वथा शरीराद्यशक्तौ भजनासम्भवे कथं निस्तार इत्यत आहुः ॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

सर्वप्रकारेण कृत्यऽसाध्येर्थे हरिरेवास्ति मम शरणमिति बुद्धिमवलम्बस्व । अस्मिन्नर्थे कथमपि मोहं वैचित्यं मा गा;, मा प्राप्नुहि ॥ १० ॥

પરંતુ જો શરીર સર્વથા અશક્ત થઈ જાય અને ભગવદ્-ભજન કરવાનું ન બનતું હોય, તો કેવી રીતે ઉધ્ધાર થશે-આ આચાર્યચરણ આગળના શ્લોકમાં બતાવી રહ્યા છે.

આપશ્રી અહીં આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે આપણાથી અસાધ્ય બધી જ પરિસ્થિતિઓમાં બધા જ પ્રકારથી હરિ જ આપણું શરણ છે, આ વાત બુદ્ધિમાં ધારણ કરી લો અને આમાં કોઈપણ પ્રકારની દુવિધા ન રાખો .

परंतु यदि शरीर सर्वथा अशक्त हो जाय एवं भगवद्-भजन करना संभव न हो तो कैसे उद्धार होगा, यह आचार्यचरण आगे के श्लोक में बता रहे हैं।

आपश्री यहाँ यह आज्ञा कर रहे हैं कि, अपनी कृति से असाध्य परिस्थितियों में सभी प्रकार से हरि ही मेरी शरण हैं, यह बात बुद्धि में धारण कर लो और इस बात में किसी भी प्रकार की असमंजसता मत रखो ॥१०॥

उपसंहरन्ति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य वल्लभस्य, श्रीकृष्णदासस्येति जात्यभिप्रायेणैकवचनं वा । श्रीकृष्णदासस्य चित्तं प्रति हितमभीष्टसम्पादकं वल्लभस्येदमभिहितं वचो ज्ञेयम् । कथं तदित्यत आहुः, यदाकर्ण्येति । यद्वचः श्रुत्वा भक्तो नैश्चिन्त्यं प्राप्नुयादिति ॥ ११ ॥

इति ※ श्रीविट्ठलेश्वरात्मजश्रीरघुनाथविरचितमन्तःकरणप्रबोधविवरणं संपूर्णम् ।

આના પછી આગળ છેલ્લા શ્લોક થકી આચાર્યચરણ આ ગ્રંથનું ઉપસંહાર કરી રહ્યા છે.

શ્રીકૃષ્ણનું દાસત્વ જેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે એવા શ્રીકૃષ્ણદાસ - વલ્લભના આ હિતકારી વચન છે, આ જાણી લેવું જોઈએ. 'શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય' પદમાં જાતિના અભિપ્રાયથી એકવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ વચનોને સાંભળવું શા માટે આવશ્યક છે, આ આપશ્રી **યદાકર્ણ્ય** વગેરે શબ્દોથી બતાવી રહ્યા છે કે આ વચનોને સાંભળવાથી ભક્તમાં નિશ્ચિંતતા આવે છે, આ અર્થ છે.

આ શ્રીવિટ્ઠલેશ્વરાત્મજ શ્રીરઘુનાથવિરચિત અંતઃકરણ પ્રબોધ વિવરણ સંપૂર્ણ થયો ॥

इसके पश्चात् आगे के अंतिम श्लोक के द्वारा आचार्यचरण इस ग्रंथ का उपसंहार कर रहे हैं।

श्रीकृष्ण का दासत्व जिसने प्राप्त कर लिया है ऐसे, 'श्रीकृष्णदास वल्लभ' के ये हितकारी वचन हैं, यह जान लेना चाहिए। 'श्रीकृष्णदासस्य' पद में जाति के अभिप्राय से एकवचन का प्रयोग किया गया है। इन वचनों को सुनना क्यों आवश्यक है, यह आपश्री **यदाकर्ण्य** इत्यादि शब्दों से बता रहे हैं कि, इन वचनों को सुनने से भक्त में निश्चिंतता आती है, यह अर्थ है ॥११॥

यह श्रीविट्ठलेश्वरात्मज श्रीरघुनाथविरचित अन्तःकरणप्रबोध विवरण संपूर्ण हुआ ॥

※ केनचिल्लेखकेन श्रीप्रभुचरणानां विवरणमितिलिखितं, परमन्यत्र श्रीरघुनाथाभिधानमुपलब्धेरत्र श्रीप्रभुचरणविरचितटीकाऽभावाच्च कृतिरियं श्रीरघुनाथानामेवेति निश्चीयत ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचित

अन्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीमन्महानुभावश्रीहरिरायचरणविरचितविवृतिसमेतः ।

❋❋❋❋

अथ श्रीवल्लभाचार्याः कृष्णेनातिदयालुना । निःसाधनजनोद्धृत्यै पुष्टिप्रकटनेच्छुना ॥

स्वास्यरूपाः स्वतस्तेन प्रभुणा प्रकटीकृताः । जीवोद्धाराय विवृतिं चक्रुर्भागवते मुदा ॥

નિઃસાધન-જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પુષ્ટિમાર્ગ પ્રકટ કરવાના ઈચ્છુક અતિદયાળુ પ્રભુ-કૃષ્ણએ પોતાના મુખારવિંદ-સ્વરૂપ આચાર્યચરણોને પ્રકટ કર્યા, અને ત્યારે જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આપશ્રીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક શ્રીમદ્-ભાગવતની વિવૃત્તિ કરી.

निःसाधन-जीवों का उद्धार करने के लिए पुष्टिमार्ग प्रकट करने के इच्छुक अतिदयालु प्रभु-कृष्ण ने अपने मुखारविंद-स्वरूप आचार्यचरणों को प्रकट किया, और तब जीवों का उद्धार करने के लिए आपश्री ने प्रसन्नतापूर्वक श्रीमद्-भागवत की विवृत्ति की ॥

तथा स्वतन्त्रभजनप्रकारस्योपदेशनम् । ततश्च भगवान्मत्वा स्वमार्गोद्घाटनं हि तैः ॥

आचार्यविप्रयोगं चासहमानोखिलेश्वरः । आज्ञाद्वयमदाद्देहदेशत्यागैकबोधिकम् ॥

આ પ્રકારે આપશ્રીએ ભગવાનને સ્વતંત્રરૂપથી ભજવાનો ઉપદેશ પણ આપ્યો. એના પછી જ્યારે ભગવાનને આચાર્યચરણોનો વિપ્રયોગ અસહનીય થઈ ગયો અને એમને લાગ્યું કે હવે શ્રીભાગવતનો અધિક વિસ્તાર કરવાથી માર્ગરહસ્ય ખુલી જશે તો એમણે આપશ્રીને દેહ-દેશ પરિત્યાગ કરવાની બે આજ્ઞાઓ આપી.

इसी प्रकार आपश्री ने भगवान को स्वतंत्ररूप से भजने का उपदेश भी दिया । इसके पश्चात् जब भगवान को आचार्यचरणों का विप्रयोग असहनीय हो गया और उन्हें लगा कि अब श्रीभागवत का अधिक विस्तार करने से मार्गरहस्य खुल जायेगा, तो उन्होंने आपश्री को देह- देश परित्याग करने की दो आज्ञाएँ दी ।

ततः स्वप्रौढिवशतः करुणावशतोपि च । तद्द्वयोल्लङ्घनं चक्रुः पश्चात्तापस्ततोऽभवत् ॥

दोषस्फूर्त्या हरौ सङ्गविलम्बात्त्यागजाद्भयात् । अङ्गीकृतिगतेश्चापि धर्मत्यागाच्च दुःसहः ॥

પરંતુ પોતાના ભાવાવેશને કારણે તેમ જ જીવો પર કરૂણા કરવાના હેતુથી પણ એમણે બંને આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરી દીધું. જેનાથી એમને પછી દુઃસહ પશ્ચાતાપ થયો. એમના મનમાં દોષભાવના ઉત્પન્ન થઈ કેમકે આજ્ઞા-ઉલ્લંઘન કરવાથી હરિસંગ મળવામાં વિલંબ થયો, અંગીકૃતિ નષ્ટ થવાનો ભય થયો, પોતાના સેવકધર્મનો ત્યાગ કરવાનો ભય થયો તેમ જ ભગવાન દ્વારા ત્યાગ કરી દેવાનો ભય થયો.

परंतु अपने भावावेश के कारण एवं जीवों पर करुणा करने के हेतु से भी उन्होंने दोनों आज्ञाओं का उल्लंघन कर दिया, जिससे उन्हें बाद में दुःसह पश्चात्ताप हुआ । उनके मन में दोषभावना उत्पन्न हुई क्योंकि आज्ञा-उल्लंघन करने से हरिसंग मिलने में विलंब हुआ, अंगीकृति नष्ट हो जाने का भय हुआ, अपने सेवक धर्म को त्याग देने का भय हुआ एवं भगवान द्वारा त्याग दिए जाने का भय हुआ ॥

बालवत्पूर्वमाज्ञप्तः पश्चान्नेति यदब्रवीत् । मां तेनास्थिरवाक्यत्वं हि हरौ दोषस्तदास्फुरत् ॥

હવે આચાર્યચરણ કહે છે કે ભગવાને જે એક બાળકની જેમ પહેલાં તો ભૂતળ પર પ્રકટ થવાની આજ્ઞા આપી, પછી ના પાડી દીધી, તો ભગવાનના આવા અસ્થિરવાક્યોને કારણે મને હરિમાં જ દોષ સ્ફુરિત થયા.

जब हरि में दोष स्फुरित हुए तब आपश्री ने निम्नलिखित वचनों द्वारा अपने चित्त का समाधान किया । यहाँ आपश्री ने 'अन्तःकरण' पद का प्रयोग किया है जिससे ज्ञात होता है कि, आपश्री को जो दो भगवद्-आज्ञाएँ हुई, उसका ज्ञान दूसरों को नहीं था ।

ततः समादधुश्चित्तं वचनैः स्फूर्तिमागतैः ।।

अन्त:करण मद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ।। १ ।।

अन्त:करणपदतो बहिरज्ञानबोधनम् ।।

જ્યારે હરિમાં દોષ સ્ફુરિત થયા ત્યારે આપશ્રીએ નિમ્નલિખિત વચનો દ્વારા પોતાના ચિત્તનું સમાધાન કર્યું. અહીં આપશ્રીએ 'અન્ત:કરણ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેનાથી જણાય છે કે, આપશ્રીને જે બે ભગવદ્-આજ્ઞાઓ થઈ, એનું જ્ઞાન બીજાઓને ન હતું.

जब हरि में दोष स्फुरित हुए तब आपश्री ने निम्नलिखित वचनों द्वारा अपने चित्त का समाधान किया। यहाँ आपश्री ने 'अन्त:करण' पद का प्रयोग किया है जिससे ज्ञात होता है कि, आपश्री को जो दो भगवद्-आज्ञाएँ हुई, उसका ज्ञान दूसरों को नहीं था।

दोषसम्बन्धतश्चित्ते* स्वभिन्नत्वं हि मन्वते । आज्ञोल्लङ्घनतो दोषो भगवद्दोषभावनात् ।।

ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાનો દોષ, તેમજ ભગવાનમાં દોષભાવના કરવાને કારણ ચિત્તમાં દોષસંબંધ થઈ જવાને કારણે અહીં આચાર્યચરણ પોતાના અન્ત:કરણને પોતાનાથી જુદું માની રહ્યા છે અને.....

भगवान की आज्ञा का उल्लंघन करने का दोष एवं भगवान में दोषभावना करने के कारण चित्त में दोषसंबंध हो जाने के कारण यहाँ आचार्यचरण अपने अन्त:करण को अपने से भिन्न मान१ रहे हैं और .....

अत एव तदात्मीयं कर्तुमत्र समाहति: । अन्यथा प्रौढिदार्ढ्ये तु सर्वभावाच्च्युतिर्भवेत् ।।

એ જ કારણે તે અન્ત:કરણને ફરીથી આત્મીય કરવા માટે એનું સમાધાન કરી રહ્યા છે નહીંતર ભાવાવેશ ની અધિકતા થઈ જશે તો સમસ્ત ભાવોનું પતન થઈ જશે.

इसी कारण उस अन्त:करण को फिर से आत्मीय करने के लिए उसका समाधान कर रहे हैं अन्यथा भावावेश की अधिकता हो जायेगी तो समस्त भावों का पतन हो जायेगा।

मद्वाक्यमिति वाक्येषु स्वसम्बन्धो निरुपित: । निर्दोषभगवद्भावबोधकत्वात्तु सर्वथा ।।
अत एव समासो हि पदयोरत्र बोधित: । वाक्यमित्येकवचनं सर्वैरेकार्थबोधनात् ।

અહીં આચાર્યચરણોએ **મદ્-વાક્યં** કહીને આ ગ્રંથમાં કહેલા વાક્યોમાં પોતાનો સીધો સંબંધ બતાવ્યો છે કેમકે આ સમસ્ત વાક્યો એમના નિર્દોષ ભગવદ્-ભાવના બોધક છે. આ કારણ **મદ્-વાક્ય** આ બંને પદોને એક સાથે જોડીને કહેવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં કહેલા સમસ્ત વાક્યો સમસ્ત પુષ્ટિમાર્ગીયોને એક જ અર્થનો બોધ કરાવશે; આ બતાવવા માટે **'વાક્યં'** શબ્દ એકવચનમાં છે.

यहाँ आचार्यचरणों ने **मद्वाक्यं** कहकर इस ग्रंथ में कहे वाक्यों में अपना सीधा संबंध बताया है क्योंकि ये समस्त वाक्य उनके निर्दोष भगवद्-भाव के बोधक हैं। इसी कारण "मद्-वाक्यं" इन दोनों पदों को एकसंग जोड़ कर कहा गया है। इस ग्रंथ में कहे समस्त वाक्य समस्त पुष्टिमार्गीयों को एक ही अर्थ का बोध करायेंगे; यह बताने के लिए 'वाक्यं' शब्द एकवचन में है।

स्ववाक्यस्य दुरूहत्वाद्भावप्रौढस्य चेतस: । अर्थानवगमस्तस्मात्सावधानत्वबोधनम् ।

આચાર્યચરણોનું ચિત્ત હજી ભાવાવેશમાં છે અને એમના વાક્ય સમજવા મુશ્કેલ છે એથી એમના વાક્યોનો અર્થ સમજમાં નથી આવતો. એ કારણે તેઓ 'સાવધાનીપૂર્વક સાંભળો' એમ કહી રહ્યા છે.

आचार्यचरणों का चित्त अभी भावावेश में है और उनके वाक्य समझने दुरूह हैं अत: उनके वाक्यों का अर्थ समझ में नहीं आता। इसी कारण वे 'सावधानीपूर्वक सुनो' यों कह रहे हैं।

श्रवणोक्त्या सतात्पर्यमर्थावगमनं मतम् । श्रवणेनैव हि स्वीयविचारान्तरवारणम् ।

આપશ્રીએ 'સાંભળો' આ કહ્યું છે એટલે એમના કથનનો તાત્પર્યસહિત અર્થ કરીને સાંભળવું જોઈએ, આ અર્થ છે. કેમકે આ પ્રકારે સાંભળવાથી જ સ્વીયજન મનમાં ઉઠવાવાળા બીજા-વિચારોનું નિરાકરણ કરી શકે છે.

आपश्री ने 'सुनो' यह कहा है अर्थात् उनके कथन का तात्पर्यसहित अर्थ करके सुनना चाहिए, यह अर्थ है। क्योंकि इस प्रकार सुनने से ही स्वीयजन मन में उठने वाले अन्यथा-विचारों का निराकरण कर सकते हैं।

एतदश्रवणे दोषोपीति विध्यवतारणम् ।

જો તાત્પર્યસહિત નહીં સાંભળીએ તો દોષ પણ લાગી શકે છે.

यदि तात्पर्यसहित नहीं सुनेंगे तो दोष भी लग सकता है।

पश्चात्तापो द्विधा जातः प्रभुदोषसमागतेः । आज्ञारूपस्वधर्मस्य परित्यागात्स्वदोषतः ।

આચાર્યચરણોને બે પ્રકારથી પશ્ચાતાપ થયો, એક તો એમણે પ્રભુમાં દોષ જોયા અને બીજું એમણે પોતાના દોષને કારણે ભગવદ્-આજ્ઞા પાલન કરવાનો પોતાનો સ્વધર્મ છોડી દીધો.

आचार्यचरणों को दो प्रकार से पश्चात्ताप हुआ, एक तो उन्होंने प्रभु में दोष देखे और दूसरा उन्होंने अपने दोष के कारण भगवद्-आज्ञा पालन करने का अपना स्वधर्म त्याग दिया ।

तत्र तु प्रथमं दोषः प्रभौ नास्तीति कथ्यते । तदारोपणतश्चित्ते भ्रान्तत्वमपि चोच्यते ।

હવે આપશ્રી-પ્રભુમાં ઉપર કહેલા દોષ નથી અને જે આપશ્રીએ પ્રભુમાં દોષ આરોપિત કર્યા છે તો એ ચિત્તની ભ્રામકતા છે - આ કહી રહ્યા છે.

अब आपश्री प्रभु में उपर कहा गया दोष नहीं है और यदि आपश्री ने प्रभु में दोष आरोपित किए हैं तो वह चित्त की भ्रामकता है - यह कह रहे हैं।

न हि कृष्णे सदानन्दे दोषसम्भावनोद्भवः । सच्छब्देन यतस्तत्र दोषाभावश्च रूप्यते ।

સદાનંદ-કૃષ્ણમાં દોષની સંભાવના ઉત્પન્ન થઈ જ નથી શકતી કેમકે સદાનંદ શબ્દમાં (सत्+आनंद) પ્રયુક્ત થયેલા सत् શબ્દથી આપશ્રીએ શ્રીકૃષ્ણમાં દોષનો અભાવ નિરુપિત કર્યો છે.

सदानंद-कृष्ण में दोष की संभावना उत्पन्न हो ही नहीं सकती क्योंकि सदानंद शब्द में (सत्+आनंद) प्रयुक्त हुए सत् शब्द से आपश्री ने श्रीकृष्ण में दोष का अभाव निरूपित किया है ।

सर्वस्यैव तदात्मत्वान्न परं विद्यते ततः ।

અને શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત જીવોના આત્મા છે એથી એમનાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કાંઈ જ નથી.

और, श्रीकृष्ण समस्त जीवों की आत्मा हैं अतः उनसे श्रेष्ठ और कुछ भी नहीं है ।

अतो वैषम्यनैर्घृण्ये अपि दोषौ न कर्तरि ।

આ કારણે બ્રહ્મસૂત્રમાં આ કહેવામાં આવ્યું છે કે-ભગવાન પર વિષમતા અને નિર્દયતાનો દોષ નહીં લગાવવો જોઈએ કેમકે તેઓ જીવના કર્માનુસાર નિષ્પક્ષ થઈને સૃષ્ટિની રચના કરે છે. (જુઓ બ્ર.સૂ.૨/૧/૩૪)

इसी कारण ब्रह्मसूत्र में यह कहा गया है कि भगवान में विषमता और निर्दयता का दोष नहीं लगाना चाहिए क्योंकि वे जीव के कर्मानुसार निष्पक्ष होकर सृष्टि की रचना करते हैं ।(देखें ब्र०सू०२/१/३४)

नास्तीत्युक्त्या तदन्यस्य सत्ताभावो विबोध्यते ॥

આપશ્રીએ **नास्ति** કહ્યું છે જેનાથી તેઓ બતાવી રહ્યા છે કે ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણના સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવની સત્તા જ નથી.

आपश्री ने **नास्ति** कहा है, जिससे वह यह बता रहे हैं कि भगवान-श्रीकृष्ण के अतिरिक्त अन्य किसी भी देव की सत्ता ही नहीं है ।

दैवशब्देन पूज्यत्वं सर्वेषां ज्ञापितं हरौ । तस्यैव च परत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वबोधनम् ।

આચાર્યચરણોએ **દૈવ** શબ્દથી આ બતાવ્યું છે કે હરિ-શ્રીકૃષ્ણ બધાના પૂજ્ય છે અને સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાને નાતે સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

आचार्यचरणों ने **दैव** शब्द से यह बताया है कि हरि-श्रीकृष्ण सभी के पूज्य हैं और सर्वश्रेष्ठ होने के नाते सर्वोत्कृष्ट हैं ।

जगत्पूज्ये भगवति दोषसत्ता कथं भवेत् । अन्येषामपि पूज्यत्वं तद्विभूतित्वतोपि हि ॥

જે ભગવાનની સમગ્ર જગત પૂજા કરી રહ્યું છે એમનામાં દોષ કેવી રીતે હોઈ શકે કેમકે બીજા દેવતાઓ પણ પૂજ્ય એ માટે છે કેમકે તેઓ ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણની વિભૂતિ છે.

जिन भगवान की समूचा जगत पूजा कर रहा है, उनमें दोष कैसे हो सकता है क्योंकि अन्य देवता भी पूज्य इसलिए हैं क्योंकि वे भगवान-श्रीकृष्ण की विभूति हैं ।

भृगवे हरिणा स्वस्य दोषाभावो विबोधितः । निर्दोषपूर्णगुणता सर्वत्रैव निरूपिता ।

ભગવાને ભૃગુ ઋષિને આ બતાવ્યું છે કે એમનામાં દોષ નથી(જુઓ શ્રી.ભા.૧૦/૮૯/૮...૧૨) એથી ભગવાનની નિર્દોષપૂર્ણ ગુણતા તો સર્વવિદિત છે જ.

भगवान ने भृगु ऋषि को यह बताया ही है कि उनमें दोष नहीं ह(देखें श्री०भा०१०/८९/८.१२) अतः भगवान की निर्दोषपूर्ण गुणता तो

सर्वविदित है ही।

सर्वेषां भाग्यरूपत्वं दैवशब्देन चोदितम् । यथा भाग्यं विना सर्वसाधनं विफलं मतम् ॥
तथा तत्प्रतिकूल्ये न देवानां फलदातृता ।

દૈવ શબ્દનો અર્થ ભાગ્ય પણ થાય છે એથી અહીં દૈવ શબ્દથી આ પણ જણાય છે કે ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણ બધાના ભાગ્યરૂપ છે અને જેમ ભાગ્ય ન હોય તો બધા સાધન વિફલ થઈ જાય છે તેવી જ રીતે જો શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિકૂલ હોય તો દેવતા પણ ફલદાન નથી કરી શકતા.
दैव शब्द का अर्थ भाग्य भी होता है अत: यहाँ दैव शब्द से यह भी ज्ञात होता है कि भगवान-श्रीकृष्ण सभी के भाग्यरूप हैं और जैसे भाग्य न हो तो समस्त साधन विफल हो जाते हैं, वैसे ही यदि श्रीकृष्ण प्रतिकूल हों तो देवता भी फलदान नहीं कर सकते।

अत एवास्मदाचार्यैर्ग्रन्थे सेवाफलाभिधे ॥
तदान्यदेवसेवापि व्यर्थेति विनिरूपितम् । प्रायश्चित्तानि चीर्णानीत्यादिवाक्यानि सन्ति हि ।

આ જ કારણે અમારા આચાર્યચરણોએ સેવાફલગ્રંથમાં "જ્યારે ભગવાન પ્રતિબંધ કરે છે ત્યારે અન્ય દેવતાઓની સેવા કરવી પણ સફલ સિદ્ધ ન થઈને વ્યર્થ જ થઈ જાય છે.(સેવાફલ-વિવૃતિપ્રકાશ)" આ પ્રકારે નિરૂપિત કર્યું છે. અને આ જ સંદર્ભમાં શ્રીમદ્-ભાગવતમાં "હે પરીક્ષિત્! જેમ શરાબથી ભરેલા ઘડાને નદીઓ પવિત્ર નથી કરી શકતી તેમ જ વારંવાર પ્રાયશ્ચિત કરવા પર પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ મનુષ્ય પવિત્ર થવામાં અસમર્થ છે. (શ્રી.ભા.૬/૧/૧૮)" એમ કહેવામાં આવ્યું છે.
इसी कारण हमारे आचार्यचरणों ने सेवाफलग्रंथ में "जब भगवान प्रतिबंध करते हैं तब अन्य देवताओं की सेवा करनी भी कारगर सिद्ध न होकर व्यर्थ ही हो जाती है (सेवाफल-विवृतिप्रकाश)" इस प्रकार से निरूपित किया है। और इसी संदर्भ में श्रीमद्-भागवत में "हे परीक्षित्! जैसे शराब से भरे घड़े को नदियाँ पवित्र नहीं कर सकतीं, वैसे ही बार-बार प्रायश्चित्त करने पर भी भगवान-श्रीकृष्ण से विमुख मनुष्य पवित्र होने में असमर्थ है (श्री०भा०६/१/१८)" यह कहा गया है।

स्वसम्बन्धेन सर्वेषां फलदे दोषवारके । स्वरूपतोपि निर्दोषे कथं दोषनिरूपणम् ।

એથી ફલદાયક શ્રીકૃષ્ણ તો એમનાથી સંબંધ થવા માત્રથી જ જીવના સમસ્ત દોષ દૂર કરી દે છે અને સ્વયં સ્વરૂપતઃ પણ નિર્દોષ છે, તો એમનામાં દોષ કેમ માની શકાય ?
अत: फलदायक-श्रीकृष्ण तो उनसे संबंध होने मात्र से जीव के समस्त दोष दूर कर देते हैं और स्वयं स्वरूपत: भी निर्दोष हैं, सो उनमें दोष कैसे माना जा सकता है ?

ननु भुव्यवतारे तु क्रोधादि दृश्यते हरौ । दैत्यमारणतोनन्तयुवतीनां परिग्रहात् ॥
क्रोधोपि देवस्येत्यादिवाक्यं च खलु दृश्यते । इति चेन्न हरौ दोष: प्रतीत्या न हि वस्तुत: ।

પરંતુ જ્યારે ભગવાને ભૂમિ પર અવતાર લીધો હતો ત્યારે દૈત્યોના વધ કરવામાં એમને ક્રોધ આવ્યો, એ પણ જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારે એમણે અનેક યુવતીઓ સાથે વિવાહ પણ રચાવ્યો. સાથે સાથે ભગવાન માટે એમ પણ કહેવાય છે કે "ભગવાનનો ક્રોધ પણ વરદાનની સમાન જ હોય છે" જેનાથી જણાય છે કે પ્રભુને ક્રોધ પણ આવે છે. આ બધી વાતોથી આ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનમાં પણ દોષ છે-જો એવી શંકા હોય તો જાણી લો કે હરિમાં દોષ દેખાય એ તો પ્રતીતિ માત્ર છે, એમાં વાસ્તવિકતા નથી.
परंतु जब भगवान ने भुवि पर अवतार लिया था, तब दैत्यों का वध करने में उनको क्रोध आता भी दिखाई देता है। इसी प्रकार उन्होंने अनेक युवतियों से विवाह भी रचाया। साथ-ही-साथ भगवान के लिए "भगवान का क्रोध भी वरदान के समान ही होता है" इस प्रकार से कहा जाता है, जिससे ज्ञात होता है कि प्रभु को क्रोध भी आता है। इन सभी बातों से यह सिद्ध होता है कि भगवान में भी दोष हैं - यदि ऐसी शंका हो तो जान लो कि हरि में दोष दिखाई देने तो प्रतीति मात्र है, उसमें वास्तविकता नहीं है।

विचार्यमाणे क्रोधादि हितं पर्यवसानत: । मुक्तिदानान्निजानन्ददानात्तदधिकारत: ॥

જો જરા વિચાર કરીએ તો ભગવાનનો ક્રોધ પણ અંતે તો જીવના હિતમાં જ પરિણિત થાય છે. કેમકે ભગવાન જીવને એના અધિકાર અનુસાર મુક્તિ આપે છે અથવા તો નિજાનંદ.
यदि तनिक विचार करें तो भगवान का क्रोध भी अंततोगत्वा जीव के हित में ही परिणित होता है। क्योंकि भगवान जीव को उसके अधिकारानुसार मुक्ति देते हैं या फिर निजानंद।

दोषा एव न जीवैस्तु प्रयुक्तास्तं स्पृशन्त्यपि । अभिचारा वैष्णववदतस्तद्दोषवर्जितम् ।

જીવ જો ભગવાનમાં દોષ લગાવે, તો પણ તે દોષ ભગવાનને સ્પર્શ પણ નથી કરી શકતા. જેવી રીતે મારણમંત્રોચ્ચાટન વગેરે તંત્રમંત્ર એક વૈષ્ણવને સ્પર્શ નથી કરી શકતા. એ કારણથી આચાર્યચરણ ભગવનને **દોષવર્જિતં** કહી રહ્યા છે.

जीव यदि भगवान में दोष लगाए तो भी वे दोष भगवान को स्पर्श भी नहीं कर सकते हैं, जैसे मारण-मंत्रोच्चाटन आदि तंत्रमंत्र एक वैष्णव को स्पर्श नहीं कर सकते हैं। इसी कारण आचार्यचरण भगवान को **दोषवर्जित** कह रहे हैं।

एवं सतीदृशे नाथे दोषारोपणत: स्वत: । पूर्वं जातोपि चोत्कर्षो नश्येत्तदपमानत: ॥
स्वामिसम्बन्धराहित्याद्भवेत्तु महती क्षति: । इति चेत्तत्समाधानमग्रिमश्लोकरूपितम् ।
चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेपि मूलत: का क्षतिर्भवेत् ॥

હવે જો એવા આપણા સ્વામી પર પણ દોષારોપણ કરવામાં આવે, તો પૂર્વમાં ભગવદ્-સમર્પણથી ઉત્પન્ન થયેલું આપણું ઉત્કર્ષ એમના આ અપમાનને કારણે પોતે જ નષ્ટ થઈ જશે. અને આ પ્રકારે જો જીવ પોતાના સ્વામી-ભગવાનથી સંબંધ થયા વગરે રહી જાય તો એની બહુ ક્ષતિ થશે-એવી શંકા મનમાં થવા પર આચાર્યચરણ આગળના શ્લોક દ્વારા સમાધાન કરી રહ્યા છે.

अत: यदि ऐसे हमारे स्वामी पर दोषारोपण किए गये तो पूर्व में भगवद्-समर्पण से उत्पन्न हुआ हमारा उत्कर्ष उनके इस अपमान के कारण स्वत: ही नष्ट हो जायेगा और इस प्रकार यदि जीव अपने स्वामी-भगवान से संबंध हुए बिना रह जाय, तो उसकी बहुत क्षति होगी-ऐसी शंका मन में होने पर आचार्यचरण अगले श्लोक द्वारा समाधान कर रहे हैं।

संभावितस्य चाकीर्त्तिरिति गीतोक्तवाक्यत: । उत्कृष्टस्य पुरा पश्चादपकर्षे क्षतिर्भवेत् ॥

ભગવદ્-ગીતામાં કહેલા "એક સમ્માનિત વ્યક્તિ માટે અપયશ તો મૃત્યુથી પણ વધારે કષ્ટદાયી છે. (ભ.ગી.૨/૩૪)" આ વાક્ય અનુસાર પહેલાં ઉત્કર્ષ થયો હોય અને પછી અપકર્ષ થઈ જાય તો મોટી ઠેસ પહોંચે છે એ માટે.....

भगवद्-गीता में कहे "एक सम्मानीय व्यक्ति के लिए अपयश तो मृत्यु से भी अधिक कष्टकारी है (भ०गी०२/३४)" इस वाक्यानुसार पहले उत्कर्ष हुआ हो और बाद में अपकर्ष हो जाय, तो बड़ी ठेस पहुँचती है, इसलिए .....

पूर्वं स्वरूपे दृष्टान्तस्तथा हीनो निरूपित: । तादृशस्य तथोत्कर्षे मूलं तु भगवान्मत: ।

અહીં આચાર્યચરણ ચાંડાલીના દૃષ્ટાંત દ્વારા જીવના સમર્પણથી પૂર્વના સ્વરૂપને હીન બતાવી રહ્યા છે અને એવા હીન-જીવના ઉત્કર્ષ થવામાં મૂળ કારણ તો ભગવાન જ માનવામાં આવ્યા છે કેમકે.....

यहाँ आचार्यचरण चांडाली के दृष्टांत द्वारा जीव के समर्पण से पूर्व के स्वरूप को हीन बता रहे हैं और ऐसे हीन-जीव का उत्कर्ष होने में मूल कारण तो भगवान ही माने गये हैं क्योंकि .....

पुष्टिमार्गवृतौ नैव जीवोत्कर्षो नियामक: । भक्तिहंसे तथा चोक्तं प्रभुभिर्विट्ठलेश्वरै: ॥

પુષ્ટિમાર્ગમાં જીવની ઉત્કૃષ્ટતા કોઈ એવો મુદ્દો નથી, જેનાથી એનું વરણ થાય. આ વાત ભક્તિહંસમાં પ્રભુચરણોએ "જીવની પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા પણ ભગવદ્-પ્રાપ્તિમાં નિષ્પ્રયોજક સિદ્ધ થાય છે" આ વાક્ય દ્વારા કહી છે.

पुष्टिमार्ग में जीव की उत्कृष्टता कोई ऐसा मुद्दा नहीं है, जिससे उसका वरण होगा। यही बात भक्तिहंस में प्रभुचरणों ने "जीव की अपनी उत्कृष्टता भी भगवद्-प्राप्ति में निष्प्रयोजक सिद्ध होती है" इस वाक्य द्वारा कही है।

पूर्वं जीवगतोत्कर्षोप्यप्रयोजक इत्यपि । मूलतस्त्वपमाने तु न हीनस्य क्षतिर्भवेत् ॥
अपमानजदु:खं तु क्रियते स्वविचारत: । दास्यं स्मर मन: स्वीयं दासानां नापमाननम् ।

એથી આચાર્યચરણનું કહેવું એ છે કે, જે પહેલાથી હીન છે, એનું અપમાન થવા પર પણ શું ક્ષતિ થશે ? આ તો આપણે આપણા વિચારથી જ અપમાન દ્વારા દુ:ખ કરવા લાગીએ છીએ. એથી હે મન ! પોતાની દાસતાનું સ્મરણ કર, કેમકે દાસનું માન શું અને અપમાન શું?

अत:आचार्यचरणों का कथन यह है कि जो पहले ही से हीन हैं; उनकी अपमान होने पर भी क्या क्षति होगी ? यह तो हम अपने विचार से ही अपमान द्वारा दु:ख करने लगते हैं। अत: हे मन! अपनी दासता का स्मरण कर, क्योंकि दास का मान क्या और अपमान क्या?

चेदित्यनेन दौर्लभ्यमङ्गीकारे निरूपितम् । जातं यद्राजपत्नीत्वं तत्र याति कथञ्चन ॥
अन्यैर्वा सा न दुर्वाक्यैर्वक्तुं शक्या बलान्वितै: । न वा तदुपभोगोन्यै: पश्चात्कर्तुं हि शक्यते ।

આચાર્યચરણોએ **चेत्** શબ્દ કહ્યો છે. (चेत् શબ્દનો અર્થ થાય છે- જો) જેનાથી જણાય છે કે પ્રભુ દ્વારા અંગીકાર થવું બહુ દુર્લભ છે અને અહીં ચાંડાલી-રાજપત્ની ના ઉદાહરણમાં આ સમજવું જોઈએ કે એકવાર ચાંડાલી રાજપત્ની બની ગઈ પછી એનું રાજપત્નીપદ તો મટવાનું નથી. અને બીજી કોઈપણ વ્યક્તિ કેટલી પણ બળવાન હોવા છતાય એને દુર્વાક્ય નથી કહી શકતી અને રાજાથી અતિરિક્ત બીજી કોઈ અન્ય વ્યક્તિ એનો ઉપભોગ પણ નથી કરી શકતી.

आचार्यचरणों ने **चेत्** शब्द कहा है (चेत् शब्द का अर्थ होता है - यदि) जिससे ज्ञात होता है कि प्रभु द्वारा अंगीकार किया जाना बड़ा दुर्लभ है। और यहाँ चाण्डाली-राजपत्नी के उदाहरण में यह समझना चाहिए कि, एक बार चाण्डाली राजपत्नी बन गई, फिर उसका राजपत्नी-पद तो मिटने वाला नहीं है। और भी, दूसरे कई व्यक्ति बलवान होने पर भी उसे दुर्वाक्य नहीं कह सकते हैं और न ही राजा के अतिरिक्त कोई अन्य व्यक्ति उसका उपभोग ही कर सकता है।

अपमान विलम्बस्तु विरहानुभवार्थक: । बहि: संवेदने पश्चादैन्यभावप्रसाधक: ॥

એથી અહીં એ સમજવું જોઈએકે, ભગવાન દ્વારા અપમાન થવા પર ભગવદ્-પ્રાપ્તિમાં થવાવાળો વિલંબ ભગવદ્-વિરહનો અનુભવ કરાવશે અને પછી એ જ વિરહ મનમાં દૈન્યભાવ સિદ્ધ કરશે.

अत: यहाँ यह समझना चाहिए कि, भगवान के अप्रसन्न होने पर भगवद्-प्राप्ति में होने वाला विलंब भगवद्-विरह का अनुभव कराएगा और पश्चात् यही विरह मन में दैन्यभाव सिद्ध करेगा।

तदनन्तरमन्येपि मातृत्वमतयो ध्रुवम् । मानयन्ति यतस्त्वां हि नापकर्षस्ततो मत: ।

ચાંડાલીનું રાજા દ્વારા અપમાન થઈ જાય તો પણ બીજા લોકો તો એને રાજમાતાની જ દૃષ્ટિથી જુએ છે એથી આચાર્યચરણ સમજાવે છે કે, હે અન્ત:કરણ! તારું પણ અપકર્ષ નથી થયું.

चाण्डाली का राजा द्वारा अपमान हो जाने पर भी अन्य दूसरे व्यक्ति तो उसे राजमाता की ही दृष्टि से देखते हैं अत: आचार्यचरण समझाते हैं कि, हे अन्त:करण! तुम्हारा भी अपकर्ष नहीं हुआ है।

कदाचिदित्यनेनात्र नित्यता नापमानने । मन:पूर्वकृतित्वेन नित्यताङ्गीकृतौ हरे: ॥

અને, એ સમજો કે અહીં આચાર્યચરણોએ **कदाचित्** કહ્યું છે જેનાથી જણાય છે કે ભગવાન હંમેશા જ અપ્રસન્ન થઈ જતા હોય છે એવું પણ નથી. ભગવાન જીવ ને મન થી તો પહેલાં જ સ્વીકાર કરી ચુક્યા છે તેથી હરિ દ્વારા જીવનો અંગીકાર થઈ જવો તો નિત્ય છે.

और, यह समझिए कि यहाँ आचार्यचरणों ने **कदाचित्** कहा है जिससे ज्ञात होता है कि, भगवान हमेशा ही अप्रसन्न हो जाते हों ऐसा भी नहीं है। भगवान जीव को मन से तो पहले ही स्वीकार कर चुके हैं अत: हरि द्वारा जीव का अंगीकार किया जाना तो नित्य है।

नापमाने यतस्तत्र हरेरिच्छा न तादृशी । शिक्षार्थं दण्डनार्थं वा कुरुते न निजेच्छया ।

અપમાન કરવામાં નિત્યતા નથી કેમકે હરિની ઈચ્છા અપમાન કરવાની નથી હોતી પરંતુ શિક્ષા દેવા અથવા તો દંડ દેવા માટે એ જીવનું અપમાન કરે છે, સ્વેચ્છાથી નહીં.

अपमान करने में नित्यता नहीं है क्योंकि हरि की इच्छा अपमान करने की नहीं होती अपितु शिक्षा देने अथवा तो दंड देने के लिए वे जीव का अपमान करते हैं, स्वेच्छा से नहीं।

इच्छापूर्वकृतित्वे हि भवेदेव हि नित्यता । दण्डोप्यनुग्रह: प्रोक्त: सर्वत्रैवात एव हि ॥

જો ભગવાન ઈચ્છાપૂર્વક જીવનું અપમાન કરત તો અપમાન કરવું એમનો નિત્યધર્મ હોત એટલે સમજવું જોઈએ કે એમનું દંડ આપવું પણ એમની કૃપા જ કહેવામાં આવી છે.

यदि भगवान इच्छापूर्वक जीव का अपमान करते तो अपमान करना उनका नित्यधर्म होता अत: समझना चाहिए कि उनका दंड देना भी उनकी कृपा ही कही गई है।

अपि शब्देन तस्यापि मानसाम्यं निरूपितम् ।

अपि શબ્દથી જણાય છે કે, જીવ ચાંડાલીતુલ્ય હોવા પછી પણ સમ્માનનીય તો છે જ. ('अपि' શબ્દનો અર્થ થાય છે 'પણ' સર્વપ્રથમ મૂળશ્લોક નો અર્થ સમજીએ. આચાર્યચરણ કહે છે 'कदाचिदपमानेपि' અર્થાત્ ક્યારેક અપમાન પણ થઈ જાય, તો પણ. એથી અહીં પણ/अपि શબ્દ પ્રયુક્ત કરવાની પાછળ અર્થ આ છુપાયો છે કે એમ તો ચાંડાલી હોવા છતાં પણ રાજા એનું સમ્માન જ કરે છે પરંતુ ક્યારેક સમજો કે અપમાન પણ કરી દે, તો એની શું ક્ષતિ થવાની છે? ટીકાકાર આ જ વાતને બતાવવા માગે છે કે 'પણ'

શબ્દને પ્રયુક્ત કરવું ક્યારેક ક્યારેક કરવામાં આવેલા અપમાનને બતાવે છે પરંતુ વાસ્તવમાં તો ઘણું કરીને એનું સમ્માન જ કરવામાં આવે છે, આ અર્થ છે.)

अपि शब्द से ज्ञात होता है कि, **जीव चाण्डालीतुल्य होने के बाद भी सम्माननीय तो है ही**। ('अपि' शब्द का अर्थ होता है 'भी'। सर्वप्रथम मूलश्लोक का अर्थ समझें। आचार्यचरण कहते हैं - कदाचिदपमानेपि अर्थात् कदाचित् अपमान भी हो जाय, तो भी। अत: यहाँ भी/अपि शब्द प्रयुक्त करने के पीछे अर्थ यह छुपा है कि वैसे तो चाण्डाली होने पर भी राजा उसका सम्मान ही करता है परंतु कदाचित् मानो कि कभी अपमान भी कर दे, तो उसकी क्या क्षति होनी है। टीकाकार इसी बात को बताना चाह रहे हैं कि 'भी' शब्द को प्रयुक्त करना कभी-कभार किए जाने वाले अपमान को बता रहा है परंतु वास्तव में तो बहुधा उसका सम्मान ही किया जाता है, यह अर्थ है।)

एवं वाक्यैर्बोधयित्वा दृष्टान्तेन च बोधनम् । क्रियते दृढता यस्मात्कृतबोधस्य सिध्यति ।

આ પ્રકારના વાક્યો દ્વારા બોધ કરાવીને હવે આચાર્યચરણ એમના પોતાના દૃષ્ટાંત દ્વારા બોધ કરાવી રહ્યા છે જેનાથી એમનો કરાયેલો બોધ દૃઢ થાય છે.

इस प्रकार के वाक्यों द्वारा बोध करा कर अब आचार्यचरण अपने दृष्टांत द्वारा बोध करा रहे हैं जिससे उनका कराया हुआ बोध दृढ़ होता है।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तम: किं सदा स्थित: ।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥
अहं समर्पणात्पूर्वमुत्तम: किं स्थिता मन: ॥ यतो दोषा निवृत्तास्तु सर्वेषां तत्समर्पणात् ।

આ શ્લોકમાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે-હે મન ! શું હું ભગવદ્-સમર્પણ પહેલાં ઉત્તમ હતો? કેમકે સમસ્ત જીવોના દોષ તો ભગવદ્-સમર્પણથી જ નિવૃત્ત થાય છે.

इस श्लोक में आपश्री आज्ञा करते हैं कि - हे मन ! क्या मैं भगवद्-समर्पण से पहले उत्तम था ?? क्योंकि समस्त जीवों के दोष तो भगवद्-समर्पण से ही निवृत्त होते हैं।

सदत्यनेन हृदये तदावेशात्क्वचित्क्वचित् ॥ जाताप्युत्तमता नैव निरन्तरमभून्मयि ।

આચાર્યચરણોએ અહીં પોતાનાથી આ પ્રશ્ન કર્યો છે કે, સમર્પણ કર્યાની પહેલાં હું સદા ઉત્તમ હતો? એથી 'સદા' પદ વાપરવાથી આ સિદ્ધ થાય છે કે આપશ્રીનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવદ્-સમર્પણની પહેલાં હૃદયમાં ક્યારેક ક્યારેક ભગવદાવેશ હોવાને કારણે ઉત્તમતા પણ આવતી હતી પરંતુ નિરંતર તો ક્યારેય નથી રહી.

आचार्यचरणों ने यहाँ अपने-आप से यह प्रश्न किया है कि, **समर्पण करने से पूर्व क्या मैं सदा उत्तम था ? अत: 'सदा' पद प्रयुक्त करने से** यह सिद्ध होता है कि आपश्री का तात्पर्य यह है कि भगवद्-समर्पण के पहले हृदय **में कभी-कभी भगवदावेश होने के कारण उत्तमता भी** आती थी परंतु निरंतर तो कभी नहीं रही।

यथा श्रावणशुल्कैकादश्यां कृष्णे पुर:स्थिते ॥
साक्षात्समर्पणे सर्वोत्तमत्वं न तथा पुरा ।

એટલે કે જેમ શ્રાવણ સુદ એકાદશીને દિવસે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ મારી સમક્ષ પ્રકટ થયા અને ત્યારે સાક્ષાત્ સમર્પણ કરવા પર જે સર્વોત્તમતા મારામાં આવી એ પહેલાં નહોતી- આ આચાર્યચણોનું તાત્પર્ય છે.

अर्थात् जैसे श्रावण-शुल्क एकादशी के दिन जब श्रीकृष्ण मेरे समक्ष प्रकट हुए और तब साक्षात् समर्पण करने पर जो सर्वोत्तमता मुझमें आई, वह पहले नहीं थी-यह आचार्यचरणों का तात्पर्य है।

नन्वास्यरूपाचार्याणां कथनं नैव युज्यते
ईदृशं कृष्णरुपत्वात्सर्वस्योत्तमता यत: ।

અહીં એવી શંકા નહીં કરવી કે આચાર્યચરણ તો પ્રભુના મુખારવિંદ-સ્વરૂપ છે એથી એમની સર્વોત્તમતાના વિષયમાં શું વિચાર કરવો? કેમકે આપશ્રી તો એવા રસાત્મક તેમજ ભગવદ્-સ્વરૂપ હોવાને કારણે બધી રીતે ઉત્તમ છે ??.....

यहाँ ऐसी शंका न करें कि आचार्यचरण तो प्रभु के मुखारविंद-स्वरूप हैं अत: उनकी सर्वोत्तमता के बारे में क्या विचार करना ? क्योंकि आपश्री तो ऐसे रसात्मक एवं भगवद्-स्वरूप होने के कारण सभी प्रकार से उत्तम हैं .....

इति चेन्न रसात्मत्वात्तत्स्वरूपं च तत्तथा ॥

यथा भगवतो लीलारसानुभवसिद्धये । मानिनीषु तथारुपं प्रह्वं तादृग्वचोपि हि ॥
तथावतारे भक्त्याख्यरसानुभवहेतुकम् । रूपं तथा वचश्चापि स्वाचार्यचरणोदितम् ।

એવી શંકા નહીં કરવી કેમકે ભગવાનના લીલારસના અનુભવની સિદ્ધિ માટે જેમ ગોપિકાઓ પ્રભુની આગળ વિનમ્ર બની અને એમણે પ્રભુને એવા જ વિનમ્રતાપૂર્વક વચન કહ્યા હતા; તેવી જ રીતે અહીં પણ આચાર્યચરણ પ્રભુના મુખારવિંદ સ્વરૂપનો અવતાર લઈને ભક્તિરસનો અનુભવ લેવાને માટે પોતાના આ પ્રકારના દૈન્યસ્વરૂપ અને દૈન્યવાણી પ્રકટ કરી રહ્યા છે.

ऐसी शंका मत करिए क्योंकि भगवान के लीलारस के अनुभव की सिद्धि के लिए जैसे गोपिकाएँ प्रभु के आगे विनम्र हुईं एवं उन्होंने प्रभु से वैसे ही विनम्रतापूर्वक वचन कहे थे; वैसे ही यहाँ भी आचार्यचरण प्रभु के मुखारविंदस्वरूप का अवतार लेकर भक्तिरस का अनुभव लेने के लिए अपना इस प्रकार का दैन्यस्वरूप एवं दैन्यपूर्ण वाणी प्रकट कर रहे हैं।

अतो रसात्मके रूपे न कार्य: संशयस्तथा । यतो रसस्वरूपं हि यत्र यादृक् तथैव तत् ॥

આથી એમના આવા રસાત્મક-સ્વરૂપમાં આ પ્રકારના સંશય નહીં કરવા જોઈએ કેમકે રસસ્વરુપ જ્યાં જેવી રીતે પ્રકટ થશે, વાણી-રુપ વગેરે પણ તેવા જ હશે.

अत: आचार्यचरणों के ऐसे रसात्मक-स्वरूप में इस प्रकार का संशय नहीं करना चाहिए क्योंकि रसस्वरूप जहाँ जिस प्रकार से प्रकट होगा, वाणी-रूप इत्यादि भी वैसे ही होंगे।

किञ्चाधुना चाधमता का वा भाव्या मम त्वया । यतोधमत्वतश्चित्त पश्चात्तापा भवेत्तव ।

તેથી આપશ્રી અહીં આજ્ઞા કરે છે કે-હે મારું ચિત્ત! જ્યારે સમર્પણની પહેલાં પણ હું ઉત્તમ ન હતો તો હવે આ સમયે તને એવી કઈ અધમતાની ભાવના કરવી જોઈએ, જેનાથી તને પશ્ચાતાપ થાય?

सो आपश्री यहाँ आज्ञा करते हैं कि - हे मेरे चित्त ! जब समर्पण से पूर्व ही मैं उत्तम नहीं था तो अब इस समय तुम्हें ऐसी कौन सी अधमता की भावना करनी चाहिए, जिससे कि तुम्हें पश्चात्ताप हो ?

ननु सत्यं तथाप्येष कृष्ण: सर्वोत्तम: स्वत: । कर्तुं चापि तथाऽकर्तुमन्यथा कर्तुमीश्वर: ॥
अत: कदाचिद्वरणं कुर्याच्चेदन्यथा तदा । का गति: कुत्र गच्छामि गत्वा वान्यं कमाश्रये ॥
इयं चिन्ता न कर्तव्या-

ભલે આ બધું કાંઈ સત્ય છે પરંતુ કૃષ્ણ તો સર્વોત્તમ છે અને કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ ઈશ્વર છે એથી શું ખબર મારું વરણ કરશે કે નહીં ? જો નહીં કરે તો મારી શી ગતિ થશે? ક્યાં જઈશ અથવા તો કોનો આશ્રય કરીશ? એવી ચિંતા નહીં કરવી જોઈએ- આ આચાર્યચણ આગળના શ્લોક દ્વારા કહી રહ્યા છે.

भले ये सभी कुछ सत्य है परंतु कृष्ण तो सर्वोत्तम हैं और कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम् समर्थ ईश्वर हैं अत:क्या पता मेरा वरण करेंगे भी या नहीं ? यदि नहीं किया तो मेरी क्या गति होगी ? कहाँ जाऊँगा अथवा तो किसका आश्रय करूँगा ? - ऐसी चिंता नहीं करनी चाहिए , यह आचार्यचरण अग्रिम श्लोक द्वारा कह रहे हैं।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥
सत्यसङ्कल्पता हरि: । स्वाङ्गीकृतिं कृपापूर्णो न कुर्यादन्यथा क्वचित् ।

આચાર્યચરણ કહે છે કે હરિ સત્યસંકલ્પી છે અને કૃપાપૂર્ણ છે એથી પોતાના દ્વારા કરેલા અંગીકારને બગડવા નહીં દે.

आचार्यचरण कहते हैं कि हरि सत्यसंकल्पी हैं और कृपा-पूर्ण हैं अत: अपने द्वारा की गई अंगीकृति को बिगड़ने नहीं देंगे।

केषां सत्या कृति: केषां वाक् सत्या न विचारितम् । विचारितं हरे: सत्यमतस्तत्कथनेन्यथा ॥
कदाचिद्दासदोषेण नान्यथा तद्विचारितम् ।

આ વાતનો વિચાર નહીં કરો કે-કોઈની કૃતિ સત્ય હોય છે કોઈની વાણી-કેમકે હરિએ જે કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કર્યો છે એ સત્ય જ હોય છે એથી આપશ્રીએ જે અહીંયા 'તુ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, એનાથી એ જણાય છે કે દાસના દોષ દેખાઈ જવા પર પણ તેઓ એનાથી અન્યથા નહીં કરશે જે એમણે એના હિતમાં વિચારી રાખ્યું છે.

इस बात का विचार मत करो कि - किसी की कृति सत्य होती है और किसी की वाणी - क्योंकि हरि ने जिस-किसी भी वस्तु का विचार किया

है वह सत्य ही होता है अत: आपश्री ने जो यहाँ 'तु' शब्द का प्रयोग किया है, उससे यह ज्ञात होता है कि दास के दोष दिखाई देने पर भी वह उससे अन्यथा नहीं करेंगे जो उन्होंने उसके हित में विचार रखा है।

अतो वच:श्रुतौ नैवं विधेयं भयमन्यथा ॥

विष्णु: सर्वत्र सत्वेन रक्षक: कथमन्यथा । करिष्यति यतो रक्षा साधारण्या कृति: प्रभो: ।

પ્રભુની વાણી તો વેદવાક્ય છે એથી આ પ્રકારનો ભય નહીં રાખવો જોઈએ. વિષ્ણુ તો સર્વવ્યાપી છે અને રક્ષક છે એથી અન્યુગતું કેવી રીતે શકે કેમકે રક્ષા કરવી તો પ્રભુની સાધારણ કૃતિ છે.

प्रभु की वाणी तो वेदवाक्य हैं अत: इस प्रकार का भय नहीं रखना चाहिए। विष्णु तो सर्वव्यापी हैं और रक्षक हैं अत: अन्यथा कैसे कर सकते हैं क्योंकि रक्षा करनी तो प्रभु की साधारण कृति है।

तशब्देन न भक्तेषु क्वचिदप्यन्यथा कृति: । करणं वाप्यकरणं सुखार्थोस्तु विवृद्धये ।

'तु' શબ્દથી તો આ જણાય છે કે ભક્તના પ્રતિ તો તેઓ ક્યારેય પણ અન્યુગતું નહીં કરે. પ્રભુનું કાંઈ પણ કરવું અથવા ન કરવું પણ અંતે તો ભક્તના સુખ માટે અને એની સમૃદ્ધિ માટે હોય છે.

'तु' शब्द से तो यह ज्ञात होता है कि भक्त के प्रति तो वे कभी भी अन्यथा नहीं करेंगे। प्रभु का कुछ भी करना, या ना करना भी अंततोगत्वा भक्त के सुख के लिए और उसकी समृद्धि के लिए होता है।

नन्वेवं चेत्स्वतन्त्रत्वं किं दासानां न बाधकम् । स्वतन्त्रा गतचिन्तास्तु कुर्युराज्ञाविलोपनम् ॥

तथासति महान् दोषस्तदर्थमिह चोच्यते । आज्ञैव कार्या दासेन न प्रश्नो न विचारणम् ।

પરંતુ જો એવું કહી દેવામાં આવે કે, દોષ હોવા પર પણ પ્રભુ જીવનો અંગીકાર કરે જ છે અને એની અન્યથા ગતિ નથી કરતા તો સેવક તો સ્વતંત્ર થઈ જશે ? તો શું આ પ્રકારની સ્વચ્છંદતા એના માટે બાધક સિદ્ધ નહીં થાય? કેમકે આ પ્રકારે સ્વતંત્ર અને ચિંતામુક્ત થઈ જવાથી તે ભગવાનની આજ્ઞાનું પણ ઉલ્લંઘન કરી બેસશે અને આ તો મહાન દોષ થઈ જશે-આ શંકાનું સમાધાન કરવાને માટે આપશ્રી અહીંયા **આજ્ઞૈવ કાર્યા** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યા છે એટલે કે પ્રભુ-આજ્ઞાના સંદર્ભમાં દાસે ન કોઈ પ્રશ્ન કરવો જોઈએ, ન કોઈ વિચાર પરંતુ આજ્ઞાનું પાલન જ કરવું જોઈએ

परंतु यदि ऐसा कह दिया जाय कि, दोष होने पर भी प्रभु जीव का अंगीकार करते ही हैं और उसकी अन्यथागति नहीं करते तो सेवक तो स्वतंत्र हो जायेंगे और क्या इस प्रकार की स्वच्छंदता उनके लिए बाधक सिद्ध न होगी ? क्योंकि इस प्रकार से स्वतंत्र और चिंतामुक्त हो जाने से वे भगवान की आज्ञा का भी उल्लंघन कर बैठेंगे और यह तो महान दोष हो जायेगा-इस शंका समाधान करने के लिए आपश्री यहाँ **आज्ञैव कार्या** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं अर्थात् प्रभु-आज्ञा के संदर्भ में दास को न कोई प्रश्न करना चाहिए न कोई विचार अपितु आज्ञा का पालन ही करना चाहिए।

एवकारेण धर्माणामाज्ञात्वेनैव वै कृति: । कार्यत्वावश्यकत्वार्थप्रत्ययान्तपदोक्तित: ॥

એવ શબ્દથી આચાર્યચરણોએ એ બતાવ્યું છે કે સેવક-ધર્મ તો પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી જ નભશે. 'कार्या' શબ્દ 'कृ' ધાતુમાં 'यत्' પ્રત્યય જોડીને બન્યું છે. આ શબ્દથી આપશ્રીએ આ કાર્યની (આજ્ઞાપાલનની) આવશ્યકતા બતાવી છે.

एव शब्द से आचार्यचरणों ने यह बतलाया है कि सेवक-धर्म तो प्रभु की आज्ञा का पालन करने से ही निभेगा। 'कार्या' शब्द 'कृ' धातु में 'यत्' प्रत्यय जोड़ कर बना है जिसके द्वारा आपश्री ने इस कार्य की (आज्ञापालन की) आवश्यकता बतलाई है।

सेवकस्तामकुर्वन् वै प्रत्यवायी हि जायते । निरन्तरं तत्कृतिस्तु स्वधर्मत्वेन बोधिता ।

સેવક જો ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન ન કરે તો તે દોષી સિદ્ધ થાય છે. એથી આચાર્યચરણોએ નિરંતર ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું કહ્યું છે, જે જીવનો સ્વધર્મ છે.

सेवक यदि भगवद्-आज्ञा का पालन न करे तो वह दोषी सिद्ध होता है। अत: आचार्यचरणों ने निरंतर उनकी आज्ञा का पालन करना कहा है, जो जीव का स्वधर्म है।

स्वधर्मो यादृशस्तस्याऽकृतौ दोषोपि तादृश: । वाग्रूपवेदधर्मस्याऽकरणे वाङ्निरूपित:

नरकादि:, स्वरूपात्मधर्मस्याकरणे हरे: । स्वामिद्रोहा महान दोष: स्वरूपेण विरोधत: ॥

'आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणामि' ति लौकिकवाक्यत: ।

આ સ્વધર્મ જેવો છે એને ન કરવાથી દોષ પણ તેવો જ થાય છે. ભગવદ્-વાણીરૂપ વેદધર્મનું પાલન ન કરવા પર વેદમાં બતાવેલા નર્ક આદિ પણ ભોગવવા પડી શકે છે. હરિની આજ્ઞા હરિનું જ સ્વરૂપ છે અને હરિની આજ્ઞા ન માનવા પર હરિના સ્વરૂપથી જ વિરોધ કર્યા બરાબર છે જેનાથી સ્વામીદ્રોહ કરવા જેવો મહાન દોષ ઉપસ્થિત થાય છે જેવો કે ''રાજાની આજ્ઞા ભંગ કરવી તે મહાન અપરાધ છે'' આ લૌકિકવાક્ય દ્વારા કહેવાયું છે.

यह स्वधर्म जैसा है, इसे न करने पर दोष भी वैसा ही होता है। भगवद्-वाणीरूप वेदधर्म का पालन न करने पर वेद में बताया गया नर्क आदि भी भोगना पड़ सकता है। हरि की आज्ञा हरि का ही स्वरूप है और हरि की आज्ञा न मानने पर हरि के स्वरूप से ही विरोध करना है जिससे स्वामीद्रोह करने जैसा महान दोष उपस्थित होता है। जैसा कि ''राजा की आज्ञा भंग करनी महान अपराध है।'' इस लौकिकवाक्य द्वारा कहा गया है।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।
आज्ञा पूर्वं तु या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
सेवकस्य हरेः सेवां कुर्वतो मार्गवर्तिनः ॥
धर्मोयमव नान्योस्ति यदाज्ञाकरणं प्रभोः । तुशब्देनान्यथा धर्मः पुष्टिस्थेषु विलोक्यते,
तदाज्ञालोपमानादि तद्धरेर्धर्मवेशनात् । तथैवात्रापि विज्ञेयं न, धर्मोयमितीरितम् ।

सेवकस्य શબ્દથી તાત્પર્ય છે - હરિની સેવા કરવાવાળા પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયી. धर्मोयमेव શબ્દથી તાત્પર્ય છે-પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરવા સિવાય પુષ્ટિમાર્ગીયો માટે બીજો કોઈ પણ ધર્મ નથી. પરંતુ અહીં એક સંદેહ આ થાય છે કે વ્રજભક્તો (પુષ્ટિસ્થ) માં તો સેવક-ધર્મથી વિપરિત જઈને ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું, ભગવાનથી રીસાઈ જવું વગેરે બીજા-ધર્મ પણ જોવા મળે છે તો શું અહીં પણ એમ જ કરવું? આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે-નહીં. સેવકનો ધર્મ તો સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જ છે. આપશ્રીનું આ તાત્પર્ય 'तु' શબ્દથી જાણવા મળે છે.

सेवकस्य शब्द से तात्पर्य है - हरि की सेवा करने वाले पुष्टिमार्ग के अनुयायी। **धर्मोयमेव** शब्द से तात्पर्य है - प्रभु की आज्ञा का पालन करने के अतिरिक्त पुष्टिमार्गीयों के लिए अन्य दूसरा कोई भी धर्म नहीं है। परंतु यहाँ एक संदेह यह होता है कि व्रजभक्तों (पुष्टिस्थ) में तो सेवक-धर्म के विपरीत जाकर भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करना, भगवान से रूठ जाना इत्यादि अन्यथा-धर्म भी देखे जाते हैं, तो क्या यहाँ भी ऐसा ही कर लें ? आचार्यचरण आज्ञा करते हैं, नहीं। सेवक का धर्म तो स्वामी की आज्ञा का पालन करना ही है। आपश्री का यह तात्पर्य 'तु' शब्द से ज्ञात होता है।

अत एवार्जुनेनोक्तं 'करिष्ये वचनं तव' ।

આ કારણથી અર્જુને પણ ભગવદ્-ગીતામાં ''મારા બધા સંશય દૂર થઈ ગયા છે અને હવે હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. (ભ.ગી.૧૮/૭૩)'' એમ કહ્યું છે.

इसी कारण अर्जुन ने भी भगवद्-गीता में ''मेरे सारे संशय दूर हो गये हैं और अब मैं आपकी आज्ञा का पालन करूँगा (भ०गी०१८/७३)'' यह कहा है।

न चायमीदृशो धर्मः सन्दिग्धफलसाधकः ॥
यत आज्ञाभिधं धर्मं हरिः स्वीयं करिष्यति । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्य' इत्युक्तं हरिणा यतः ।

આ પ્રકારે ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી ફલસિદ્ધિ થવામાં સંશય ન રાખો કેમકે આજ્ઞાપાલન કરવાવાળા સ્વીયજનોના સમસ્ત કાર્ય સ્વયં હરિ સંપન્ન કરે છે. આ જ ભગવાને ભગવદ્-ગીતામાં ''હું તને સમસ્ત પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ, શોક નહીં કર (ભ.ગી.૧૮/૬૬)'' આ વાક્ય દ્વારા કહ્યું છે.

इस प्रकार भगवद्-आज्ञा का पालन करने से फलसिद्धि होने में संशय मत रखिए क्योंकि आज्ञापालन करने वाले स्वीयजनों के समस्त कार्य स्वयं हरि संपन्न करते हैं। यही भगवान ने भगवद्-गीता में ''मैं तुझे समस्त पापों से मुक्त कर दूँगा, शोक मत कर (भ०गी०१८/६६)'' इस वाक्य द्वारा कही है।

अन्ये सर्वेपि ये धर्मास्ते विभूतिपराः कृताः । फलदानं विभूतिभ्यस्तेषु सर्वत्र निश्चितम् ।

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સેવાથી અતિરિક્ત બીજા જે પણ ધર્મો છે એ એમની વિભૂતિઓના ધર્મ છે અને આ નિશ્ચિત છે કે એ ધર્મોમાં ફલદાન પણ વિભૂતિઓ જ કરે છે.

भगवान-श्रीकृष्ण की सेवा के अतिरिक्त अन्य दूसरे जो भी धर्म हैं, वह उनकी विभूतियों के धर्म हैं और यह निश्चित् है कि उन धर्मों में फलदान भी विभूति ही करते हैं।

ईदृग् धर्मपरित्यागं स्वस्मिन्नाहुर्मनः प्रति। पश्चात्तापोप्यतो योग्यः सर्वथेति निरूपितम् ।

એથી જ્યારે આચાર્યચરણોએ ભગવદ્-આજ્ઞા નહોતી માની, તો એમના મનમાં પશ્ચાતાપ થવું પણ યોગ્ય જ છે.

अतः जब आचार्यचरणों ने भगवद्-आज्ञा नहीं मानी, तो उन्हें अपने मन में पश्चात्ताप होना भी योग्य ही है।

तदेवाहुर्निजाचार्या महामाज्ञात्रयं हरिः ※ अदात्, तत्र स्थलं पूर्वाज्ञायां च तन्निरूपितम् ॥

यत्र देहपरित्यागः कर्त्तव्य इति सोऽब्रवीत् ।

એ જ આચાર્યચરણ કહી રહ્યા છે કે મને હરિએ ત્રણ આજ્ઞાઓ આપી અને કયાં આપી; તે સ્થળ પણ પહેલાની આજ્ઞામાં તેમણે બતાવ્યું કે જ્યાં દેહપરિત્યાગની આજ્ઞા થઈ.

वही आचार्यचरण कह रहे हैं कि, मुझे हरि ने तीन आज्ञाएँ दीं और कहाँ दी; वह स्थल भी पहले की आज्ञा में उन्होंने बताया कि जहाँ देहपरित्याग की आज्ञा हुई।

तत्र बीजं तु सान्निध्याद्वह्वेर्भावात्मकस्य हि ॥

साक्षात्तद्भावसम्बन्धो विना मार्गोपदेशनम् । ततः स्वरुपप्राकट्यं पुष्टिमार्गस्थितप्रभोः ।

ભગવાન દ્વારા દેહપરિત્યાગની આજ્ઞા આપવાનું કારણ તો એ જ હતું કે હૃદયમાં પ્રભુને માટે વિપ્રયોગતાપ ઉત્પન્ન થયા વગર આચાર્યચરણોનું સમસ્ત જીવોને માર્ગનો ઉપદેશ કરવો પ્રભુને સ્વીકાર્ય નહોતું. આવુ કરવાથી પુષ્ટિમાર્ગસ્થિત પ્રભુનું સ્વરૂપ બધાની સમક્ષ પ્રકટ થઈ જાત.....

भगवान द्वारा देहपरित्याग की आज्ञा देने का कारण तो यही था कि हृदय में प्रभु के लिए विप्रयोग-ताप उत्पन्न हुए बिना आचार्यचरणों द्वारा समस्त जीवों को मार्ग का उपदेश करना प्रभु को स्वीकार्य नहीं था। ऐसा करने से पुष्टिमार्गस्थित प्रभु का स्वरूप सभी के समक्ष प्रकट हो जाता .....

※ ज्ञानं च नाभिलषितं गूढभावस्य वै हरेः । सर्वत्र सर्वजीवानां ※ तेनैवं प्रभुरुक्तवान् ॥

અને સર્વત્ર સમસ્ત જીવોને હરિના ગૂઢભાવનું જ્ઞાન થઈ જાય આ પ્રભુને અભિલષિત નહોતું. આ કારણે એમણે આચાર્યચરણોને દેહત્યાગની આજ્ઞા કરી.

और सर्वत्र समस्त जीवों को हरि के गूढ़ भाव का ज्ञान हो जाय, यह प्रभु को अभिलषित नहीं था। इस कारण उन्होंने आचार्यचरणों को देहत्याग की आज्ञा की।

ततः प्राकृतवत्कृत्या गार्हस्थ्यादौ विमोहनम् । सम्पाद्य स्वीयसान्निध्यं भक्तानामेव कारितम् ॥

उपदेशनमारब्धमाचार्यैः पुष्टिमार्गगम् ।

આના પછી આચાર્યચરણોએ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને પોતાના નિજભક્તોને જ એમનું સાન્નિધ્ય પ્રધાન કર્યું અને પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવો આરંભ કર્યો.

इसके पश्चात् आचार्यचरणों ने गृहस्थाश्रम का त्याग करके अपने निजभक्तों को ही अपना सान्निध्य प्रदान किया एवं पुष्टिमार्ग का उपदेश करना आरंभ किया।

तता मधुवन सर्वा गूढलीला प्रकाशिता ॥

उपदेशेन भक्तेभ्योऽनभीष्टं तदपि प्रभोः । लीलाधारत्वतः स्वस्य तद्वारैव प्रकाशनात् ।

એના પછી આચાર્યચરણોએ ઉપદેશ દ્વારા પોતાના ભક્તોને મધુવનમાં પ્રભુની સમસ્ત ગૂઢલીલાઓને પ્રકાશિત કરી પરંતુ પ્રભુને તે ગૂઢલીલાઓને પ્રકાશિત કરવાની ઈચ્છા નહોતી કેમકે એ લીલાઓના આધાર તો સ્વયં પ્રભુ જ છે અને પ્રભુ સ્વયં પોતાના દ્વારા જ

※ अदात्तत्र फलं पूर्वाज्ञायां तत्र निरूपितम् । इति पाठः ।

પોતાની લીલાઓને પ્રકાશિત કરવાનું ઈચ્છતા હતા.
इसके पश्चात् आचार्यचरणों ने उपदेश द्वारा अपने भक्तों के लिए मधुवन में प्रभु की समस्त गूढ़लीलाओं को प्रकाशित किया परंतु प्रभु को उन गूढ़लीलाओं को भी प्रकाशित करना अभीष्ट नहीं था। क्योंकि उन लीलाओं के आधार तो स्वयं प्रभु ही हैं और प्रभु स्वयं अपने द्वारा ही अपनी लीलाओं को प्रकाशित करना चाहते थे।

तद्द्वयं न कृतं कृष्णाऽऽज्ञाया रसविशेषत: । श्रीभागवतगूढार्थप्रकटीकरणात्तथा ॥
लीलास्थलदृगासक्तेर्न भयं प्रौढितो रते: ।

આચાર્યચરણોએ આ બન્ને આજ્ઞાઓનું પાલન નહીં કર્યું કેમકે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા રસવિશેષ હતી, આપશ્રીને શ્રીભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવો હતો અને સાથે સાથે એમને ભગવાનના લીલાસ્થલની આસક્તિ પોતાની પાસે ખેંચી રહી હતી અને આ જ પ્રૌઢ-રતિને કારણ પ્રભુ-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવામાં એમને ભય ન લાગ્યો.
आचार्यचरणों ने इन दोनों आज्ञाओं का पालन नहीं किया क्योंकि श्रीकृष्ण की आज्ञा रसविशेष थी, आपश्री को श्रीभागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करना था और साथ ही साथ उन्हें भगवान के लीलास्थल की आसक्ति अपनी ओर खींच रही थी और इसी प्रौढ़ि-रति के कारण प्रभु-आज्ञा फेर देने में उन्हें भय न लगा।

तुशब्देनाधुना नैव तादृगाज्ञां ददाति हि ।

'तु' શબ્દથી જણાય છે કે, હવે ત્રીજી આજ્ઞા અર્થાત્ સંન્યાસગ્રહણ કરવાની આજ્ઞામાં પહેલાની બે આજ્ઞાઓની જેમ કોઈ ગૂઢ તાત્પર્ય નથી તેથી હવે એવી આજ્ઞા નથી આપી રહ્યા.
'तु' शब्द से यह ज्ञात होता है कि, अब तीसरी आज्ञा अर्थात् संन्यासग्रहण करने की आज्ञा में पिछली दोनों आज्ञाओं की भाँति भगवान का कोई गूढ़ तात्पर्य नहीं है, अत: अब वैसी आज्ञा नहीं दे रहे हैं।

स्वास्थ्यवाक्ये न संन्यासे कुरुते भावघातनम् । 'स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं' इत्यतोस्मत्प्रभोर्वच:।

જો હવે આચાર્યચરણ સંન્યાસગ્રહણ ન કરે અને અહીં જ રહેવાનો આગ્રહ રાખે તો પ્રભુ ભાવનો વિઘાત કરશે, સંન્યાસમાં નહીં. આ જ વાત આપણા આચાર્યચણોએ સંન્યાસનિર્ણયગ્રંથમાં "स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं/१३" આ શ્લોક દ્વારા કહી છે.
यदि अब आचार्यचरण संन्यासग्रहण न करें एवं यहीं विराजने का आग्रह रखें तो प्रभु भाव का विघात करेंगे, संन्यास में नहीं। यही बात हमारे आचार्यचरणों ने संन्यासनिर्णयग्रंथ में "स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं /१३" इस श्लोक द्वारा कही है।

स्थलं च प्रथमाज्ञाया: स्वसंयोगप्रबोधकम् । गङ्गाया: सागरेणात्र यथा योगस्तथा मया ॥

આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે, પ્રથમઆજ્ઞાનું સ્થળ પ્રભુથી મારા સંબંધને બોધ કરાવવાવાળું છે અર્થાત્ ગંગાસાગરમાં જેમ ગંગાનું સાગરથી મિલન થયું તેમ અહીં મારું પ્રભુથી મિલન થયું.
आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि प्रथम-आज्ञा का स्थल प्रभु से मेरे संबंध को बोध कराने वाला है, अर्थात् गंगासागर में जैसे गंगा का सागर से मिलन हुआ वैसे यहाँ मेरा प्रभु से मिलन हुआ।

एकीभावेन सम्बन्ध इति स्वामिप्रलोभनम् । पद्ये द्वितीये य: प्रोक्तोऽपिशब्दस्तेन बोधितम् ॥

આચાર્યચરણોને પ્રભુ પોતાની પાસે બોલાવવા માટે પ્રલોભન આપી રહ્યા છે, આ બીજા પદ્ય માં (यापि .....मया) પ્રયુક્ત થયેલ **अपि** શબ્દથી જણાય છે.
आचार्यचरणों को प्रभु अपने निकट बुलाने के लिए प्रलोभन दे रहे हैं, यह दूसरे पद्य में (यापि .... मया) प्रयुक्त हुए **अपि** शब्द से ज्ञात होता है।

एतदाज्ञापनमपि स्वसम्बन्धप्रलोभकम् । पश्चात्पदेनैतदाज्ञा विलम्बेन समुद्गता ॥

અહીં બીજા પદ્ય માં બતાવેલ આજ્ઞા પણ પ્રભુના પ્રલોભન ને બતાવે છે. **પશ્ચાત્** પદથી આ જણાય છે કે, પહેલી આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં વિલંબ થયો, આ કારણે આ બીજી આજ્ઞા આપવામાં આવી.
यहाँ दूसरे पद्य में बताई गई आज्ञा भी प्रभु के प्रलोभन को बता रही है। **पश्चात्** पद से यह ज्ञात होता है कि पहली आज्ञा का पालन करने में विलंब हुआ, इस कारण से यह दूसरी आज्ञा दी गई।

※ एतादृशं प्रभुप्राकट्यात्मकं ज्ञानं सर्वत्र सर्वजीवानां स्यादिति गूढभावस्य हरेर्नाभिलषितम् । ※ एवं देहत्यागरूपम् ।

स्थलं मधुवनं प्रोक्तं दुष्टसम्बन्धतस्तथा । तत्र नैवंविधं कार्यं कार्यमित्याशयो हरे: ॥

બીજી આજ્ઞાનો સ્થળ મધુવન કહેવાયો છે અને દુષ્ટોથી સંબંધિત થઈ જવાને કારણે પ્રભુનો આશય આ હતો કે, શ્રીમદ્-ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવા જેવા કાર્યો ત્યાં ન કરવા.

दूसरी आज्ञा का स्थल मधुवन कहा गया है और दुष्टों से संबंधित हो जाने के कारण प्रभु का आशय यह था कि, श्रीमद्-भागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने जैसे कार्यों को वहाँ मत करो।

तत्रत्यानाञ्च विप्राणामत: प्रौक्तैव दुष्टता । एतद्द्वयं तु न कृतं तृतीयोऽर्थात्कृतो मत: ॥

આ જ કારણે ત્યાં રહેવાવાળા બ્રાહ્મણોની દુષ્ટતા જ કહેવામાં આવી છે. આ બન્ને આજ્ઞાઓનું પાલન આચાર્યચરણોએ ન કર્યું અને **તૃતીયો** શબ્દનો તાત્પર્ય આ છે કે-ત્રીજી આજ્ઞાનું પાલન કરી લીધું.

इसी कारण वहाँ रहने वाले बाह्मणों की दुष्टता ही कही है। इन दोनों आज्ञाओं का पालन आचार्यचरणों ने नहीं किया और **तृतीयो** शब्द का तात्पर्य यह है कि - तीसरी आज्ञा का पालन कर लिया।

त्यागो लोकैकविषयो नामदानादिवर्जनात् । सेवाप्रदर्शनाभावात् सहनादु:खदस्य च ॥

અહીંયા આચાર્યચરણો દ્વારા ત્યાગ કરવાનો અર્થ આ છે કે, આપશ્રીએ પ્રભુ-આજ્ઞાનુસાર ભાગવતગૂઢાર્થની બહુલતા અને એનો દાન બધા માટે વર્જિત કર્યો; આપશ્રી જે પ્રભુસેવા-પદ્ધતિનો શિક્ષણ આપી રહ્યા હતા, તેનો ત્યાગ કર્યો; આપશ્રીએ પ્રભુના વિપ્રયોગનું દુ:ખ સહન કર્યું.

यहाँ श्रीआचार्यचरणों के त्याग करने का अर्थ यह है कि आपश्रीने प्रभु-आज्ञानुसार भागवतगूढ़ार्थ की बहुलता एवं उसका दान सभी के लिए वर्जित किया; आपश्री जो प्रभुसेवा-पद्धति का शिक्षण दे रहे थे, उसका त्याग किया; आपश्री ने प्रभु के विप्रयोग का दु:ख सहन किया।

नन्वेवं धर्मगमने पश्चात्तापस्तु संभवेत् । इति चेन्न; यत: सेवाकरणात्सेवकास्म्यहम् ॥

પરંતુ જો આ પ્રકારે આચાર્યચરણ પ્રભુની આજ્ઞાઓનું પાલન ન કરે અને આનાથી જે ધર્મહાનિ થતી હોય, તો એમને પશ્ચાતાપ થવું તો સંભવ છે જ-જો આવી શંકા થતી હોય તો, ના. આવી શંકા ન કરવી કારણકે ભાગવતગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવું પણ પ્રભુ સેવા જ હોવાને કારણે. તેથી આચાર્યચરણ પોતાને "હું પ્રભુનો સેવક જ છું" આમ કહી રહ્યા છે.

किंतु यदि प्रकार आचार्यचरण प्रभु की आज्ञाओं का पालन न करें और इससे जो धर्महानि होती हो तो उन्हें पश्चात्ताप होना तो संभव है ही? यदि ऐसी शंका होती हो तो, नहीं। ऐसी शंका मत रखें, क्योंकि भागवतगूढ़ार्थ प्रकट करना भी प्रभुसेवा ही होने के कारण। अत: आचार्यचरण अपने आप को "मैं प्रभु का सेवक ही हूँ" यों कह रहे हैं।

पश्चात्ताप: कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्य: कदाचन ॥ ७ ॥

सेवा तु स्वाम्यभिहितकरणेन भवेत् पुन: । स्वामिनैव यदुक्तं मे श्रीभागवतवर्णनम् ॥ पुष्टिमार्गप्रकटनं तदेव क्रियते मया । तदुत्तरं चेत्स्थास्यामि तदा दोषो भविष्यति ॥

આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે, સ્વામીની ઈચ્છાનુસાર કાર્ય કરવું જ એમની સેવા કરવી છે. અને સ્વામીએ જ જે મને શ્રીમદ્-ભાગવતનું વર્ણન અને પુષ્ટિમાર્ગને પ્રકટ કરવાનું હતું, એ જ હું કરી રહ્યો છું. જો આટલું કર્યા પછી હજી વધારે હું અહીં રહીશ તો દોષ થઈ જશે, ત્યાં સુધી નહીં.

आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि, स्वामी की इच्छानुसार कार्य करना ही उनकी सेवा करनी है। और स्वामी ने ही जो मुझे श्रीमद्भागवत का वर्णन एवं पुष्टिमार्ग को प्रकट करने को कहा था, वही मैं कर रहा हूँ। यदि इतना करने के पश्चात् और अधिक मैं यहाँ रहूँगा तो दोष हो जायेगा, तब तक नहीं।

न चाज्ञाप्राप्तसेवाया: करणे धर्मतश्च्युति: । सेवाकृतेराज्ञयापि स्थितेरन्यविवर्जनात् ॥ तदा केन प्रकारेण पश्चात्तापो भवेन्मम ।

આપશ્રી આગળ કહે છે કે જે ભગવદ્-આજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે એ આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી જે સેવા હું કરી રહ્યો છું એમાં ધર્મચ્યુતિ થવાનો પ્રશ્ન નથી કેમકે આજ્ઞાપાલન કરવાથી હું પ્રભુસેવા તો કરી જ રહ્યો છું અને એને અલાવા બીજું કાંઈ જ નથી કરી રહ્યો. તો મને કોઈ પણ પ્રકારથી પશ્ચાતાપ કેમ થવો જોઈએ?

ननु प्रभूणां लोके तु दृष्टा सेवाकृतावपि परित्यागकृति: स्वीयोत्तराज्ञापरिपालने । अत्रापि चेत्तथाभावे पश्चात्तापस्तु सर्वथा इति चेन्न हरि: कृष्णो द्रष्टव्या लौकिकेशवत् ।

પરંતુ અહીંયાં આપશ્રીને મનમાં એક સંદેહ આ થાય છે કે, જેમ લોકમાં સેવક દ્વારા સેવા કરવા પર પણ સ્વામી એનો પરિત્યાગ કરી દે છે, તેવી રીતે અહીંયાં પણ મેં તો ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન વિલંબથી કર્યું છે એથી જો પ્રભુ મારો પરિત્યાગ કરી દેશે તો શું થશે? એથી મનમાં આ પ્રકારનો પશ્ચાતાપ તો થાય જ છે. જો એવો સંદેહ થાય છે તો આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે, હરિ-કૃષ્ણને એક લૌકિક-સ્વામીની દૃષ્ટિથી ન જોવા જોઈએ.

परंतु यहाँ आपश्री को मन में एक संदेह यह होता है कि, जैसे लोक में सेवक द्वारा सेवा करने पर भी स्वामी उसका परित्याग कर देता है, वैसे यहाँ भी मैंने तो भगवद्-आज्ञा का पालन विलंब से किया है अत: यदि प्रभु मेरा परित्याग कर देंगे तो क्या होगा ? अत: मन में इस प्रकार का पश्चात्ताप तो होता ही है । यदि ऐसा संदेह होता हो तो आपश्री आज्ञा करते हैं कि, हरि-कृष्ण को एक लौकिक-स्वामी की दृष्टि से नहीं देखना चाहिए ।

स भावाऽज्ञो हरिर्भाववेत्ता स क्षणिको हरि: न तथा, स तु दोषाढ्यो हरिर्दोषविवर्जित:। सोऽनित्यस्वीकृति: कृष्णो नित्याङ्गीकरणो मत:॥ स दु:खरुप: कृष्णस्तु पूर्णानन्दो निरूपित: । सोल्पद: पूर्णपरमानन्दसन्दोहदो हरि: ॥
कदाचनतिशब्देन सोऽस्थिर: स्थिरता हरे: । अतस्त्यागभयाऽभावादनुतापो निवारित: ।

કેમકે લૌકિક-સ્વામી તો ભાવશૂન્ય છે અને હરિ ભક્તોના ભાવોને જાણે છે. લૌકિક-સ્વામીથી સંબંધ તો ક્ષણમાત્ર છે. પ્રભુની સાથે એવું નથી. લૌકિક-સ્વામી તો દોષયુક્ત છે અને હરિ સમસ્ત દોષોથી રહિત. તેઓ તો થોડા સમય માટે જ સેવકને સ્વીકાર કરે છે પરંતુ હરિ દ્વારા અંગીકાર કરવું તો નિત્ય છે. લૌકિક-સ્વામી દુ:ખ રૂપ છે અને કૃષ્ણ પૂર્ણાનંદ છે. લૌકિક-સ્વામી તો અલ્પમાત્રામાં જ સુખ આપી શકે છે પરંતુ હરિ તો પૂર્ણ-પરમાનંદનું દાન કરવાવાળા છે. અને **કદાચન** શબ્દથી જણાય છે કે લૌકિક-સ્વામી તો અસ્થિર છે પરંતુ પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરવામાં હરિ પૂર્ણરૂપથી સ્થિર છે એથી જીવને ત્યાગ થઈ જવાનો ભય ન હોવાથી અહીં પશ્ચાતાપનું નિવારણ થઈ ગયું છે.

क्योंकि लौकिक-स्वामी तो भावशून्य हैं और हरि भक्तों के भावों को जानते हैं । लौकिक-स्वामी से संबंध तो क्षणिक मात्र है, प्रभु के साथ ऐसा नहीं है । लौकिक-स्वामी तो दोषयुक्त हैं और हरि समस्त दोषों से रहित । वे तो कुछ समय के लिए सेवक को स्वीकार करते हैं परंतु हरि द्वारा अंगीकार किया जाना तो नित्य है । लौकिक-स्वामी दु:खरुप हैं एवं कृष्ण पूर्णानंद हैं । लौकिक-स्वामी तो अल्पमात्रा में ही सुख दे सकते हैं परंतु हरि तो पूर्ण-परमानंद का दान करने वाले हैं । और **कदाचन** शब्द से ज्ञात होता है कि लौकिक-स्वामी तो अस्थिर हैं, परंतु अपने भक्तों की रक्षा करने में हरि पूर्णरूप से स्थिर हैं अत: जीव को त्याग दिए जाने का भय न होने से यहाँ पश्चात्ताप का निवारण हो गया है ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।
किञ्च, सर्वं लौकिकं हि वैदिकं च समर्पितम् । अहन्तामते चापि त्वया तत्र समर्पिते ॥
अत: कर्तव्यताऽभावात् कृताथत्वमभूत्तव । किमर्थं कुरुषे दु:खं किं तवास्ति सुखी भव ।

અને, આચાર્યચરણ આગળ કહે છે કે તમે **સર્વં** અર્થાત્ લૌકિક-વૈદિક બધું કાંઈ ભગવાનને સમર્પણ કરી દીધું છે. સાથે સાથે પોતાની અહંતામમતા પણ ભગવાનને સમર્પિત કરી દીધી છે એથી તમારું કોઈ કર્તવ્ય બાકી નથી રહેતું અને તમે કૃતાર્થ છો હવે તમારું શું રહી ગયું જે તમે દુ:ખ કરી રહ્યા છો? સુખી રહો.

और, आचार्यचरण आगे कहते हैं कि तुमने **सर्वं** अर्थात् लौकिक-वैदिक सभी कुछ भगवान को समर्पित कर दिया है । साथ ही साथ अपनी अहंताममता भी भगवान को समर्पित कर दी है अत: तुम्हारा कोई कर्तव्य शेष नहीं रह जाता है और तुम कृतार्थ हो । अब तुम्हारा क्या रह गया है, जो तुम दु:ख कर रहे हो ? सुखी रहो ।

भ्रमादेवाभवदु:खं त्यजाश्चिति ※ ममाशय: । सेवावशादगमने नातोषोऽलौकिकप्रभो: ।

આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે આવું દુ:ખ ભ્રમવશ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી એવા દુ:ખને શીઘ્ર ત્યાગી દો, આ મારો આશય છે. ભગવદ્-સેવાના જ કારણે જો પ્રભુની પાસે નથી જઈ રહ્યા તો અલૌકિક -પ્રભુ અપ્રસન્ન નહીં થાય.

आपश्री आज्ञा करते हैं कि ऐसा दु:ख भ्रमवश उत्पन्न होता है अत: ऐसे दु:ख को शीघ्र त्याग दो, यह मेरा आशय है । भगवद्-सेवा के ही कारण यदि प्रभु के पास नहीं जा रहे हैं, तो अलौकिक-प्रभु अप्रसन्न नहीं होंगे ।

प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ।। ८ ।।
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।
सेवाप्रियस्य करुणाकरस्य मृदुचेतस: । देहाध्यासादगमने त्वसन्तोषो भवेत्प्रभो: ।।
अतो विदधते चित्तसमाधानं निदर्शनात् । देहे न सत्ता स्थाप्या हि यथा दुहितरि स्वत: ।।
जामात्रर्थे पोषणं तु हर्यर्थे तद्वदत्र हि ।

સેવાપ્રિય-કરૂણા કરવાવાળા-મૃદુચિત્તવાળા પ્રભુને અસંતોષ અવશ્ય થાય છે, જો જીવ દેહમાં આસક્તિ રાખવાના કારણે એમની પાસે ન જાય એથી આચાર્યચરણ ચિત્તનું સમાધાન કરતાં કહી રહ્યા છે કે દેહમાં આસક્તિ નહીં રાખો; જેમ પુત્રીનું લાલન-પાલન તો જમાઈને માટે કરવામાં આવે છે, તેમ જ આ દેહનું પોષણ હરિ-સેવા માટે કરવું જોઈએ.

सेवाप्रिय-करुणा करनेवाले-मृदु चित्त वाले प्रभु को असंतोष अवश्य होता है यदि जीव देह में आसक्ति रखने के कारण उनके पास न जाय अत: आचार्यचरण चित्त का समाधान करते हुए कह रहे हैं कि-देह में आसक्ति मत रखो; जैसे पुत्री का लालन-पालन तो दामाद के लिए किया जाता है, वैसे ही इस देह का पोषण हरि-सेवा के लिए करना चाहिए।

अयोग्यतायां तच्चिन्ता कर्तव्या रक्षणादिषु ।। प्रौढा चेत्सकला चिन्ता तस्यैवेति विबुध्यताम् ।
अतो न देहाध्यासेन देहाद्यप्रेरणं हरौ उचितं तद्गतस्नेहात्स न तुष्येद्यतो वर: प्रत्यग्रभोक्ता, नाऽजातरसस्यायोग्यवस्तुन: ।।
अत: स तु कथं तुष्येदपेक्षायामनर्पणात् ।।

જ્યાં સુધી પુત્રી જમાઈ માટે અયોગ્ય છે, ત્યાં સુધી એના રક્ષણ આદિની ચિંતા કરવી જોઈએ પરંતુ જો તે પ્રૌઢ થઈ જાય,ત્યારે તો સમસ્ત ચિંતાઓ જમાઈની થઈ જાય છે, આ જાણી લ્યો. એથી દેહમાં આસક્તિ રાખીને આ દેહનો વિનિયોગ હરિ સેવામાં ન કરાવીએ-એ ઉચિત નથી. જો પુત્રીમાં સ્નેહ રાખશો તો એનો **વર:** અર્થાત્ એનો તરુણભોક્તા સંતુષ્ટ નહીં થશે. ઠીક આવી જ રીતે ભગવાન રસહીન અથવા તો અયોગ્ય વસ્તુના ભોક્તા નથી તેથી જો એમની અપેક્ષા હોય અને આપણે એમને અર્પણ ન કરીએ, તો તેવો કેવી રીતે સંતુષ્ટ થાય?

जब तक पुत्री दामाद के लिए अयोग्य है तब तक उसके रक्षण आदि की चिंता करनी चाहिए परंतु यदि वह प्रौढ़ हो जाय, तब तो समस्त चिंताएँ दामाद की हो जाती हैं, यह जान लीजिए। अत: देह में आसक्ति रखते हुए इस देह का विनियोग हरिसेवा में न कराएँ -यह उचित नहीं है। यदि पुत्री में स्नेह रखेंगे तो उसका **वर:** अर्थात् उसका तरुणभोक्ता संतुष्ट नहीं होगा। ठीक इसी प्रकार भगवान रसहीन या अयोग्य वस्तु के भोक्ता नहीं हैं अत: यदि उनकी अपेक्षा हो और हम उन्हें अर्पण न करें तो वह कैसे संतुष्ट होंगे ?

तदाशयपरिज्ञानमात्राच्चेदर्प्यते स्वत: ।।
तदा विशेषसन्तोषस्त्वाज्ञायां मध्यम: स्मृत: । आज्ञायामपि चेल्लोभो देहादेस्तोषणं कथम् ।।
यदर्थं सकलापेक्षा तदभावेऽखिलं वृथा ।

જો આશય જાણી લઈને પોતે જ અર્પણ કરી દેવામાં આવે તો પરમ-સંતોષ થાય છે, આજ્ઞા થઈ જવા પર અર્પણ કરીએ તો તે મધ્યમ-પ્રકાર છે અને આજ્ઞા થવા પર પણ જો દેહ-આદિમાં લોભ રાખીને એને પ્રભુ-સેવામાં ન લગાડવામાં આવે તો પ્રભુ કેમ પ્રસન્ન થશે? જે પ્રભુની પ્રસન્નતા માટે બધું કાંઈ કરવામાં આવે છે, જો તેઓજ અપ્રસન્ન રહી જાય તો બધું કાંઈ વ્યર્થ છે.

यदि आशय जान लेने से ही स्वत: अर्पण कर दिया जाय तो परम-संतोष होता है, आज्ञा हो जाने पर अर्पण करें तो वह मध्यम-प्रकार है और आज्ञा होने पर भी यदि देह-आदि में लोभ रखते हुए उसे प्रभु-सेवा में न लगाया जाय तो प्रभु कैसे प्रसन्न होंगे ? जिन प्रभु की प्रसन्नता के लिए सभी कुछ किया जा रहा है, यदि वही अप्रसन्न रह गये तो सभी कुछ व्यर्थ है।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ।। ९ ।।
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गा: कथञ्चन ।।१०।।
ननु देहादिलोभस्तु लोकोत्पन्नस्य जायते ।।
स्वानभिप्रेतकथने मानोपि भवति प्रिये । मदोपि प्रियसौभाग्यात्स्वासाधारण्यबोधक: ।।
जायते दोषभावश्च प्रभौ प्रौढिवशात्पुन: । अत: किञ्चित्रमिति चेन्नैवं चित्तोचितं मयि ।।

---

* महाशय पाठ: ।

પરંતુ એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે લૌકિક જીવોને દેહના પ્રતિ આસક્તિ તો હોય છે અને પોતાને અભિપ્રેત ન હોય એવું કોઈ કહી દે તો પ્રિયથી રૂઠવું પણ સંભવ છે. આ મદ પણ પોતાની અસાધારણતાનું બોધ કરાવવાવાળું છે.

એવા મદ અને ભાવાવેશની અધિકતાના કારણે પ્રભુમાં દોષભાવ પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? જો એવી શંકા થાય તો આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે -આવો વિચાર કરવો મારા માટે ઉચિત નથી.

किंतु एक प्रश्न यह होता है कि, लौकिकजीवों को देह के प्रति आसक्ति तो होती ही है और अपने को अभिप्रेत न हो ऐसा कोई कह दे तो प्रिय से रूठना भी संभव है। यह मद भी अपनी असाधारणता का बोध कराने वाला है।

ऐसे मद और भावावेश की अधिकता के कारण प्रभु में दोषभाव भी उत्पन्न हो जाता है, इसमें क्या आश्चर्य है ? यदि ऐसी शंका हो तो आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि-ऐसा विचार करना मेरे लिए उचित नहीं है।

अहं तदास्यरूपोस्मि भक्त्यात्मा वह्निरूपधृक् । निर्दुष्टः केवलानन्दकरपादादिसङ्गतः ॥
कृष्णाधरसुधासारः परमानन्दरूपवान् । भक्तिदाता समस्तानां स्वीयसान्निध्यमात्रतः ॥
श्रीकृष्णरसभावात्मा व्रजस्त्रीहृदयस्थितः । लीलाशतसमाक्रान्तसर्वाङ्गो विस्मृताखिलः ॥
हृदयस्वामिसहितो ह्याविर्भूतस्तदाज्ञया । एतादृशो ममापि स्याल्लोकवच्चेत्स्थितिर्मनः ॥
ब्रूहि किं स्यादिति पुनः स्वयं हृद्येव चिन्तय ।

આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે, હું તો ભગવદ્-મુખારવિંદસ્વરૂપ છું, ભક્ત્યાત્મા છું અને અગ્નિસ્વરૂપને ધારણ કરવાવાળો છું અને કેવળ આનંદમાત્ર કર-પાદ-આદિ સ્વરૂપવાળા પ્રભુ-શ્રીકૃષ્ણના સંગથી નિર્દુષ્ટ છું. શ્રીકૃષ્ણની અધરસુધાના સારરૂપ પરમાનંદરૂપવાન છું અને સમસ્ત સ્વીયજનોને પોતાના સાન્નિધ્ય માત્રથી ભક્તિનું દાન કરવાવાળો છું. શ્રીકૃષ્ણ રસભાવાત્મા અને વ્રજસ્ત્રી (ગોપિકાઓ) મારા હૃદયમાં સ્થિત છે. ભગવાનની સેંકડો લીલાઓથી મારું સર્વાંગ ઓતપ્રોત છે, જેનાથી મને સમસ્ત સંસાર વિસ્મૃત થઈ ચૂક્યું છે. મારા હૃદયમાં મારા સ્વામી-ભગવાન સ્થિત છે અને એમની આજ્ઞાથી જ હું આવિર્ભૂત થયો છું. હું તો એવો છું અને મારી પણ જો લૌકિકગતિ થઈ જાત તો હે મારું મન ! તું કહે કે શું થાત ?

आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि, मैं तो भगवद्-मुखारविंदस्वरूप हूँ, भक्त्यात्मा हूँ और अग्निस्वरूप को धारण करने वाला हूँ और आनंदमात्र कर-पाद-आदि स्वरूप वाले प्रभु-श्रीकृष्ण के संग से निर्दुष्ट हूँ। कृष्ण की अधरसुधा का साररूप परमानंदरूपवान हूँ और समस्त स्वीयजनों को अपने सान्निध्यमात्र से भक्ति का दान करने वाला हूँ। श्रीकृष्णरसभावात्मा और व्रजस्त्री (गोपिकाएँ) मेरे हृदय में स्थित हैं। भगवान की सैकड़ों लीलाओं से मेरा सर्वांग ओतप्रोत है, जिससे मुझे समस्त संसार विस्मृत हो चुका है। मेरे हृदय में मेरे स्वामी-भगवान स्थित हैं और उनकी आज्ञा से ही मैं आविर्भूत हुआ हूँ। मैं तो ऐसा हूँ और मेरी भी यदि लौकिकगति हो जाती तो हे मेरे मन! तुम कहो कि क्या होता ?

तदास्यस्य स्थितौ चैवं प्रभोरपि तथा स्थितिः
इत्यज्ञानं न तद्युक्तं हरेरानन्दरूपिणः । अवाच्यत्वादेवमुक्तं स्वयमेव विचारय ॥

આચાર્યચરણોએ મદમાં આવીને પ્રભુઆજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નથી કર્યું કેમકે જો આચાર્યચરણોમાં મદ ઉત્પન્ન થયું માની લઈએ તો આપશ્રી તો પ્રભુ-મુખારવિંદસ્વરૂપ છે. અને આ પ્રકારે આપશ્રીમાં મદ ઉત્પન્ન થયું માની લઈશું તો આનંદસ્વરૂપ હરિમાં મદ ઉત્પન્ન થયું માની લેવું પડશે, જે કહેવું જ સંભવ નથી.

आचार्यचरणों ने मद में आकर प्रभु आज्ञा का उल्लघंन नहीं किया है क्योंकि यदि आचार्यचरणों में मद उत्पन्न हुआ मान लेंगे तो आपश्री तो प्रभु-मुखारविंदस्वरूप हैं और इस प्रकार आपश्री में मद उत्पन्न हुआ मान लेंगे तो आनंदस्वरूप हरि में मद उत्पन्न हुआ मानना पड़ेगा, जो कहना ही संभव ही नहीं है।

ननु जातेऽपराधे तु किं विधेयमशक्तितः । अज्ञात्वा वाथवा ज्ञात्वा यत्कृतं नाकृतं हि तत् ॥
अतः कथं सोनुतापो हृदयात्तु निवर्तते ।

પરંતુ પ્રશ્ન આ છે કે પોતાની અશક્તિને કારણે અજાણતાં જે અપરાધ થયો છે અથવા જાણી જોઈને પણ જે ભગવદ્-આજ્ઞા પાલન ન કરવાનો અપરાધ થયો છે, એના માટે શું કરવું ? હવે એ અનુતાપ હૃદયમાંથી કેમ નિવૃત્ત થાય ?

परंतु प्रश्न यह है कि अपनी अशक्ति के कारण अनजाने में जो अपराध हुआ है अथवा जानबूझकर भी जो भगवद्-आज्ञा पालन न करने का अपराध हुआ है, उसके लिए क्या करना ? अब वह अनुताप हृदय में से कैसे निवृत्त हो ?

इतिचेन्न हरि: सर्वदु:खहर्ता ह्युपेक्षते ॥
अशक्य निजभक्तानां स्वयं सर्वत्र साधक: । यतो गजेन्द्रस्याशक्ये स्वयमाविर्बभूव ह ॥
कार्यं च कृतवान् सर्वमतो हरिपदं यत: ।

જો એવી શંકા થાય તો, આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે હરિ સમસ્ત દુ:ખોનું હરણ કરવાવાળા છે. અને પોતાના ભક્તોના અપરાધને નજરઅંદાજ કરી દે છે. એમના નિજભક્ત જો અશક્ત થઈ જાય તો તેઓ પોતે સર્વત્ર એમના સાધન બની જાય છે કેમકે ગજેન્દ્ર જ્યારે અશક્ત થઈ ગયો હતો, ત્યારે તેઓ એની રક્ષા કરવા માટે સ્વયં આવિર્ભૂત થયા હતા અને એના સમસ્ત કાર્ય એમણે પૂર્ણ કર્યા, જેના કારણે એમને હરિ કહેવામાં આવે છે.

यदि ऐसी शंका हो तो, आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि हरि समस्त दु:खों का हरण करने वाले हैं और अपने भक्तों के अपराध को अनदेखा कर देते हैं। उनके निजभक्त यदि अशक्य हो जाएँ तो वे स्वयं सर्वत्र उसके साधक बन जाते हैं क्योंकि गजेन्द्र जब अशक्त हो गया था, तब वे उसकी रक्षा करने के लिए स्वयं आविर्भूत हुए थे और उसके समस्त कार्य उन्होंने पूर्ण किए , जिसके कारण उनको हरि कहा जाता है।

एतेन साधनाभावे दैन्यभावोद्भवे पुन: ॥
नि:साधनफलात्मासौ प्रादुर्भवति निश्चितम् । एवकारेण नान्येषां नि:साधनफलात्मता ॥
न वा कृपालुता पूर्णानन्दाभावाद्रसास्थिते: ।

એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે, જીવ સાધનરહિત હોય અને એનામાં દૈન્ય પ્રકટ થાય તો આ નિ:સાધન-ફલાત્મા પ્રભુ પ્રકટ થાય છે, આ નિશ્ચિત છે. **એવ** શબ્દથી જણાય છે કે, પુષ્ટિપ્રભુ સિવાય બીજા કોઈ દેવતાઓમાં નિ:સાધન-ફલાત્મતા નથી અને પૂર્ણાનંદનો અભાવ હોવાને-કારણે અને આનંદ અસ્થિર હોવાને કારણ એમનામાં કૃપાલુતા પણ નથી.

इससे सिद्ध होता है कि, जीव साधनरहित हो और उसमें दैन्य प्रकट हो तो यह नि:साधनफलात्मा-प्रभु प्रकट होते हैं, यह निश्चित् है। 'एव' शब्द से यह ज्ञात होता है कि, पुष्टिप्रभु के अतिरिक्त अन्य दूसरे देवताओं में नि:साधन-फलात्मता नहीं है और पूर्णानंद का अभाव होने के कारण एवं आनंद अस्थिर होने के कारण उनमें कृपालुता भी नहीं है।

अस्तीति पदत: स्वाग्रे प्रादुर्भूतो निरूपित: ॥
अतो मोह स्ववैकल्य मा प्राप्नुहि मनो मम ।

આચાર્યચરણોએ "અશક્ય પરિસ્થિતિઓમાં હરિ છે (અસ્તિ)" એમ કહ્યું છે, જેનાથી જણાય છે કે તેઓ પોતાની સમક્ષ હરિનો પ્રાદુર્ભાવ થવો બતાવી રહ્યા છે. એથી આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે -હે મારું મન ! તું વિકલ નહીં બન.

आचार्यचरणों ने "अशक्य परिस्थितियों में हरि ह (अस्ति)" यह कहा है, जिससे ज्ञात होता है कि वे अपने समक्ष हरि का प्रादुर्भाव होना बता रहे हैं। अत: आपश्री आज्ञा करते हैं कि - हे मेरे मन ! तुम विकल मत बनो !

एवं स्वान्त:समाधानं विधाय स्वसदुक्तिभि: ॥
इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वच: ।
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥११॥
इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्त:करणप्रबोध: समाप्त: ।

सम्पाद्य स्वस्य नैश्चिन्त्यं स्वीयान् प्रति वदन्ति हि । एवं प्रकारकं वाक्यं हित फलदशासु हि ॥

આ પ્રકારે અહીંયાં સુધી આચાર્યચરણ પોતાના અંત:કરણનું સમાધાન પોતાના સુવચનો દ્વારા કરીને પોતાની નિશ્ચિંતતા પોતાના સ્વીયજનોને કહી રહ્યા છે, જે વાક્યો ફલદશામાં એમના માટે હિતકારી છે.

इस प्रकार यहाँ तक आचार्यचरण अपने अन्त:करण का समाधान अपने सुवचनों द्वारा करके अपनी निश्चिंतता अपने स्वीयजनों को कह रहे हैं, जो वाक्य फलदशा में उसके लिए हितकारी हैं।

स्वचित्तं प्रति यत्प्रोक्तं तदाकण्य भजन् हरिम् । स्वदोषेष्यपरित्यागी प्रभुरित्यवबोधत: ॥
परित्यागभयाभावाज्जना निश्चिन्ततां व्रजेत् ।

આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે પ્રભુ આપણા દોષોને જોવા છતાં પણ આપણો પરિત્યાગ નથી કરતા, આ જાણીને મેં મારા ચિત્ત પ્રતિ જે કહ્યું એને સાંભળીને હરિનું ભજન કરો. પરિત્યાગનો ભય ન હોવાથી જીવ નિશ્ચિંત થઈ જશે, એ અર્થ છે.

आपश्री आज्ञा करते हैं कि प्रभु अपने दोषों को देखते हुए भी अपना परित्याग नहीं करते हैं, यह जानकर मैंने अपने चित्त के प्रति जो कहा उसे सुनकर हरि का भजन करो। परित्याग का भय न होने से जीव निश्चिंत हो जायेगा, यह अर्थ है।

नन्वैवं कथनादेव नैश्चिन्त्यं तु कथं भवेत् ॥

स्वानुभूतेरभावे तु वाङ्मात्रान्न हि सिध्यति । इति चेदुच्यते स्वीयान्समाधातुं स्वदासता ॥

પરંતુ અહીંયાં શંકા એ થાય છે કે, આચાર્યચરણોનું કેવળ એટલું કહી દેવામાત્રથી જીવ નિશ્ચિંત કેમ થઈ શકે છે, જ્યાં સુધી એને પોતાને એવી અનુભૂતિ ન થાય ? એવી અનુભૂતિ થવા સુધી કેવળ મૌખિકરૂપથી કહી દેવાથી તો આ વાત સિદ્ધ નથી થતી? જો એવી શંકા થાય તો આચાર્યચરણ સ્વીયજનોનું સમાધાન કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ પોતાની દાસતા બતાવે છે.

परंतु यहाँ शंका यह होती है कि, आचार्यचरणों के केवल इतना कह देने मात्र से जीव निश्चिंत कैसे हो सकता है, जब तक उसे खुद ऐसी अनुभूति न हो ? ऐसी अनुभूति होने तक केवल मौखिकरूप से कह देने से तो यह बात सिद्ध नहीं होती ?? यदि ऐसी शंका हो तो आचार्यचरण स्वीयजनों का समाधान करने के लिए श्रीकृष्ण के प्रति अपनी दासता बता रहे हैं।

आविर्भूतस्वरूपस्य प्रोक्तानुभवबोधने । अनुभूयैतदखिलं मयात्र विनिरूपितम् ॥

આપશ્રી ભગવાનના આવિર્ભૂત થયેલા સ્વરૂપના અનુભવ દ્વારા એવું કહી રહ્યા છે એથી આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે હું ભગવાનના અખિલ સ્વરૂપનો અનુભવ કરીને અહીં બધું કાંઈ વિનિરૂપિત કરી રહ્યો છું.

आपश्री भगवान के आविर्भूत हुए स्वरूप के अनुभव के द्वारा ऐसा कह रहे हैं अतः आपश्री आज्ञा करते हैं कि-मैं भगवान के अखिल स्वरूप का अनुभव कर के यहाँ यह सभी कुछ विनिरूपित कर रहा हूँ।

नात्र कार्यो ह्याविश्वासो भवद्भिः सफलाशिभिः ।

આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે - સફળતાની આશા રાખવાવાળા તમારે લોકોએ મારા કહ્યા પર અવિશ્વાસ નહીં કરવો જોઈએ.

आपश्री आज्ञा करते हैं कि - सफलता की आशा रखने वाले आप लोगों को मेरे कहे पर अविश्वास नहीं करना चाहिए।

ननु दासत्वकृष्णत्वे विरुद्धे भवतः कथम् ॥

किं वा विधाय कापट्यं तथात्वं स्वस्य कथ्यते । महापुरुषवत्तत्र कृष्णत्वं चौपचारिकम् ॥

પરંતુ અહીંયાં એક પ્રશ્ન આ થાય છે કે, પૂર્વમાં તો આચાર્યચરણોને શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદ સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું અને અહીંયાં તેઓ પોતાને કૃષ્ણના દાસ કહી રહ્યા છે, તો એમના આ બંને સ્વરૂપ તો પરસ્પર વિરુદ્ધ જઈ રહ્યા છે ? તો પછી શું એમ સમજવું કે આચાર્યચરણ કપટપૂર્વક પોતાને કૃષ્ણદાસ કહી રહ્યા છે અથવા પછી એક મહાપુરુષ હોવાને નાતે આપશ્રીને કેવળ ઔપચારિકરૂપથી કૃષ્ણ કહેવામાં આવ્યા છે??

परंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि, पूर्व में तो आचार्यचरणों को श्रीकृष्ण का मुखारविंद स्वरूप कहा गया और यहाँ वे अपनेआप को कृष्ण का दास कह रहे हैं, तो आपके ये दोनों स्वरूप तो परस्पर विरुद्ध जा रहे हैं तो फिर क्या यह समझना कि आचार्यचरण कपट-पूर्वक अपने आप को कृष्णदास कह रहे हैं या फिर एक महापुरुष होने के नाते आपश्री को केवल औपचारिकरूप से कृष्ण कहा गया है ??

अथवा भाववशतः स्वस्वरूपस्य विस्मृतिः । विरूद्धधर्मता वापि ब्रह्मवत्तत्र रुप्यते ॥

यद्वा व्यामोहसिध्यर्थमेवं रूपनिरूपणम् ।

અથવા તો ભાવાવેશના કારણે આચાર્યચરણોને પોતાના સ્વરૂપની જ વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ, જો તેઓ પોતાને શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદ સ્વરૂપ કહેવાને બદલે કૃષ્ણના દાસ કહી રહ્યા છે અથવા તો બ્રહ્મની જેમ આચાર્યચરણ પોતાનામાં પણ વિરુદ્ધ-ધર્માશ્રય નિરુપિત કરી રહ્યા છે અથવા તો અન્યમાર્ગીયોને વ્યામોહિત કરવા માટે શું આપ આવું કહી રહ્યા છે?

अथवा तो भावावेश के कारण आचार्यचरणों को अपने स्वरूप की ही विस्मृति हो गई, जो वे अपने आप को श्रीकृष्ण का मुखारविंद-स्वरूप कहने के स्थान पर कृष्ण का दास कह रहे हैं अथवा तो ब्रह्म की तरह आचार्यचरण अपने आप में भी विरुद्ध-धर्माश्रय निरूपित कर रहे हैं अथवा तो अन्यमार्गीयों को व्यामोहित करने के लिए क्या आप ऐसा कह रहे हैं ??

एवं हि संशये कार्या सद्भिरेवं समाहितिः ।

જો આ પ્રકારનો સંશય મનમાં ઉત્પન્ન થાય તો સજ્જનોએ આ પ્રકારે સમાધાન કરવું જોઈએ કે-

यदि इस प्रकार का संशय मन में उत्पन्न होता हो तो सज्जनों को इस प्रकार से समाधान करना चाहिए कि .....

यथा रसात्मनो रूपं हरेर्यत्र यथाविधम् । वच: क्रियापि सर्वैवानरूपा यत्र यादृशी ॥
तत्र तादृग्विधं रूपमुच्यते न प्रदर्शनम् । अन्यथा न रसात्मत्वं स्याद्बोद्धृत्वं रसज्ञवत् ॥

જેમ, રસસ્વરૂપ-હરિનું જેવું રૂપ જ્યાં પ્રકટ થાય છે, એમના વચન, એમની સમસ્ત ક્રિયાઓ પણ એ જ સ્વરૂપને અનુરૂપ પ્રકટ થાય છે. હરિનું એવું જ સ્વરૂપ તે વિશેષ પરિસ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે, તે પ્રદર્શન માત્ર નથી. આવું હોત તો પ્રભુને રસાત્મક કે રસના બોધક કેમ કહેવામાં આવે.

जैसे, रसस्वरूप-हरि का जैसा रूप जहाँ प्रकट होता है, उनके वचन उनकी समस्त क्रियाएँ भी उसी स्वरूप के अनुरूप प्रकट होती हैं। हरि का वैसा ही स्वरूप उस विशेष परिस्थिति में प्रकट होता है, वह कोरा प्रदर्शन मात्र नहीं है अन्यथा तो प्रभु को रसात्मक या रस के बोधक कैसे कहा जा सकता है।

लोकेपि यत्र नाट्यादौ प्रादुर्भवतिचेद्रस: । स्त्रीवेशादिह तत्रैवमुच्यते सैव वर्तते ॥

લોકમાં પણ નાટય આદિમાં જ્યારે કોઈ પુરૂષ સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરે અને ત્યાં રસ ઉત્પન્ન થાય, તો તે સ્ત્રીવેશધારી પુરૂષને સ્ત્રી જ કહેવામાં આવે છે

लोक में भी नाट्य-आदि में जब कोई पुरुष स्त्री का वेश धारण करे और वहाँ रस उत्पन्न हो, तो उस स्त्रीवेशधारी पुरुष को स्त्री ही कहा जाता है।

एवं हि भगवान् कृष्णो रसात्मा यत्र यादृश: । तद्रसानुभवार्थं हि विशिष्टस्तत्र तादृश: ॥
रसात्मत्वात्तदास्यं च मन्तव्यं तादृशं पुन: । अतो दास्यरसार्थाय प्रादुर्भूतं तदात्मना ॥
भक्त्यात्मकं मुखं तत्र रूपमेव हि तादृशम् । वचोपि तादृशं तत्र सत्यमेव न चान्यथा ॥

ઠીક એ જ પ્રકારે રસાત્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યાં જે રસને પ્રકટ કરવા ઈચ્છે છે, ત્યાં તે રસવિશિષ્ટ સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે. અને રસાત્મક હોવાને કારણ પ્રભુનું મુખારવિંદ પણ તે જ રસવિશિષ્ટ સ્વરૂપ થઈ જાય છે. એથી આપશ્રી દાસ્યરસના અનુભવ માટે અહીં આચાર્યસ્વરૂપથી પ્રકટ થયા છે. એના માટે એમના ભક્તિરૂપ-મુખારવિંદસ્વરૂપ-આચાર્યચરણોનું સ્વરૂપ, એમના વચન પણ દાસ્યરસ-સ્વરૂપાત્મક છે, સત્ય જ છે એમાં કોઈ બીજો વિચાર નહીં કરવો જોઈએ.

ठीक इसी प्रकार रसात्मा भगवान-श्रीकृष्ण जहाँ जिस रस को प्रकट करना चाहते हैं, वहाँ उसी रसविशिष्ट स्वरूप को प्रकट करते हैं। और रसात्मक होने के कारण प्रभु का मुखारविंद भी वही रसविशिष्ट स्वरूप हो जाता है। अत: दास्यरस के अनुभव के लिए भगवान यहाँ आचार्यस्वरूप से प्रकट हुए हैं। इसीलिए उनके भक्तिरूप-मुखारविंदस्वरूप आचार्यचरणों का स्वरूप, उनके वचन भी दास्यरस-स्वरूपात्मक हैं, सत्य ही हैं इसमें कोई अन्यथा विचार नहीं करना चाहिए।

यथा वचो हरे: स्वीयदैन्यभावनिरूपकम् । मानापनोदसमयेऽस्मत्प्रभोस्तद्रसात्मन: ॥
तथाचार्येषु वाक्यानि नात्र कश्चन संशय: ।

જેમ આપણા રસાત્મક-પ્રભુએ શ્રીસ્વામિની/શ્રીગોપિકાઓને મનાવવા માટે દૈન્યભાવ ના વચનો કહ્યા, તેમ જ અહીંયાં પણ આચાર્યચરણ પોતાને 'શ્રીકૃષ્ણદાસ' કહીને દૈન્યભાવ પ્રકટ કરી રહ્યા છે એથી અહીંયાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય ન કરવો જોઈએ.

जैसे हमारे रसात्मक-प्रभु ने श्रीस्वामिनी /श्रीगोपिकाओं को मनाने के लिए दैन्यभाव के वचन कहे, वैसे ही यहाँ भी आचार्यचरण अपने आप को 'श्रीकृष्णदास' कह कर दैन्यभाव प्रकट कर रहे हैं अत: यहाँ किसी भी प्रकार का संशय नहीं करना चाहिए।

वल्लभस्येति नामोक्त्या विश्वासस्थानमुच्यते ॥

આચાર્યચરણોએ અહીંયાં પોતાના 'વલ્લભ' નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેનાથી એમના કથન પર જીવને વિશ્વાસ થઈ જાય.

आचार्यचरणों ने यहाँ अपने नाम 'वल्लभ' का उल्लेख किया है, जिससे उनके कथन पर जीव को विश्वास बैठ जाए।

हरे: स्वस्मिंस्तथा नाम्नि नित्या प्रीतिर्निरूपिता । ईदृक्स्वरूपविश्वासे नैश्चिन्त्यं निश्चितं मया ॥

આચાર્યચરણોએ અહીં એમનું નામ 'વલ્લભ'નો ઉલ્લેખ કરીને હરિમાં એની નિત્ય પ્રીતિ નિરૂપિત કરી છે તેથી આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે, ભગવાનના એવા સ્વરૂપમાં વિશ્વાસ કરવાથી હું નિશ્ચિતરૂપથી કહું છું કે જીવ નિશ્ચિંત થઈ જશે.

આચાર્યચરણો ને યહાઁ અપને નામ 'વલ્લભ' કા ઉલ્લેખ કરકે હરિ મેં ઉનકી નિત્યપ્રીતિ નિરૂપિત કી હૈ અત: આપશ્રી આજ્ઞા કરતે હૈં કિ, ભગવાન કે ઐસે સ્વરૂપ મેં વિશ્વાસ કરને પર મૈં નિશ્ચિતરૂપ સે કહતા હૂઁ કિ, જીવ નિશ્ચિંત હો જાયેગા।

भाग्यभाजां हि विश्वासो भवेच्छ्रीवल्लभप्रभौ । यथा निवेदने चिन्ता नवरत्ने निवारिता ॥
एवमत्र फले चिन्ता स्वकीयानां समुद्भूता ।

શ્રીવલ્લભપ્રભુમાં ભાગ્યવાનોને જ વિશ્વાસ થાય છે. જેમ આચાર્યચરણોએ નવરત્નગ્રંથમાં નિવેદન માટે થવાવાળી ચિંતાનું નિવારણ કર્યું છે, તેવી રીતે અહીંયાં આ શ્લોક દ્વારા તેઓ ફલદાનમાં થવાવાળી ચિંતાનું નિવારણ કરી રહ્યા છે.

श्रीवल्लभप्रभु में भाग्यवानों को ही विश्वास होता है। जिस प्रकार आचार्यचरणों ने नवरत्नग्रंथ में निवेदन के लिए होनेवाली चिंता का निवारण किया है; वैसे यहाँ इस श्लोक द्वारा वे फलदान में होने वाली चिंता का निवारण कर रहे हैं।

संयोगमानविरहाभिधभावत्रयं स्वत: ॥
अनुभूतं तु संयोग: सेवया त्यागतोऽपर: । आज्ञाकरणतो मानभावोत्र सफलीकृत: ॥
स्वरूपस्फूर्तित: पश्चात्पश्चात्तापो निवारित: ।

આચાર્યચરણોએ આ ગ્રંથમાં 'સંયોગ', 'માન', 'વિરહ' આમ ત્રણ પ્રકારના ભાવ નિરૂપિત કર્યા છે. સંયોગ પ્રભુ સેવા થકી, ત્યાગ કરવા થકી વિરહ અને આજ્ઞા ન માનવાથી પ્રભુ દ્વારા માન કરવું (રિસાઈ જવું) આમ ત્રણ ભાવ પ્રદર્શિત કર્યા છે. આના પછી આચાર્યચરણોએ પોતાના સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ દ્વારા મનના પશ્ચાતાપનું નિવારણ કર્યું. (પોતાના સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ હોવાનું તાત્પર્ય આ કે જેમ આચાર્યચરણોએ પોતાના સંદર્ભમાં કહ્યું છે કે શું હું સમર્પણ પહેલાં ઉત્તમ હતો? હું તો પ્રભુનો સેવક જ છું, હું તો પ્રભુ-આજ્ઞાથી જ ભૂતલ પર આવ્યો છું, મને શા માટે પશ્ચાતાપ કરવો જોઈએ ? વગેરે વગેરે.)

आचार्यचरणों ने इस ग्रंथ में 'संयोग', 'मान', 'विरह' यों तीन प्रकार के भाव निरूपित किए हैं। संयोग प्रभुसेवा के द्वारा, त्याग करने के द्वारा विरह और आज्ञा न मानने से प्रभु द्वारा मान करना (रूठ जाना) यों तीन भाव प्रदर्शित किए हैं। इसके पश्चात् आचार्यचरणों ने अपने स्वरूप की स्फूर्ति द्वारा मन के पश्चात्ताप का निवारण किया। (अपने स्वरूप की स्फूर्ति होने का तात्पर्य यह है कि, जैसे आचार्यचरणों ने अपने विषय में कहा है कि - क्या मैं समर्पण से पहले उत्तम था ? मैं तो प्रभु का सेवक ही हूँ, मैं तो प्रभु-आज्ञा से ही भूतल पर आया हूँ, मुझे क्यों पश्चात्ताप करना चाहिए ? इत्यादि ....)

इति श्रीवल्लभाचार्यपदाम्बुरुहरेणुषु-
आसक्तचित्तस्य विवृतिर्हरिदासस्य पूर्णताम् । अगमत्तेन ते स्वीयं दृढं कुर्वन्तु मां सदा ॥

આ પ્રકારે શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણોની રેણુમાં આસક્ત ચિત્તવાળા હરિદાસની વિવૃત્તિ પૂર્ણતા પર આવી પહોંચી છે, જેનાથી આપશ્રી મુજ સ્વીયને આ માર્ગમાં સદા દૃઢ રાખે.

इस प्रकार श्रीवल्लभाचार्यचरणकमलों की रेणु में आसक्त चित्तवाले हरिदास की विवृत्ति पूर्णता पर आ पहुँची है, जिससे आपश्री मुझ स्वीय को इस मार्ग में सदा दृढ रखें।

अवद्यमनवद्यं वा विचारयतु मे प्रभु: । यत्प्रसादिदं सर्वं पूर्णतां याति सर्वथा ॥
सन्तोपि कृपया युक्तं मदीयं मूर्खजल्पितम् । श्रीमदाचार्यसम्बन्धात्पश्यन्तु परमादृता: ॥
इति श्रीहरिदासोक्तान्त:करणप्रबोधविवृति: समाप्ता ।

મારી વિવૃત્તિ પ્રસંશનીય છે કે નિંદનીય ? આ મારા પ્રભુ આપ વિચાર કરો જે પ્રભુની કૃપાથી આ વિવૃતિ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થઈ છે.

પરમ આદરણીય સંત પણ કૃપાપૂર્વક મારા આ મૂર્ખતાપૂર્ણ ભાષણને યોગ્ય દૃષ્ટિથી જ જુએ કારણકે હું શ્રીમદાચાર્યચરણથી સંબંધિત છું.

આ શ્રીહરિદાસ દ્વારા કહેલ અંત:કરણ પ્રબોધની વિવૃત્તિ સમાપ્ત થઈ.

मेरी विवृति प्रशंसनीय है या निंदनीय, यह मेरे प्रभु आप विचार करें, जिन प्रभु की कृपा से यह विवृत्ति पूर्णता को प्राप्त हुई है॥
परमादरणीय संत भी कृपापूर्वक मेरे इस मूर्खतापूर्ण भाषण को युक्ततर ही देखें क्योंकि मैं श्रीमदाचार्यचरण से संबंधित हूँ॥

यह श्रीहरिदास द्वारा कही अन्त:करणप्रबोध की विवृति समाप्त हुई॥

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचित

अन्तःकरणप्रबोधः ।

श्रीश्यामलात्मजश्रीव्रजराजकृतविवरणम् ।

❋❋❋❋

नत्वा स्वाचार्यपादाब्जं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ।
तदुक्तबोधवाक्यानि व्याख्यास्ये बोधसिद्धये ॥१॥

❋(अथ) श्रीमदाचार्यचरणाः (स्वीयान् प्रति नवरत्ने 'चिन्ता कापि न कार्या' इत्याज्ञाप्य तस्या अन्तःकरण-धर्मत्वादन्तःकरणस्य च स्वभावचञ्चलत्वाद्वृथाध्यानादिसंभवे पूर्वोक्ताज्ञाभङ्गसम्भवान्निवेदनं कृतमप्यकृतं स्यादिति तदभावाय प्रमेयबलेन यथा भगवान् भक्तान्तःकरणसम्बन्धी सन् फलप्रकरणे मदमाननिवारणं कृतवाँस्तथात्र) स्वीयान्तःकरणबोधार्थं (तदभिमुखीकृत्य) सप्रौढिस्वस्वरूपज्ञापनपूर्वकमन्तःकरणप्रबोधं निरूपयन्त्येकादशश्लोकैरेकादशेन्द्रियबोधकत्वेन । अन्तः-करणति ।

સમસ્ત ઈચ્છિત વસ્તુઓને આપનાર આપણા આચાર્યચરણકમલોને નમન કરીને
તેમના દ્વારા કહેલ બોધવાક્યોની વ્યાખ્યા હું બોધ સિદ્ધિ માટે કરી રહ્યો છું ॥૧॥

શ્રીમદ્-આચાર્યચરણોએ પોતાના સ્વીયજનોને નવરત્નગ્રંથમાં "કોઈ પણ ચિંતા નહીં કરવી જોઈએ.(૧)"આ આજ્ઞા કરી હતી. ચિંતા તો અંતઃકરણમાં જ થાય છે અને અંતઃકરણનો સ્વભાવ તો ચંચલ હોય છે તેથી જીવના અંતઃકરણનું ધ્યાન સંસારની વૃથા વાતોમાં ભટકી શકે છે અને આચાર્યચરણોની નવરત્નમાં કહેલી આજ્ઞા ભંગ થઈ શકે છે. જેથી જીવ દ્વારા ભગવાનને કરેલું નિવેદન પણ ન કર્યા બરોબર જ થઈ જાય છે. આવું ન થાય તેના માટે જેવી રીતે ભગવાને ફલપ્રકરણની અંતર્ગત વ્રજભક્તોના અંતઃકરણમાં બિરાજીને પ્રમેયબલથી તેમના મદ-માનનું નિવારણ કર્યું, તેવી જ રીતે અહીં આચાર્યચરણ પોતાના સ્વીયજનોના અંતઃકરણને બોધ કરાવવા માટે (તેમને સામે કરીને) પોતાના પ્રૌઢિ સ્વરૂપને બતાવતા ૧૧ શ્લોકો દ્વારા અંતઃકરણ પ્રબોધ ગ્રંથનું નિરૂપણ કરી રહ્યા છે. તે ૧૧ શ્લોકો ૧૧ ઈન્દ્રિયોને સૂચવે છે. હવે અંતઃકરણ વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે.

समस्त अभीष्ट वस्तुओं को देने वाले अपने आचार्यचरणकमलों को नमनकर उनके द्वारा कहे गये
बोधवाक्यों की व्याख्या मैं बोधसिद्धि के लिए कर रहा हूँ ॥१॥

श्रीमदाचार्यचरणों ने अपने स्वीयजनों को नवरत्नग्रंथ में "कोई भी चिन्ता नहीं करनी चाहिए (१)" यह आज्ञा की थी और चिन्ता तो अन्तःकरण में ही होती है और अन्तकरण का स्वभाव तो चंचल है अतः जीव के अन्तःकरण का ध्यान संसार की वृथा बातों में भटक सकता है और आचार्यचरणों की नवरत्न में की गई आज्ञा भंग हो सकती है, जिससे जीव का भगवान को किया गया निवेदन भी न किए के बराबर ही हो जाता है। ऐसा न हो, इसके लिए जैसे भगवान ने फलप्रकरण के अंतर्गत व्रजभक्तों के अन्तःकरण में विराजकर प्रमेयबल से उनके मद-मान का निवारण किया, वैसे ही यहाँ अपने स्वीयजनों के अन्तःकरण को बोध कराने के लिए (उन्हें सामने करके) अपने प्रौढ़िस्वरूप को बताते हुए आचार्यचरण ग्यारह श्लोकों द्वारा, जो ग्यारह-इद्रियों के बोधक हैं, अन्तःकरणप्रबोधग्रंथ का निरूपण कर रहे हैं। अब **अन्तःकरण** इत्यादि शब्दों की व्याख्या की जाती है।

अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

हे **अन्तःकरण**? मदीयानामिति शेषः (समाप्तौ भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेदित्युपसंहाराद्बोध्यः) **मद्वाक्यं सावधानतया**

❋ ( ) चिन्हान्तर्गतं श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणैः संशोध्य सम्पूरितं ज्ञेयम् ।

सावधानीभूय श्रृण श्रुणुष्वेत्यर्थः । स्ववाक्यत्वेनाप्ततोक्ता । श्रवणे सावधानत्वोक्तिः श्रवणानन्तरं तथाकरणार्थम् । अन्तःकरणस्यैकवचनं स्वमार्गे सर्वेषामेकरूपत्वज्ञापनाय जात्यभिप्रायेण । (अत्र सर्वे प्राञ्चः स्वान्तःकरणमेव बोधनीयत्वेनाङ्गीचक्रुः । तदपि श्रीवल्लभाष्टके रूपद्वयेनावतारबोधनात्सर्वोत्तमे 'स्वास्यं प्रादुर्भूतं चकारे'त्युक्तेश्च, मुखाग्न्यवताराभिप्रायेण सङ्गतमेव,)

આ શ્લોક દ્વારા આચાર્યચરણ પોતાના નિજજનોને સંબોધિત કરીને કહી રહ્યા છે કે ''હે મારા નિજજનોના અંતઃકરણ! મારા વાક્યને સાવધાન થઈને સાંભળો''-આ અર્થ છે. (આચાર્યચરણો આ પ્રકારે પોતાના ભક્તોના અંતઃકરણને સંબોધિત કરીને કહી રહ્યા છે, આ એટલા માટે માનવામાં આવે છે કારણકે આ ગ્રંથની સમાપ્તિમાં તેમને ''મારા વચનોને સાંભળીને ભક્ત ચિંતારહિત થશે'' આમ કહ્યું છે. આથી સમજાય છે કે તેઓ પોતાના ભક્તોના અંતઃકરણને સમજાવી રહ્યા છે.) આચાર્યચરણોએ અહીંયાં ''મારા વાક્યને સાંભળો'' આમ કહ્યું છે, જેથી આ વાક્યોમાં આપશ્રીના કથનની પ્રામાણિકતા સમજાય છે. આપશ્રીએ આ આજ્ઞા કરી છે કે ''સાવધાન થઈને સાંભળો-'' આનું તાત્પર્ય આ છે કે, આપશ્રીના આ વાક્યોને સાંભળીને આપણે પણ જીવનમાં તેવું જ અનુકરણ કરવું જોઈએ. (ટીકાકારે પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ આ કર્યો છે કે આચાર્યચરણ પોતાના સ્વીયજનોના અંતઃકરણને બોધ કરાવે છે, તો પછી પ્રશ્ન આ ઊભો થાય છે કે અહીંયાં અંતઃકરણ શબ્દ એકવચનમાં કેમ છે ? આવી રીતે તો પછી વાક્ય-''હે અંતઃકરણો! મારા વાક્ય સાવધાન થઈને સાંભળો'' એમ હોવું જોઈતું હતું-આનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર આગળની પંક્તિમાં આપી રહ્યા છે.) અહીંયાં અંતઃકરણ શબ્દ એકવચનમાં આપેલું છે. જે આ પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીમહાપ્રભુજી દ્વારા અંગીકૃત થયેલા સમસ્ત જીવોની એકરૂપતા બતાવવા માટે જાતિના અભિપ્રાયથી છે, આ જાણી લેવું જોઈએ. (આ શ્લોક માટે સમસ્ત પ્રાચીન ટીકાકારોએ આ જ પક્ષ સ્વીકાર કર્યો છે કે આચાર્યચરણો પોતાના જ અંતઃકરણને સમજાવી રહ્યા છે. તેમનો આ પક્ષ પણ સંગત (ઉચિત) જ છે કેમકે શ્રીવલ્લભાષ્ટકમાં આચાર્યચરણો માટે આ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, આપશ્રી 'પુરુષોત્તમ' અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરુપે અને 'અગ્નિસ્વરુપ' અર્થાત્ આચાર્યસ્વરુપે; આમ બે સ્વરુપસહિત અવતરિત થયા છે. આવી જ રીતે શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર માં આપશ્રી માટે ''સ્વાસ્યં પ્રાદુર્ભૂતં ચકાર હિ (૩)'' આ શ્લોક થકી આ કહેવાયું છે કે ભગવાને પોતાના મુખારવિંદસ્વરુપ આચાર્યચરણોને ભૂતલ પર પ્રકટ કર્યા. તેથી આચાર્યચરણો મુખાગ્નિ-અવતાર હોવાને કારણે જો પોતાના જ અન્તઃકરણ ને સંબોધિત કરતા હોય તો તે યુક્ત જ છે. (તાત્પર્ય આ કે આચાર્યચરણો ના બે સ્વરુપો છે. એક તો વાસ્તવિકરુપથી આપશ્રી શ્રીકૃષ્ણ જ છે અને બીજું આપ આચાર્યસ્વરુપ-અગ્નિસ્વરુપ પણ છે. તેથી એક બાજુ આપશ્રી ને કેવલ શ્રીકૃષ્ણસ્વરુપ-પુરુષોત્તમસ્વરુપ જ માનીએ, ત્યારે તો પ્રશ્ન એ ઉભો થશે કે પોતે પુરુષોત્તમ-ભગવાન કોઈ દુવિધા માં હોય અને એમને પોતે પોતાના અંતઃકરણને સમજાવવું પડે, આ કેવી રીતે બની શકે અથવા તો કેવી રીતે સંભવ છે ? પરંતુ આપશ્રી ને એક આચાર્યસ્વરુપ-અગ્નિસ્વરુપ ની દૃષ્ટિથી જોઈએ, તો આવો વિચાર કરવો ઉચિત પણ ઠરાવી શકાય કે તેઓ પોતાના અંતઃકરણને બોધ આપે છે. ટીકાકાર અહીં શ્રીવલ્લભાષ્ટક અને શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્રનો દાખલો આપીને આ જ વાત સમજાવવા માંગે છે.)

इस श्लोक द्वारा आचार्यचरण अपने निजजनों को संबोधित कर के कह रहे हैं कि - मेरे निजजनों के अन्तःकरण ! मेरे वाक्य को सावधान होकर सुनो, यह अर्थ है। आचार्यचरण इस प्रकार से अपने भक्तों के अन्तःकरण को संबोधित करके समझा रहे हैं, यह इसलिए माना जा रहा है क्योंकि इस ग्रंथ की समाप्ति में उन्होंने ''मेरे वचनों को सुनकर भक्त चिंतारहित हो जायेंगे'', यह कहा है। इससे ज्ञात होता है कि वे अपने भक्तों के अन्तःकरण को समझा रहे हैं। आचार्यचरण ने यहाँ 'मेरे वाक्य को सुनो' यह कहा है; जिससे इन वाक्यों में आपश्री के कथन की प्रामाणिकता ज्ञात होती है। आपश्री ने यह आज्ञा की है कि सावधान होकर सुनो, इसका यह तात्पर्य है कि, आचार्यचरणों के इन वाक्यों को सुनकर हमें अपने जीवन में वैसा ही अनुकरण करना चाहिए। (टीकाकार ने प्रथम श्लोक का अर्थ यह किया है कि आचार्यचरण अपने स्वीयजनों के अन्तःकरणों को बोध करा रहे हैं , तो प्रश्न यह उठता है कि फिर यहाँ अन्तःकरण शब्द एकवचन में क्यों है ? ऐसे में तो फिर वाक्य - हे अन्तःकरणों ! मेरा वाक्य सावधान होकर सुनो-यों होना चाहिए। तो इसका स्पष्टीकरण टीकाकार आगे की पंक्ति में दे रहे हैं।) यहाँ अन्तःकरण शब्द एकवचन में दिया गया है जो इस पुष्टिमार्ग में श्रीमहाप्रभुजी द्वारा अंगीकृत हुए समस्त जीवों की एकरूपता बताने के लिए जाति के अभिप्राय से है, यह जान लेना चाहिए । (इस श्लोक के लिए समस्त प्राचीन टीकाकारों ने यही पक्ष स्वीकार किया है कि, आचार्यचरण अपने अन्तःकरण को ही समझा रहे हैं । उनका ऐसा पक्ष भी संगत ही है क्योंकि श्रीवल्लभाष्टक में आचार्यचरणों के लिए यह बताया गया है कि, आपश्री 'पुरुषोत्तम' अर्थात् श्रीकृष्ण के स्वरूप एवं 'अग्निस्वरूप' अर्थात् आचार्यस्वरूप यों दो स्वरूपों के सहित अवतरित हुए हैं। इसी प्रकार सर्वोत्तमस्तोत्र में आपश्री के लिए ''स्वास्यं प्रादुर्भूतं चकार हि (३)'' इस श्लोक द्वारा यह कहा गया है कि भगवान ने अपने मुखारविंद स्वरूप आचार्यचरणों को भूतल पर प्रकट

किया। अत: आचार्यचरण मुखाग्नि-अवतार होने के कारण यदि अपने ही अंत:करण को संबोधित करते हों तो यह युक्त ही है (तात्पर्य यह है कि आचार्यचरणों के दो स्वरूप हैं। एक तो वास्तविक रूप से आपश्री श्रीकृष्ण ही हैं एवं दूसरे आप आचार्यस्वरूप-अग्निस्वरूप भी हैं। अत: एक ओर यदि आपश्री को केवल श्रीकृष्ण-स्वरूप-पुरुषोत्तमस्वरूप ही मानें, तब तो प्रश्न यह खड़ा होगा कि स्वयं पुरुषोत्तम-भगवान कोई दुविधा में हों और उन्हें अपने अन्त:करण को समझाना पड़े यह कैसे संभव है या युक्त है परंतु आपश्री को एक आचार्यस्वरूप-अग्निस्वरूप से देखें, तो ऐसा सोचना उचित ठहराया जा सकता है कि वे अपने अन्त:करण को बोध कर रहे हैं। टीकाकार यहाँ श्रीवल्लभाष्टक एवं सर्वोत्तमस्तोत्र का उदाहरण देकर यही बात समझाना चाह रहे हैं)

एवं स्वीयानामन्त:करणं सम्मुखीकृत्य बोधवाक्यमेवाहु: । कृष्णात्परमिति । कृष्णात् 'कृषिर्भूवाचक' इत्यस्य भावानन्दात्मकतया विवरणेन व्रजवरवल्लभानां भावात्मकात् (परमुत्कृष्टं दैवं देवानां क्रीडाकृतां समूहो वा, ''दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यमि''तिकोशात्तासां भाग्यरूपं वा । नास्ति इतरं) नास्तीत्यर्थ:। ननु किं स्तुतिरेवेयमित्याशङ्कायामाहु:, वस्तुत इति । तत्रोत्कृष्ट (ताया वास्तव)त्वार्थं विशेषणमाहु:- दोषवर्जितमिति। दोषैर्वर्जितं रहितमित्यर्थ:।

(तथा चेदं तद्वास्तवत्वे बीजम् । किञ्च;)

આ પ્રકારે આચાર્યચરણ પોતાના સ્વીયજનોના અંત:કરણને સામે કરીને **કૃષ્ણાત્પરમ્** વગેરે શબ્દોથી બોધ વાક્યો કહી રહ્યા છે. અહીંયાં આપશ્રીનું તાત્પર્ય આ છે કે -''કૃષ્ શબ્દ સત્તાનું વાચક છે અને 'ણ' શબ્દ આનંદનું વાચક છે. આ બંનેથી મિશ્રિત સ્વરૂપ હોવાના કારણે ભગવાનને 'કૃષ્ણ'કહેવામાં આવે છે''- આ કથનાનુસાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ભાવાનંદાત્મક બતાવ્યું છે. તેથી વ્રજગોપિકાઓના પ્રિય ભાવાત્મક-શ્રીકૃષ્ણથી અધિક દોષરહિત કોઈ અન્ય દેવ નથી. (દૈવમ્ શબ્દનો અર્થ છે 'અન્ય દેવતાઓ' અથવા તો રાસક્રીડા કરવાવાળી ગોપીકાઓનો સમૂહ) અથવા તો શબ્દકોષના અનુસારે દૈવ શબ્દનો અર્થ 'દિષ્ટ,''ભાગધેય' અને 'ભાગ્ય' આમ ત્રણ પ્રકારે કરેલો છે. તેથી આના અનુસારે આચાર્યચરણ અહીંયાં દૈવ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને શ્રીકૃષ્ણને આ ગોપિકાઓના ભાગ્યરૂપ બતાવી રહ્યા છે, આવો અર્થ કરી લો. તેથી તાત્પર્ય આ થયું કે, શ્રીકૃષ્ણ સિવાય અન્ય કોઈ બીજો પરમ ઉત્કૃષ્ટ દેવતા અથવા તો ગોપિકાઓના ભાગ્યરૂપ બીજું કોઈ નથી આ અર્થ છે. પરંતુ અહીં આ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે આચાર્યચરણ જો આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણને સર્વશ્રેષ્ઠ અને દોષરહિત કહી રહ્યા છે તો શું આ કેવળ સ્તુતિ જ છે અથવા તો આની પાછળ કોઈ ગૂઢ તાત્પર્ય પણ છે? તો આના પ્રત્યુત્તરમાં આપશ્રીના **વસ્તુત:** શબ્દ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. ભગવાનની આવી ઉત્કૃષ્ટતાની વાસ્તવિકતા બતાવવા માટે આપશ્રીએ તેમને **દોષવર્જિતમ્** કહ્યું છે જેનું તાત્પર્ય આ છે કે શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત દોષોથી રહિત છે અને આચાર્યચરણો દ્વારા વસ્તુત: કહેવાની પાછળનું કારણ પણ આ જ છે.

इस प्रकार आचार्यचरण अपने स्वीयजनों के अन्त:करण को सामने करके **कृष्णात्परम्** इत्यादि शब्दों से बोधवाक्य कह रहे हैं। यहाँ आपश्री का तात्पर्य यह है कि-'कृष्' शब्द सत्ता का वाचक है एवं 'ण' शब्द आनंद का वाचक है। इस दोनों से मिश्रित स्वरूप होने के कारण भगवान को 'कृष्ण' कहा जाता है, इस कथनानुसार भगवान-श्रीकृष्ण को भावानन्दात्मक बताया गया है अत: व्रजगोपिकाओं के प्रिय भावात्मक-श्रीकृष्ण से अधिक दोषरहित कोई अन्य देव नहीं है। (दैवं शब्द का अर्थ है 'अन्य देवता' अथवा तो रासक्रीड़ा करने वाली गोपिकाओं का समूह। अथवा तो शब्दकोश के अनुसार 'दैव' शब्द का अर्थ 'दिष्ट', 'भागदेय' एवं 'भाग्य' यों तीन प्रकार से किया गया है अत: इसके अनुसार आचार्यचरण 'दैव' कह कर श्रीकृष्ण को इन गोपिकाओं के भाग्यरूप बता रहे हैं; ऐसा अर्थ कर लें । सो तात्पर्य यह हुआ कि श्रीकृष्ण के अतिरिक्त अन्य कोई दूसरा परम उत्कृष्ट देवता या फिर गोपिकाओं का भाग्यरूप और कोई नहीं है, यह अर्थ है । किंतु यहाँ किसी को एक प्रश्न यह हो सकता है कि आचार्यचरण जो इस प्रकार से श्रीकृष्ण को सर्वश्रेष्ठ एवं दोषरहित कह रहे हैं तो क्या यह केवल स्तुति ही है या फिर इसके पीछे कोई गूढ़ तात्पर्य भी है ? तो इसके प्रत्युत्तर में आपश्री के **वस्तुत:** शब्द पर ध्यान देना चाहिए। भगवान की ऐसी उत्कृष्टता की वास्तविकता बताने के लिए आपश्री ने उन्हें **दोषवर्जितम्** कहा है, जिसका अर्थ यह है कि श्रीकृष्ण समस्त दोषों से रहित हैं और आचार्यचरणों का वस्तुत: कहने के पीछे कारण भी यही है।

कृष्णपदात् सदानन्द उक्तस्तेन यथा गोपिकार्थं कोटिकन्दर्पलावण्यं प्रकटीकृत्य प्रकटस्तथा सर्वत्रापि तदर्थं प्रकटो भविष्यतीति ज्ञापितम् । तेनान्यत्र क्रीडारूपत्वं नास्त्येवेति जीवानामन्यत्र नायकभावेन भजनं दोषरूपमेवेति भावो दोषवर्जितमित्यनेन ज्ञापित:। अत एव 'वीरयोषिता'मित्यत्र 'व्रजनितम्बिनी'वाक्यव्याख्याने श्रीमदाचार्यै 'नं हि कृष्णादन्य एवं सम्बोधनमर्हती' ति निरूपितम्। आद्य श्रीमहिषीभिरपि 'त्वक्स्मश्रुरोमे' तिपद्येनान्यत्र कान्तभावस्य दोषरूपता निरूपिता। (तथा च स्वक्रीडानुरोधेन स्वीयभाग्यरूपतया च स्वयमेवास्माकं करिष्यतीति निश्चित्य चिन्ता न कार्येत्यर्थ:।)

અને આપશ્રીએ 'કૃષ્ણ' પદ કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સદાનંદ કહ્યું છે, જેથી આ જ્ઞાત થાય છે કે જેવી રીતે ગોપિકાઓ માટે પ્રભુ પોતાના કોટિકંદર્પલાવણ્ય સ્વરૂપથી પ્રકટ થયા હતા. તેવી રીતે અહીંયાં પણ તેઓ સમસ્ત જીવોને આનંદ આપવા માટે પ્રકટ થશે. તેથી આ સિદ્ધ થાય છે કે પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ સિવાય પ્રભુનું બીજે ક્યાંય પણ ક્રીડારૂપ સ્વરૂપ છે જ નહીં. તેથી જીવો માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવતાને નાયકરૂપથી ભજવું દોષરૂપ જ છે. આ ભાવ આચાર્યચરણોએ **દોષવર્જિતમ** શબ્દ દ્વારા કહ્યું છે. આ જ કારણે શ્રીમદ્-ભાગવતનાં ''વીરયોષિતાં (શ્રી.ભા.૧૦/૩૧/૬) આ શ્લોકની અંતર્ગત આવેલ વ્રજનિતમ્બિનિયો (ગોપિકાઓ) દ્વારા કહેલ આ વાક્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રીમદ્-આચાર્યચરણોએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ માટે
આ કહ્યું છે કે ગોપિકાઓએ શ્રીકૃષ્ણને 'વીરશિરોમણિ' કહીને સંબોધિત કર્યા છે, જે સંબોધન માટે શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજું કોઈ પણ યોગ્ય નથી. આની પહેલાં મહિષીગીતમાં પણ રૂક્મિણીજીએ ભગવાન માટે ''આ મનુષ્યનું શરીર ઉપરથી ચામડી, દાઢી-મૂછ,નખ કેશ વગેરેથી ઢંકાયેલું છે અને ભીતર મલમૂત્રથી. આવા શરીરને તે જ સ્ત્રી પોતાનો પતિ માનીને સેવન કરે છે, જેને ક્યારેય આપના ચરણારવિંદોનું મકરંદ પ્રાપ્ત ન થયું હોય.(શ્રી.ભા.૧૦/૬૦/૪૫)'' આ પદ્ય દ્વારા ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણ સિવાય અન્ય બીજા કોઈમાં પણ કાન્તભાવ રાખવો દોષયુક્ત બતાવ્યું છે. આથી ભગવાન પોતાની ક્રીડા દ્વારા અને સ્વીયજનોના ભાગ્યરૂપ હોવાના કારણે આપણને જે કાંઈ પણ ઈચ્છિત છે તે બધું પોતે જ કરશે, આવું મનમાં નિશ્ચિત કરીને ચિંતા ન કરવી જોઈએ, આ અર્થ છે.

और, आपश्री ने 'कृष्ण' पद कह कर भगवान-श्रीकृष्ण को सदानंद कहा है, जिससे यह ज्ञात होता है कि जैसे गोपिकाओं के लिए प्रभु अपने कोटिकन्दर्पलावण्य स्वरूप से प्रकट हुए थे, वैसे यहाँ भी वे समस्त जीवों को आनंद देने के लिए प्रकट होंगे इसलिए यह सिद्ध होता है कि पुष्टिभक्तिमार्ग के अतिरिक्त प्रभु का और कहीं क्रीड़ारूप है ही नहीं अत: जीवों के लिए भगवान-श्रीकृष्ण से अतिरिक्त किसी और देवता को नायकरूप से भजना दोषरूप ही है, यह भाव आचार्यचरणों ने **दोषवर्जितम्** शब्द द्वारा बताया है। इसी कारण श्रीमद्-भागवत के ''वीर योषितां (श्री०भा०१०/३१/६) इस श्लोक के अंतर्गत आए व्रजनितम्बिनियों (गोपिकाओं) द्वारा कहे इस वाक्य का व्याख्यान करते समय आचार्यचरणों ने भगवान-श्रीकृष्ण के लिए यह कहा है कि गोपिकाओं ने श्रीकृष्ण को 'वीरशिरोमणि' कह कर संबोधित किया है, जिस संबोधन के लिए श्रीकृष्ण से अतिरिक्त अन्य कोई भी योग्य नहीं है। इसके पूर्व महिषीगीत में भी रुक्मणिजी ने भगवान के लिए ''यह मनुष्य का शरीर उपर से चमड़ी, दाढ़ी-मूँछ, नख, केशों आदि से ढँका है और अंदर मल-मूत्र से। ऐसे शरीर को वही स्त्री अपना पति मानकर सेवन करती है, जिसे कभी आपके चरणारविंदों का मकरंद प्राप्त न हुआ हो (श्री०भा०१०/६०/४५)'' इस पद्य द्वारा भगवान-श्रीकृष्ण के अतिरिक्त अन्य किसी में कांतभाव रखना दोषरूप बताया है। अत: भगवान अपनी क्रीड़ा के द्वारा एवं स्वीयजनों के भाग्यरूप होने के कारण हमें जो कुछ वांछित है वह सबकुछ स्वयं ही करेंगे, ऐसा मन में निश्चित करके चिन्ता नहीं करनी चाहिए, यह अर्थ है।

(ननु सत्यमेवं तथापि भगवतो ब्रह्मश्रुत्यादिदुरापचरणरेणुत्वे स्वतुच्छत्वे च स्फुरिते सोत्पद्येतैवेति कथं तन्निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तन्निवृत्यर्थमेवं) दोषरहितस्वरूपं विचार्य तत्र मानापेक्षादिदोषराहित्येनाज्ञैव कार्येति साद्धैस्त्रिभिर्वदन्त: प्रथमं (तुच्छत्वस्फूर्त्तेरकिञ्चित्करत्वाय निदर्शनमाहु:,) चाण्डाली चेदिति।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता।
कदाचिदपमाने वा मूलत: का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

चाण्डाली चत्कदाचिद्राज्ञा मानिता सती राजपत्नी च जाता। चकारेण स्वस्यापि तथाभिमानोत्पत्तिर्जातेति ज्ञाप्यते। (तदा) तादृश्या: कदाचिदपमाने वा मूलतो राजपत्नीत्वत: का क्षतिर्भवेत् ? न कापीत्यर्थ:।

ચાલો માની લઈએ કે આ વાત સાચી છે તો પણ મનમાં એક સંશય આ રહે છે કે ભગવાનની ચરણરેણુ તો બ્રહ્મ, શ્રુતિ વગેરેને પણ દુર્લભ છે. અને જીવ તો એમની સામે અતિ તુચ્છ છે તેથી મનમાં ચિંતા બની રહેવી તો સ્વાભાવિક છે કે તેઓ આપણો ઉદ્ધાર કરશે કે નહીં ? આ ચિંતા કેવી રીતે દૂર થાય ? તો આવી ચિંતાની નિવૃત્તિ માટે સર્વપ્રથમ મનમાં ભગવાનના દોષરહિત સ્વરૂપનો વિચાર કરીને આપણું પોતાનું માન સન્માન રાખવું અથવા તો તેમનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ રાખવા જેવા દોષોથી રહિત થઈને તેમની આજ્ઞાનુસાર જ કાર્ય કરવું જોઈએ. આ આગળના સાડા ત્રણ શ્લોકો દ્વારા આચાર્યચરણ સૌથી પહેલાં **ચાંડાલી ચેત્** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે (ભગવાન સામે પોતાની તુચ્છતા જાણી લેવાના કારણે આપણી અસમર્થતા બતાવવા માટે આચાર્યચરણ ચાંડાલીનું ઉદાહરણ આપીને સમજાવી રહ્યા છે.)

કોઈ ચાંડાલી સ્ત્રી કોઈ રાજા દ્વારા સમ્માનિત થઈ અને એની પત્ની બની ગઈ. જેવી રીતે ચાંડાલીને પોતાનામાં રાજપત્ની થવાનું અભિમાન થયું તેવી રીતે આપણને પણ એવું અભિમાન થઈ જાય છે, આ જ શબ્દથી જણાય છે. આચાર્યચરણ કહે છે કે હવે

માનો કે તે ચાંડાલીનું ક્યારેય અપમાન પણ થઈ જાય તો **મૂલતઃ** અર્થાત્ રાજપત્નીના સંદર્ભમાં તેની શું ક્ષતિ થઈ ? કાંઈ પણ નહીં, આ અર્થ છે.

चलो मान लें कि, यह बात सच है तथापि मन में एक संशय यह रहता है कि, भगवान की चरणरेणु तो ब्रह्म-श्रुति आदि को भी दुर्लभ है और जीव तो उनके सामने अति तुच्छ है अत: मन में चिन्ता तो बनी रहनी स्वाभाविक है कि वे हमारा उद्धार करेंगे या नहीं ? यह चिंता कैसे दूर हो ? तो ऐसी चिन्ता की निवृत्ति के लिए सर्वप्रथम मन में भगवान का दोषरहित स्वरूप विचार करके अपना मान-सम्मान या फिर उनसे किसी भी प्रकार का स्वार्थ रखने जैसे दोषों से रहित होकर उनकी आज्ञानुसार ही कार्य करना चाहिए, यह आगे के साढ़े तीन श्लोकों द्वारा आचार्यचरण सबसे पहले **चाण्डाली चेत्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। (भगवान के समक्ष अपनी तुच्छता जान लेने के कारण अपनी असमर्थता बताने के लिए आचार्यचरण चाण्डाली का उदाहरण देकर समझा रहे हैं।)

કોઈ ચાણ્ડાલી સ્ત્રી કિસી રાજા કે દ્વારા સમ્માનિત હુઈ ઔર ઉસકી પત્ની બન ગઈ। જૈસે ઉસ ચાણ્ડાલી કો અપને રાજપત્ની હોને કા અભિમાન હુઆ, વૈસે હમેં ભી ઐસા અભિમાન હો જાતા હૈ, યહ **ચ** શબ્દ સે જ્ઞાત હોતા હૈ। આચાર્યચરણ કહતે હૈં કિ, અબ માનો ઉસ ચાણ્ડાલી કા કદાચિત અપમાન ભી હો ગયા તો **મૂલત:** અર્થાત્ રાજપત્ની કે સંદર્ભ મેં ઉસકી ક્યા ક્ષતિ હુઈ ? કુછ ભી નહીં, યહ અર્થ હૈ।

माने कारणं राजपत्नीत्वं न तु चाण्डालीत्वम् । राजपत्नीत्वेपि कारणं राजसम्माननं न तु स्वधर्मः कोपि । तस्मात्तत्कृतापमानस्यापि न राजपत्नीत्वान्यथाकारित्वशङ्के । यथा[1] राजपत्नीत्वसम्पत्त्यनन्तरमपमानेपि न तद्धानिस्तथात्र समर्पणानन्तरं (परीक्षाद्यर्थं) द्वितीयरसपूर्त्त्यर्थं वा भगवतापमानेपि कृते स्वस्य पुनरन्यभावो न भविष्यति । समर्पणेन यो भावो जातः स तु जात एव, (पुनर्यदा परीक्षादिपूर्त्तिः) संयोगरसदानेच्छा (वा) भविष्यति तदा पुनस्तथैव मानप्राप्तिरपि भविष्यतीति विचार्यम् ।

તેનું સમ્માનિત થવાનું કારણ તો રાજપત્ની બની જવું છે. કોઈ ચાંડાલી હોવાથી એનું માન થોડું છે ? અને રાજપત્ની બનવામાં પણ કારણ તો રાજા દ્વારા સમ્માન મળવું જ છે, એની પોતાની યોગ્યતા નહીં, તેથી જો રાજા ક્યારે એનું અપમાન પણ કરી દે તો તેનું રાજપત્નીનું પદ કાંઈ છીનવાય નહીં જાય. તેથી જે પ્રકારે ચાંડાલીના રાજપત્ની બની જવા પછી તેનું અપમાન થઈ જાય તો પણ એની કાંઈ હાનિ થવાની નથી, ઠીક તે જ પ્રકારે અહીં ભગવાનને સર્વસમર્પણ કરી દીધા પછી જો ભગવાન પરીક્ષા કરવા માટે અથવા તો વિપ્રયોગરસનું દાન કરવા માટે જીવનું અપમાન પણ કરે તો પણ જીવનો અન્યથા ભાવ નહીં થાય. (અર્થાત્ જીવોએ તો પ્રભુને સર્વ સમર્પણ કરીને એમની શરણાગતિ લીધી છે. તેથી તેમના ઉદ્ધાર થવામાં કોઈ પણ અંતર આવવાનું નથી, આ અર્થ છે.) સમર્પણ દ્વારા તેને પ્રભુમાં જે સ્થાયી ભાવ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે, તે તો રહેશે જ અને પાછી જ્યારે પ્રભુની પરીક્ષા કરવાની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ જશે અને તેમને જીવને સંયોગરસનું દાન કરવાની ઈચ્છા થશે, ત્યારે જીવને ફરી પાછું તે જ પ્રકારે સમ્માન પણ પ્રાપ્ત થઈ જશે, આનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

उसके सम्मानित होने का कारण तो राजपत्नी बन जाना ही है, कोई चाण्डाली होने से उसका मान थोड़े ही है । और राजपत्नी बनने में भी कारण तो राजा द्वारा उसे सम्मान दिया जाना है, उसकी खुद की योग्यता नहीं। अत: यदि राजा उसका मानो कभी अपमान भी कर दे, तो उससे उसका राजपत्नी का पद थोड़े ही छिन जाने वाला है ? इसलिए जिस प्रकार चाण्डाली के राजपत्नी बन जाने के पश्चात् उसका अपमान हो जाने पर भी उसकी कोई हानि होने वाली नहीं है, ठीक उसी प्रकार यहाँ भगवान को सर्वसमर्पण कर देने के पश्चात् यदि भगवान परीक्षा करने के लिए अथवा तो विप्रयोग-रस का दान करने के लिए जीव का अपमान भी करें, तो भी जीव का अन्यथाभाव नहीं होगा (अर्थात् जीव ने तो प्रभु को सर्वसमर्पण करके उनकी शरणागति ली है अत: उसके उद्धार होने में कोई भी अंतर आने वाला नहीं है, यह अर्थ है।) समर्पण के द्वारा उसे प्रभु के प्रति जो स्थायीभाव सिद्ध हो चुका है, वह तो रहेगा ही; और पुन: जब प्रभु की परीक्षा करने की इच्छा पूर्ण हो जायेगी और उन्हें जीव को संयोगरस का दान करने की इच्छा होगी, तब जीव को पुन: उसी प्रकार.प्रभु से सम्मान भी प्राप्त हो जायेगा: इसका विचार कर लेना चाहिए।

(तथा द्वितीयव्याख्यानरीत्या राजपत्नीत्वमिव समर्पणानन्तरं स्वस्य सेवायोग्यत्वमेव विचार्यं, न तु चाण्डालीत्वमिव स्वतुच्छत्वमपि विचार्यम् । भगवता पुष्टिमार्गस्य स्वार्थं प्रकटितत्वेन स्वोरीचिकीर्षितजीवदोषानादरणपुरःसरं तदङ्गीकरणे अन्तरा च जीवदोषादासक्तौ भगवानेवेति न्यायेन विलम्बेपि पूर्वात्परबलीयस्त्वन्यायेन नाङ्गीकारतिरस्कारो, नापि दोषप्राबल्यमिति न तुच्छत्वाऽवसर इत्याश)येनाहुः । समर्पणादहमिति ।

(આ જ વસ્તુને બીજી વ્યાખ્યાથી સમજવું હોય તો આમ સમજવું જોઈએ કે સમર્પણ કરી લીધા પછી તે રાજપત્નીની

---

१ (किञ्च यथा राजसम्पत्त्यनन्तरं पूर्वस्वरूपं न विचार्यं, तद्विचारे सति स्वहीनत्वे स्फुरिते तस्य रसहानिः स्यात्तथा समर्पणे कृतेपि स्वस्वरूपविचारेण प्रभुः कृपां करिष्यति न वेति हीनत्वं न विचार्यम् ।) इति श्रीपुरुषोत्तमचरणैरनादृताः पङ्क्तयः स्वहस्ताक्षरशोधितग्रन्थे सन्ति ।

જેમ એ જ વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણે પ્રભુની સેવાને યોગ્ય જ છીએ, આ નહીં કે ચાંડાલીની જેમ તુચ્છતાનો વિચાર કરી લેવામાં આવે. ભગવાને પુષ્ટિમાર્ગ એમના પોતાના માટે પ્રકટ કર્યો છે તેથી ભગવાને જે જીવોને સ્વીકાર કરી લીધા છે, એમના દોષોની ઉપેક્ષા કરીને પછી ભલે તે જીવનો અંગીકાર કરવામાં કોઈ બાધા પણ આવી જાય અથવા તો જીવની સંસારાસક્તિ જોઈને ભગવાન એને અંગીકાર કરવામાં વિલંબ પણ કરે (જુઓ ''આસક્તૌ ભગવાનેવ/પુ.પ્ર.મ.ભે./૧૮''), તો પણ સ્મરણ રહે કે, જીવની પહેલાની સ્થિતિ કરતાં સમર્પણ કર્યા પછી ની સ્થિતિ વધારે સારી છે. તેથી ન અંગીકૃતજીવનો તિરસ્કાર થશે અને ન ભગવત્કૃપા સામે જીવના દોષ જ પ્રબલ થઈ શકે છે તેથી જીવને પોતાની તુચ્છતા માનવાનો કોઈ અવસર નથી. આ જ આશયથી આચાર્યચરણો આગળ **સમર્પણાદહ** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

(इसी को दूसरी व्याख्यानरीति से समझना चाहें. तो यों समझें कि समर्पण के पश्चात् उस राजपत्नी की भाँति यही विचार करना चाहिए कि, हम प्रभु की सेवा के योग्य ही हैं, यह नहीं कि चाण्डाली की भाँति तुच्छता का विचार किया जाय। भगवान ने पुष्टिमार्ग खुद अपने लिए प्रकट किया है अत: भगवान ने जिन जीवों को स्वीकार करके चुना है, उनके दोषों को उपेक्षा करके उस जीव का अंगीकार करने में कोई बाधा भी आ जाय या फिर जीव की संसार में अत्याधिक आसक्ति देखकर भगवान उसका अंगीकार करने में विलंब भी करें (देखें ''आसक्तौ भगवानेव-पु०प्र०म०भे०/१८''), तो भी स्मरण रहे कि, जीव की पूर्वस्थिति से तो समर्पण होने के पश्चात् की स्थिति अधिक अच्छी है अत: न अंगीकृत जीव का तिरस्कार होगा और न ही भगवत्कृपा के आगे जीव के दोष प्रबल हो सकते हैं अत: जीव को अपनी तुच्छता मानने का कोई अवसर नहीं है, इसी आशय से आचार्यचरण आगे **समर्पणादहं** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।)

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणात् पूर्वं किमहं सदा उत्तमः स्थितः ? अपि तु न । तथा च समर्णात् पूर्वं येन भगवद्दत्तमानापेक्षा स्यात्तादृग्भावयुक्तस्तु न स्थितः। तदनन्तरमेव तथाजातस्तेनापमानेपि (मम) काधमता भाव्या (भाविनी, विभावनीया वा) । यतः समर्पणानन्तरं पश्चात्तापो भवेत् ? । ..... कदाचित्कर इत्यनेनाश्वासनार्थं स्वसहजधर्म आगन्तुकधर्मश्च स्मारितः ।

આચાર્યચરણ કહે છે કે-શું સમર્પણ કર્યા પહેલાં હું સદા ઉત્તમ જ હતો ? બલ્કે નહોતો. તેમ જ ભગવાન દ્વારા આપેલ જે સમ્માનની અપેક્ષા મને થઈ, મારો આવો ઉત્તમ ભાવ સમર્પણ પહેલાં તો નહોતો અપિતુ સમર્પણ કર્યા પછી જ મારું સમ્માન વધ્યું છે. તેથી જો મારું અપમાન પણ થઈ ગયું તો મારે મારી અધમતાની ભાવના પણ શા માટે કરવી જોઈએ, જેથી મને સમર્પણ કર્યા પછી પશ્ચાતાપ થાય ?..... (અહીં 'કદાચિતકર'.....થી લઈને 'સ્મારિતઃ' સુધીના વાક્ય અધૂરા પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આનો અનુવાદ કર્યો નથી.)

आचार्यचरण कहते हैं कि - क्या समर्पण करने से पूर्व मैं सदा उत्तम ही था? बल्कि नहीं था। इसी प्रकार भगवान के द्वारा दिए गये जिस सम्मान की अपेक्षा मुझे हुई, मेरा ऐसा उत्तमभाव समर्पण के पहले तो नहीं था अपितु समर्पण करने के पश्चात् ही मेरा मान बढ़ा है अत: यदि मेरा अपमान हो भी गया, तो मुझे अपनी अधमता की भावना क्यों करनी चाहिए जिससे मुझे समर्पण के बाद पश्चात्ताप हा (यहाँ पर कदाचित्कर..... से लेकर स्मारित: तक के वाक्य अधूरे प्राप्त होते हैं अत: इनका अनुवाद नहीं किया गया है।)

अतः परमर्द्धेन नित्याङ्गीकाररूपं भगवद्धर्मं तदर्थं स्मारयन्तस्तेन, प्रत्युतमानकरणात्मकस्वरूपसम्पत्तिर्भविष्यति, पुनरन्यथा सा न भविष्यत्येव, भगवदङ्गीकारस्य नित्यत्वादित्याहुः। सत्यसङ्कल्पत इति ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

सत्यसङ्कल्प्यता विष्णव्यापकः, अन्यथा तु न करिष्यति । यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते,' 'द्विःस्थापयति नाश्रिता (नि'त्यादिः सङ्कल्पः सत्यो विषयाव्यभिचारी, तथा) 'मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न (भूयोर्हति शोचितु)' मित्यादि(रपि) भगवतः सत्य एव सङ्कल्पस्तेन पुनस्तं (प्रपन्नमन्य)था न करिष्यति । (शोकयुक्तं न करिष्यतीत्यर्थः । किञ्च;) विष्णुर्व्यापकस्तेन विप्रयोगसमयेपि रसदानं करिष्यति, 'मया परोक्षं भजते'तिन्यायेनेति ज्ञाप्यते ।

હવે આના પછી જીવને પશ્ચાતાપ ન થાય એના માટે આચાર્યચરણ ભગવાનના નિત્ય અંગીકારરૂપ ભાગવતધર્મનું સ્મરણ આગળના અડધા શ્લોક દ્વારા કરાવી રહ્યા છે જેને સમજયા પછી ઉલ્ટું જીવમાં જ પ્રભુ સામે રિસાઈ જવાની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કારણ કે એનો સમર્પણ સ્વીકાર્યા પછી તો ભગવાન કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં એનો અંગીકાર તો કરશે જ. પરંતુ હવે ભવિષ્ય માં

આવું નહિં થાય કારણ કે ભગવાન દ્વારા અંગીકાર કરવું તો નિત્ય છે તેથી જીવના આવા દોષો ને પણ જોયા વગર ભગવાન પોતાના સંકલ્પ ને સત્ય કરશે. આને આચાર્યચરણ **सत्य संकल्पतः** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભગવાન સત્યસંકલ્પી છે તેથી જ તેમને વિષ્ણુ કહેવામાં આવે છે જે વ્યાપક છે, તેઓ અન્યથા નહીં કરે. જેવી રીતે "જે વ્યક્તિ મને જે ભાવથી શરણાગત થાય છે,હું એને તે જ ભાવથી પ્રાપ્ત થાઉં છું (ભ.ગી.૪/૧૧)". "રામ બે વાર બાણ નથી ચલાવતા, કોઈને બે વાર આશ્રય નથી આપતા, યાચકને બે વાર દાન નથી આપતા અને એક જ વાતને બે વાર નથી કહેતા. (રામાયણ)" વગેરે વાક્યમાં કહેલ ભગવાનના સંકલ્પ સત્ય છે અર્થાત્ તેમના સંકલ્પોનું સ્વરૂપ બગડતું નથી તેથી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેલ "જે પુરૂષ મારી શરણમાં આવી જાય છે તેના માટે એવી કોઈ વસ્તુ નથી રહી જતી જેના માટે તે શોક કરે (શ્રી.ભા.૧૦/૫૧/૪૪) વગેરે ભગવદ્-વાક્યોથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનનો સંકલ્પ સત્ય જ છે. તેથી તેઓ શરણાગતજીવ પ્રતિ અન્યથા નહીં કરે અર્થાત્ તેને શોકાતુર નહીં કરે, આ અર્થ છે. અને આ પણ સમજો કે ભગવાન વિષ્ણુ તો વ્યાપક છે તેથી વિપ્રયોગના સમયે પણ જીવને ભગવદ્-રસનું દાન કરશે, આ શ્રીમદ્-ભાગવતમાં કહેલ "હે ગોપીઓ! તમારા મનની રતિ બીજે ક્યાંય ન લાગી જાય એટલા માટે પરોક્ષરૂપથી તમોથી પ્રેમ કરતાં હું છુપાઈ ગયો હતો (શ્રી.ભા.૧૦/૩૨/૨૧)" આ ભગવદ્-વાક્ય દ્વારા સમજાય છે.

अब इसके पश्चात् जीव को पश्चात्ताप न हो, इसके लिए आचार्यचरण भगवान के नित्य अंगीकारूप भगवद्धर्म का स्मरण आगे के आधे श्लोक द्वारा करा रहे हैं, जिसे समझने के बाद उल्टे जीव में प्रभु से ही रूठ जाने की वृत्ति पनप सकती है क्योंकि भगवान किसी भी परिस्थिति में अंगीकार तो करेंगे ही। किंतु अब आगे भविष्य में ऐसा नहीं ही होगा क्योंकि भगवान द्वारा अंगीकार किया जाना तो नित्य ही है अत: जीव के ऐसे दोषों को भी अनदेखा करके भगवान अपने संकल्प को सत्य करेंगे। इसे आचार्यचरण **सत्यसङ्कल्पत:** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि भगवान सत्यसंकल्पी हैं इसी कारण उन्हें विष्णु कहा जाता है जो व्यापक हैं, वे अन्यथा नहीं करेंगे। जैसे "जो मुझे जिस भाव से शरणागत होता है, मैं उसे वैसे ही भाव से प्राप्त होता हूँ (भ०गी०४/११)," "राम दो बार बाण नहीं चलाते; किसी को दो बार आश्रय नहीं देते, याचक को दो बार दान नहीं देते और एक ही बात को दो बार नहीं कहते (रामायण)" इत्यादि वाक्यों में कहे भगवान के संकल्प सत्य हैं अर्थात् उनके संकल्पों का स्वरूप बिगड़ता नहीं है अत: श्रीमद्-भागवत में कहे, "जो पुरुष मेरी शरण में आ जाता है, उसके लिए फिर कोई ऐसी वस्तु नहीं रह जाती जिसके लिए वह शोक करे (श्री०भा०१०/५१/४४)" इत्यादि भगवद्-वाक्यों से भी यही सिद्ध होता है कि भगवान का संकल्प सत्य ही है इसलिए वे पुन: उस शरणागत जीव के प्रति अन्यथा नहीं करेंगे अर्थात् उसे शोकातुर नहीं करेंगे, यह अर्थ है। और भी, यह भी समझें कि भगवान-विष्णु तो व्यापक हैं अत: विप्रयोग के समय में भी जीव को भगवद्-रस का दान करेंगे, यह श्रीमद्-भागवत् में कहे, " हे गोपियों ! तुम्हारे मन की वृत्ति कहीं और न लग जाए इसलिए परोक्षरूप से तुम लोगों से प्रेम करता हुआ ही मैं छिप गया था (श्री०भा०१०/३२/२१)" इस भगवद् वाक्य द्वारा ज्ञात होती है।

एवं (स्वस्वरूपधर्मं भगवद्धर्मञ्च स्मारयित्वा स्वीयसेवकस्य रक्षणाय यत:) प्रभुरन्यथा न करिष्यत्यतो भावात्मकं समर्पणमनुसन्धायापमानजं क्लेशं परित्यज्य, भगवान् यथैवेच्छापूर्वकमाज्ञापयति तथैव कार्यमित्याहु: ।आज्ञैवति । सतत निरन्तरमाज्ञैव काया । अन्यथा तदकरणे स्वामिन: प्रभोर्द्रोहो भवेत् । भगवता स्वकार्यकरणार्थं (स्वदासीय) देहकरणात्तदाज्ञाया अकरणे बाधकमेव स्यादिति भाव: । ('भगवद्दत्तं देहं भगवत्कार्यार्थं जीवो धृत्वा तिष्ठती' ति पुरञ्जनोपाख्यानाज्ज्ञेयम् ।')

આ પ્રકારે પોતાના સ્વરૂપનો ધર્મ અને ભગવદ્-ધર્મનું સ્મરણ કરાવીને અને જો કે પોતાના નિજસેવકોનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રભુ અન્યથા નહીં કરે એથી પોતાના ભાવાત્મક સમર્પણનું અનુસંધાન કરવા માટે પોતાના અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલ કલેશને મૂકીને ભગવાન એમની ઈચ્છાથી જેવી આજ્ઞા કરે તેવું જ કરવું જોઈએ-આ કહેવા માટે આચાર્યચરણ **आज्ञैव** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. **सतत** અર્થાત્ નિરંતર પ્રભુની આજ્ઞાનુસાર જ કાર્ય કરવું જોઈએ, **अन्यथा** અર્થાત્ જો આવું નહીં કરીએ તો આપણા સ્વામી-પ્રભુથી દ્રોહ કરવું થઈ જશે. ભગવાને એમની સેવા અને એમના કાર્યો કરવા માટે જ આપણને આ દેહ આપ્યો છે. તેથી એમની આજ્ઞાનું પાલન ન કરવું આપણા માટે બાધક જ થશે આ ભાવ છે. આ વાત શ્રીમદ્-ભાગવતના પુરંજનોપાખ્યાનની અંતર્ગત આવેલ "સમસ્ત જીવોએ ભગવાન દ્વારા આપેલ દેહને ભગવત્કાર્ય કરવા માટે ધારણ કરીને રાખ્યું છે." આ વાક્ય દ્વારા જાણી લેવી જોઈએ.

इस प्रकार अपने स्वरूप का धर्म एवं भगवद्-धर्म का स्मरण करा कर और चूँकि अपने निज सेवक का रक्षण करने के लिए प्रभु अन्यथा नहीं करेंगे अत: अपने भावात्मक समर्पण का अनुसंधान करने के लिए अपने अपमान से उत्पन्न हुए क्लेश को छोड़कर भगवान उनकी इच्छा से

जैसी आज्ञा करें, वैसा ही करना चाहिए-यह कहने के लिए आचार्यचरण **आज्ञैव** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। **सतत** अर्थात् निरंतर प्रभु की आज्ञानुसार ही कार्य करना चाहिए **अन्यथा** यदि ऐसा नहीं करेंगे तो अपने स्वामी-प्रभु से द्रोह करना हो जाएगा। भगवान ने अपनी सेवा और अपने कार्य करने के लिए ही हमें यह देह प्रदान की है अत: उनकी आज्ञा का पालन न करना हमारे लिए बाधक ही होगा, यह भाव है। यह बात श्रीमद्-भागवत के पुरंजनोपाख्यान के अंतर्गत आए "समस्त जीवों ने भगवान के द्वारा दी गई देह को भगवत्कार्य करने के लिए धारण कर रखा है।" इस वाक्य द्वारा जान लेनी चाहिए।

सिद्धमाहुः। सेवकस्येति ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

सेवकस्यायमेव धर्मो यदाज्ञाकरणम् । तु शब्देनान्यधर्मनिवृत्तिः सूच्यते (एवं पादत्रयेण स्वाज्ञापरिपालनरूपो दासधर्मो भगवत्तोषहेतुरिति, तुना पक्षान्तरनिरासपूर्वकं स मुख्यतयोपसञ्जन्हे ।) एवं सेवकधर्ममुक्त्वा प्रभुधर्मस्वरूपमाहुः। स्वामी प्रभुः स्वस्य इच्छातः करिष्यतीति स्वमनोभिलषितकरणं प्रभुधर्म एव । सेवकधर्मस्तु तदाज्ञाकरणमेवेति तशब्देन ज्ञाप्यते । (संयोगपृथक्त्वेनात्रापि तु शब्दस्यानुषङ्गः । यद्वा, स्वामी भगवान् स्वस्यात्मीयस्य दासस्य करिष्यति, स्वाज्ञापालनाग्रहं विलोक्य दयया तं धर्मं निर्वाहयिष्यतीत्यर्थः। अतस्तदर्थमपि न चिन्तावसर इति भावः।

તેથી ઉપર કહેલ વાતોથી જે સિદ્ધ થયું તેને આચાર્યચરણ **सेवकस्य** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. આચાર્યચરણ કહે છે – સેવકનો ધર્મ આ જ છે કે તે સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરે. સેવકનો ધર્મ ફક્ત સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જ છે બીજું કાંઈ નહીં –આ **तु** શબ્દથી સૂચિત થાય છે. આ પ્રકારે અહીં આચાર્યચરણોએ ત્રણ વાક્યો દ્વારા (અર્થાત્ "सत्यसंकल्पो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति,"आज्ञैव कार्या सततं स्वामीद्रोहोन्यथा भवेत्, "**सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य** करिष्यति,"આ ત્રણ વાક્યો દ્વારા) આ કહ્યું. ભગવાનની આજ્ઞાપાલન કરવાનો આપણો **દાસધર્મ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાં** કારણરૂપ છે. અહીં જ આપશ્રીએ 'तु' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેથી ભગવાનને **પ્રસન્ન** કરવામાં બીજા પક્ષોને છોડીને કેવળ **આ દાસધર્મ**ની મુખ્યતા જ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે અહીં સુધી સેવકના ધર્મોને કહીને હવે આચાર્યચરણ પ્રભુના ધર્મનું સ્વરૂપ કહી રહ્યા છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે આપણા સ્વામી પ્રભુ જે કરશે તે પોતાની ઈચ્છાથી જ કરશે તેથી સ્વમનોભિલષિત (મનમાં જેવી ઈચ્છા હોય તેવું) ઢંગથી કાર્ય કરવું જ પ્રભુનો ધર્મ છે અને સેવકનો ધર્મ તો તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જ છે. આ 'तु' શબ્દથી જણાય છે. જેવી રીતે 'तु' શબ્દ 'सेवकस्य' સાથે પ્રયુક્ત થયો છે, તેવી જ રીતે 'स्वामी' પદ સાથે પણ જોડાઈ રહ્યો છે. અર્થાત્ "सेवकस्य तु धर्मोऽयं" નો અર્થ આ છે કે – સેવકનો ધર્મ તો પ્રભુ-આજ્ઞાપાલન જ છે. આ જ પ્રમાણે 'स्वामी' तु स्वस्य करिष्यति" નો અર્થ આ છે કે – સ્વામી તો જે કરશે તે પોતાની ઈચ્છાથી કરશે. અથવા તો એવો અર્થ કરી લ્યો કે, ભગવાન પોતાના આત્મીય દાસના સમસ્ત કાર્યો અવશ્ય કરશે અને તેમાં તેમની આજ્ઞા પાલનનો આગ્રહ જોઈને દયાપૂર્વક તેના સમસ્ત ધર્મોનો નિર્વાહ કરશે, આ અર્થ છે. તેથી જીવને પોતાના ધર્મનિર્વાહની ચિંતાનો પણ કોઈ અવસર નથી રહી જતો આ ભાવ છે.

अत: उपर्युक्त बातों से जो सिद्ध हुआ उसे आचार्यचरण **सेवकस्य** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

आचार्यचरण कहते हैं कि सेवक का धर्म यही है कि, वह स्वामी की आज्ञा का पालन करे। सेवक का धर्म केवल स्वामी की आज्ञा का पालन ही है और कुछ भी नहीं, यह तु शब्द से सूचित होता है। **इस प्रकार यहाँ आचार्यचरणों** ने तीन वाक्यों द्वारा (अर्थात् सत्यसंकल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति, आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोन्यथा भवेत्, **सेवकस्य तु धर्मोयं** स्वामी स्वस्य करिष्यति इन तीन वाक्यों द्वारा) भगवान की आज्ञा का पालन करने का हमारा दासधर्म भगवान को प्रसन्न करने में कारण है, यह कहा। यहीं पर आपश्री ने 'तु' शब्द का भी प्रयोग किया है, जिससे भगवान को प्रसन्न करने में दूसरे पक्षों को छोड़कर केवल इस दासधर्म की ही मुख्यता सिद्ध होती है। इस प्रकार से यहाँ तक सेवक के धर्मों को कहकर अब आचार्यचरण प्रभु के धर्म का स्वरूप कह रहे हैं। आपश्री आज्ञा करते हैं कि अपने स्वामी-प्रभु जो करेंगे; वह उनकी इच्छा से ही करेंगे अत: स्वमनोभिलषित (मन में जैसी इच्छ हो वैसा) ढंग से कार्य करना ही प्रभु का धर्म है और सेवक का धर्म तो उनकी आज्ञा का पालन करना ही है, यह 'तु' शब्द से ज्ञात होता है। जैसे 'तु' शब्द 'सेवकस्य' पद के साथ प्रयुक्त हुआ है वैसे ही 'स्वामी' पद के साथ भी जुड़ रहा है। अर्थात् "सेवकस्य तु धर्मोऽयं" का अर्थ यह है कि - सेवक का धर्म तो प्रभु-आज्ञा का पालन करना ही है। इसी प्रकार "स्वामी तु स्वस्य करिष्यति" का अर्थ यह है कि स्वामी तो जो करेंगे वह अपनी खुद की इच्छा से करेंगे। अथवा ऐसा अर्थ कर लें कि, भगवान अपने आत्मीय दास के समस्त कार्य अवश्य करेंगे और उसमें उनकी आज्ञापालन का आग्रह देख कर दयापूर्वक उसके समस्त धर्मों का निर्वाह करेंगे, यह अर्थ है। अत: जीव को अपने धर्मनिर्वाह की चिन्ता का भी कोई अवसर नहीं रह जाता है, यह भाव है।

एवं सार्धैस्त्रिभिराज्ञैव कार्येति सम्यगुपदिश्य,) एवं भगवदाज्ञाप्तकरणसंतुष्टप्रभुसम्पादितेन स्वस्योत्तमत्वेन कदाचिदाज्ञप्तान्यथाकरणेपि स्वस्य तादृक्सेवकत्वमेव भाव्यं, न त्वन्यथा विचारणीयं, पश्चात्तापो वा कर्तव्यो, यतः प्रभुरेव स्वेच्छातस्तथाकारयतीत्याशयेन स्वदृष्टान्तमाहुः । आज्ञति ।

आज्ञा पूर्वं तु जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥

या आज्ञा पूर्वं गङ्गासागरसङ्गम गङ्गासागरसमीपे जाता, पश्चाद्या मधुवनपि जाता, तदाज्ञाद्वयं मया न कृतम् । तु शब्दस्त्वाज्ञाद्वयाकरणस्य भगवदिच्छाविषयरूपत्वज्ञापनार्थः ।

આ પ્રકારે સાડા ત્રણ શ્લોકો દ્વારા આચાર્યચરણોએ ભલીભાંતિરૂપથી આ ઉપદેશ કર્યો કે આપણે પ્રભુ આજ્ઞાનુસાર જ કાર્ય કરવું જોઈએ. હવે આચાર્યચરણ આ વિચાર કરી રહ્યા છે કે ભગવદ્-આજ્ઞાપાલનથી સંતુષ્ટ થયેલા પ્રભુએ ઉત્તમતા આપી છે અને તે ઉત્તમતાના મદમાં જો ક્યારેક ભગવદ્-આજ્ઞા થી વિપરિત પણ થઈ જાય, તો પણ આપણે પોતાને સેવક જ માનવું જોઈએ; બીજું કોઈ પણ વિચાર ન કરવો જોઈએ. કારણકે આ બધું પ્રભુ પોતાની ઈચ્છાથી જ કરાવે છે, આ બતાવવા માટે આચાર્યચરણ એમનું પોતાનું દૃષ્ટાંત **આજ્ઞા** વગેરે શબ્દોથી આપી રહ્યા છે.

આ શ્લોકમાં આપશ્રી કહે છે કે-સર્વ પ્રથમ જે ભગવદ્-આજ્ઞા મને ગંગાસાગર સમીપે થઈ અને એના પછી બીજી મધુવનમાં થઈ તે બંને આજ્ઞાઓ મેં ન માની. આ બંને આજ્ઞાઓનું પાલન આચાર્યચરણોએ ન કર્યું એમાં ભગવાનની જ ઈચ્છા હતી આ બતાવવા માટે આપશ્રીએ અહીં **તુ** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

इस प्रकार साढ़े तीन श्लोकों द्वारा आचार्यचरणों ने भलीभाँतिरूप से यह उपदेश दिया कि, हमें प्रभु-आज्ञा के अनुसार ही कार्य करना चाहिए। अब यदि भगवान की आज्ञा का पालन करने से संतुष्ट हुए प्रभु ने मुझे उत्तमता प्रदान की है और उस उत्तमता के मद से कभी भगवद्-आज्ञा से अन्यथा भी हो जाय, तो भी अपने-आप को सेवक ही मानना चाहिए; अन्यथा कुछ भी विचार या पश्चात्ताप नहीं करना चाहिए क्योंकि यह सभी कुछ प्रभु अपनी इच्छा से ही करवाते हैं-यह बताने के लिए आचार्यचरण अपना खुद का दृष्टांत **आज्ञा** इत्यादि शब्दों से दे रहे हैं।

इस श्लोक में आपश्री कहते हैं कि सर्वप्रथम जो भगवद्-आज्ञा मुझे गंगासागर के समीप में हुई और इसके पश्चात् दूसरी मधुवन में भी हुई, वह दोनों आज्ञाएँ मैंने नहीं मानी। इन दोनों आज्ञाओं का पालन आचार्यचरणों ने नहीं किया इसमें भगवान की ही इच्छा थी - यह बताने के लिए आपश्री ने यहाँ 'तु' शब्द का प्रयोग किया है।

ननु, आज्ञाद्वयं किं विषयकमित्यपेक्षायामाहुः । देहदेशपरित्याग इति । गङ्गासागरसङ्गमेऽन्यत्र गमनकृतस्वनिकटस्थित्यभावजकोपेन देहपरित्यागविषयिणी । सापि पूर्वोक्तप्रकारेच्छाजनितक्षणवियोगासहिष्णुतया जाता । (एवं मधुवने मथुरायां देशत्यागविषयिणी।) स्वाचार्यैस्तु स्वीयशिक्षार्थकविप्रयोगतापानुभवार्थं दूर एव स्थितिः क्रियते । भगवता स्वार्थं तथाज्ञाप्तम् । श्रीमदाचार्यैः स्वसौभाग्यज्ञापनाय तदाज्ञाद्वयमपि न कृतम् । तृतीया लोकगोचरा लोकपरित्यागविषयिणी जाता, सा कृतेति भावः ।

હવે આ બંને આજ્ઞાઓ કયા વિષયમાં હતી આ આપશ્રી **દેહદેશપરિત્યાગઃ** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે તાત્પર્ય આ કે ગંગાસાગરસંગમ પર જે ભગવદ્-આજ્ઞા થઈ હતી તે એટલા માટે થઈ હતી કારણકે આચાર્યચરણ અન્યત્ર રહી રહ્યા હતા અને પ્રભુની નિકટ નહોતા આવી શકતા તેથી કુપિત થઈને ભગવાને તેમને દેહપરિત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી. આ આજ્ઞા પણ ભગવાને એટલા માટે આપી હતી કારણકે આચાર્યચરણ તેમની નિકટ નહોતા અને તેથી ક્ષણમાત્રનો વિયોગ પણ ભગવાન માટે અસહનીય થઈ ગયો હતો. આ જ વાત મધુવન /મથુરામાં થયેલ દેશત્યાગની આજ્ઞાના સંદર્ભમાં પણ હતી.આચાર્યચરણોએ તો અહીં પોતાના સ્વીયજનોને શિક્ષારૂપ વિપ્રયોગતાપનો અનુભવ કરાવવા માટે ભગવાનથી દૂર જ નિવાસ કર્યો છે. ભગવાને એમના પોતાના માટે આચાર્યચરણોને દેહદેશપરિત્યાગની આજ્ઞા આપી હતી પરંતુ આચાર્યચરણોએ પોતાને બડભાગી બતાવવા માટે (બડભાગી આ અર્થમાં કે ખુદ ભગવાન તેમને નિકટ પધારવાની આજ્ઞા આપી રહ્યા છે અને આચાર્યચરણનો ભગવાન પર એટલો અધિકાર છે કે તેઓ તેમને પણ ના પાડી શકે છે.) એમની બે આજ્ઞાઓનું પાલન ન કર્યું કિન્તુ, લોકગોચર જે તૃતીય આજ્ઞા થઈ અથવા લોકનો પરિત્યાગ કરવાની આજ્ઞા થઈ તે આજ્ઞાનું પાલન તેમણે કર્યું આ ભાવ છે.

अब वे दोनों आज्ञाएँ किस विषय में हुई थी, यह आपश्री **देहदेशपरित्याग: इत्यादि** शब्दों से कह रहे हैं। तात्पर्य यह कि गंगासागरसंगम में जो भगवद्-आज्ञा हुई थी, वह इसलिए हुई थी क्योंकि आचार्यचरण अन्यत्र रह रहे थे और प्रभु के निकट नहीं आ पा रहे थे अत: कुपित होकर भगवान ने उन्हें देह-परित्याग करने की आज्ञा की थी। यह आज्ञा भी भगवान ने इसलिए की क्योंकि आचार्यचरण उनके निकट नहीं थे और जिससे क्षणमात्र का वियोग भी उनके लिए असहनीय हो गया था। यही बात मधुवन/मथुरा में हुई देशत्याग की आज्ञा के संदर्भ में भी थी। अपने आचार्यचरणों ने तो यहाँ अपने स्वीयजनों को शिक्षारूप विप्रयोगताप का अनुभव कराने के लिए भगवान से दूर ही निवास किया है। भगवान ने अपने खुद के लिए आचार्यचरणों को देहदेशपरित्याग की आज्ञा दी थी परंतु आचार्यचरणों ने अपने आप को बड़भागी बताने के लिए (बड़भागी इस अर्थ में कि, खुद भगवान उन्हें आज्ञा दे रहे हैं और आचार्यचरणों का भगवान पर इतना अधिकार है कि वे उन्हें भी मना कर सकते हैं) उनकी दोनों आज्ञाओं का पालन नहीं किया। किंतु लोकगोचरा जो तृतीय-आज्ञा हुई अर्थात् लोक का परित्याग करने की हुई, उस आज्ञा का पालन उन्होंने किया यह भाव है।

(.....पाठे, तृतीय आज्ञाविषय:, स चोभयसमुदायरूप: संन्यास इति व्याख्येयम् । तथा च द्वयं न कृतमप्येवं कृतं, तदपि मया तदवतारेण । अतो मन्निदर्शनं पुरस्कृत्य अन्येन तथा न कार्यम्, किन्तु यथा प्रभ्वाज्ञा तथैव कार्यमितिभाव:। यद्वा, न कृतमित्यत्र काकु:। 'दिह' उपचये, 'दिश' अतिसर्जने, देह उपचय:, देशो दानम् । अयमर्थ:, भगवता श्रीभागवतार्थप्रकटनाय पूर्वमाज्ञप्तं, तत्सूक्ष्मटीकाकरणेन कृतम् । तत: सुबोधिन्यामुपचयो ग्रन्थबाहुल्यात्मा आरब्धस्तदा देहपरित्याग आज्ञप्त:। ततस्तद्विहाय निरोध एव विवृत: ततो मुक्तौ विव्रीयमाणायां देशपरित्याग आज्ञाप्त:। तदा विमोचने स्वाश्रयप्रापणे च विवृते फलं दत्तमेव स्यादितितदभावाय तादृशमाज्ञाद्वयं मयापि स्वाग्रहत्यागेन कृतञ्चेदन्येन तु सर्वथा कर्तव्यमेवेति भाव:।)

(अहीं ..... ''पाठे'' थी लईने ''व्याख्येयम्'' सुधीनुं वाक्य अधूरुं प्राप्त थाय छे तेथी आ पंक्तिनो अनुवाद नथी कर्यो.)

આથી આ પ્રકારે આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે મેં સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને તે બે આજ્ઞાઓનું પાલન ન કરતાં પણ કરી લીધું, તે પણ મેં કર્યું અર્થાત્ ભગવાનના સાક્ષાત્ અવતારે. તેથી મારી દેખાદેખી બીજા કોઈ અન્ય વ્યક્તિએ આવું નહીં કરવું જોઈએ પરંતુ જેવી પ્રભુ આજ્ઞા હોય તેવું જ કરવું જોઈએ, આ ભાવ છે. અથવા તો ''આજ્ઞાપૂર્વં.....મયા'' સુધીની પંક્તિનો અર્થ કાકુ-પદ્ધતિથી કરી લ્યો (અહીં કાકુ-પદ્ધતિથી આ શ્લોકનો અર્થ કેવી રીતે થશે આ જોઈ લઈએ. સૌથી પહેલાં સામાન્યરૂપથી અર્થ કરવો હોય તો આ પ્રકારે કરાશે કે-''સર્વપ્રથમ જે આજ્ઞા મને ગંગાસાગરસંગમ પર થઈ અને પછી મધુવનમાં થઈ, તે બંને આજ્ઞાઓનું પાલન મેં ન કર્યું'' હવે આ જ પંક્તિનો અર્થ કાકુ પદ્ધતિથી કરવો હોય તો આ પ્રકારે કરાશે કે-''સર્વપ્રથમ જે આજ્ઞા મને ગંગાસાગરસંગમ પર થઈ અને પછી મધુવનમાં થઈ, શ તે બંને આજ્ઞાઓનું પાલન મેં ન કર્યું ? અપિતુ, ત્રીજી આજ્ઞા-અનુસાર સંન્યાસગ્રહણ કરવા થકી પાલન કરી જ લીધું આ અર્થ છે.) અહીં આ સમજવું જોઈએ કે ''દિહ ધાતુ ઉપચયના અર્થમાં છે જેનાથી દેહ શબ્દ બન્યો છે અને દિશ ધાતુ અધિકતાના અર્થમાં છે, જેનાથી દેશ શબ્દ બન્યો છે. તેથી દેહનો અર્થ થયો 'ઉપચય' અને દેશનો અર્થ થયો 'દાન દેવું'. આ પ્રકારે હવે દેહદેશપરિત્યાગ કરવાનો અર્થ આવી રીતે સમજો કે ભગવાને શ્રીભાગવતનો અર્થ પ્રકટ કરવા માટે પૂર્વમાં આજ્ઞા આપી જે આજ્ઞા આપશ્રીએ ભાગવતની સૂક્ષ્મ ટીકાની રચના કરીને પૂર્ણ કરી. આના પછી તેમને શ્રીસુબોધિનીમાં શ્રીમદ્-ભાગવતનો ઉપચય અર્થાત શ્રીમદ્-ભાગવતનો બહુલતાથી વિસ્તાર કરવાનું આરંભ કર્યું, ત્યારે ભગવાને તેમને દેહપરિત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપી અર્થાત્ ''સુબોધિની દ્વારા શ્રીભાગવતનો હજી વધારે વિસ્તાર ન કરો'' આ આજ્ઞા આપી. તેથી આપશ્રીએ વિસ્તારને મૂકીને નિરોધલીલા અથવા દશમસ્કંધની જ વ્યાખ્યા કરવી આરંભ કરી. આના પછી જયારે આપશ્રી મુક્તિલીલા અર્થાત્ એકાદશસ્કંધની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા હતા ત્યારે ભગવાને દેશપરિત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપી તેથી આચાર્યચરણ કહે છે કે- જો હું એકાદશસ્કંધ (મુક્તિલીલા) અને દ્વાદશ સ્કંધ (આશ્રયલીલા) ની વિવૃત્તિ કરત, તો જીવોને તેનું ફલ આપી જ દેવાનો હતો પરંતુ તે ફલ હું સમસ્ત જીવોને ન આપું એના માટે ભગવાને મને દેહદેશપરિત્યાગની આજ્ઞા આપી અને જયારે મેં પણ તે વિવૃત્તિનો આગ્રહ છોડીને ભગવાનની બંને આજ્ઞાઓનું પાલન કરી લીધું, તો બીજાઓને તો ભગવદ્-આજ્ઞાઓનું પાલન કરવું જ જોઈએ આ ભાવ છે.

(यहाँ ''पाठे'' ..... से लेकर ''व्याख्येयम्''.....तक का वाक्य अधूरा प्राप्त होता है अत: इस पंक्ति का अनुवाद नहीं किया गया है) अत: इस प्रकार से आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि, मैंने संन्यास ग्रहण करके उन दोनों आज्ञाओं का पालन न करते हुए भी पालन कर लिया; वह भी मैंने किया अर्थात् भगवान के साक्षात् अवतार ने। अत: मेरी देखादेखी किसी अन्य व्यक्ति को ऐसा नहीं करना चाहिए परंतु जैसी प्रभु-आज्ञा हो वैसा ही करना चाहिए, यह भाव है। अथवा तो ''आज्ञा पूर्वं ..... मया'' तक की पंक्ति का अर्थ काकु-पद्धति से कर लें। यहाँ काकु-

पद्धति से इस श्लोक का अर्थ कैसे बैठेगा यह देख लें। सबसे पहले सामान्यरूप से अर्थ करना हो तो इस प्रकार से अर्थ किया जायेगा कि - सर्वप्रथम जो आज्ञा मुझे गंगासागरसंगम में हुई और फिर मधुवन में हुई, उन दोनों आज्ञाओं का पालन मैंने नहीं किया। अब इसी पंक्ति का अर्थ काकु-पद्धति से करना हो तो इस प्रकार से किया जायेगा कि - सर्वप्रथम जो आज्ञा मुझे गंगासागर संगम में हुई और फिर मधुवन में हुई, क्या उन दोनों आज्ञाओं का पालन मैंने नहीं किया ?? अपितु तीसरी आज्ञा के अनुसार संन्यासग्रहण करने के द्वारा पालन कर ही लिया, यह अर्थ है।) यहाँ यह समझना चाहिए कि दिह धातु 'उपचय' के अर्थ में है; जिससे 'देह' शब्द बना है और दिश धातु 'अधिकता' के अर्थ में है, जिससे 'देश' शब्द बना है अत: देह का अर्थ हुआ 'उपचय' एवं देश का अर्थ हुआ 'दान देना'। इस प्रकार अब देहदेशपरित्याग करने का अर्थ ऐसे समझें कि भगवान ने श्रीभागवत का अर्थ प्रकट करने के लिए आचार्यचरणों को पूर्व में आज्ञा दी, जो आपश्री ने भागवत की सूक्ष्मटीका की रचना करके पूर्ण की। इसके पश्चात् उन्होंने सुबोधिनी में श्रीभागवत का उपचय अर्थात् ग्रंथ का बहुलता से विस्तार करना आरंभ किया; तब भगवान ने उन्हें देहपरित्याग करने की आज्ञा दी अर्थात् "सुबोधिनी द्वारा श्रीभागवत का अब और अधिक विस्तार मत करो" यह आज्ञा दी। अत: आपश्री ने उस विस्तार को छोड़कर निरोध अर्थात् दशमस्कंध की ही व्याख्या करनी आरंभ की। इसके पश्चात् जब वह मुक्ति अर्थात् एकादशस्कंध की व्याख्या कर रहे थे तब भगवान ने देशपरित्याग की आज्ञा की। अत: आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि-यदि मैं एकादशस्कंध (मुक्तिलीला) एवं दशमस्कंध (आश्रयलीला) की विवृति करता तो जीवों को उसका फल दे ही देनेवाला था परंतु वह फल मैं समस्त जीवों को न दूँ, इसके लिए भगवान ने मुझे देहदेशपरित्याग की आज्ञा दी और यदि मैंने भी उस विवृति का आग्रह छोड़कर भगवान की उन दोनों आज्ञाओं का पालन कर लिया, तो दूसरों को तो भगवद्-आज्ञा का पालन सर्वथा करना ही चाहिए, यह भाव है।

(एवमाज्ञाया अकरणकरणे उक्त्वा) स्वस्याज्ञाद्वयाकरणजपश्चात्तापाभावायमाहु:। पश्चात्ताप इति।

पश्चात्ताप: कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा।
लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्य: कदाचन ॥ ७ ॥

तत्राज्ञाद्वयाकरणे पश्चात्तापा मया कथं कर्तव्य: ?। यतोहं सेवकोस्मि। तदपि स्वस्य सेवकत्वप्रौढ्यैव कृतम्। न चान्यथा, न केवलं स्वप्रौढ्येति। तथा च ममेदं (शोभते नत्वन्यस्येतिभाव:। यद्वा, आज्ञाद्वयाकरणान्ममापि पश्चात्तापश्चेदन्यस्य त्वत्यन्त एव स्यादतस्तथान्येन न कार्यमितिभाव:)।

આ પ્રકારે આચાર્યચરણોએ ભગવદ્ -આજ્ઞાનું પાલન કેમ ન કર્યું આનું કારણ કહીને હવે તેમને ભગવાનની બે આજ્ઞાઓનું પાલન ન કરવાથી જે પશ્ચાતાપ થયો તેને દૂર કરવા માટે **पश्चातापः** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

આ શ્લોકમાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે- જો મેં ભગવાનની બે આજ્ઞાઓ ન માની તો એમાં મને પશ્ચાતાપ કેમ કરવો જોઈએ? કારણકે હું તો ભગવાનનો સેવક છું અને આવું મેં મારા સેવક હોવાના ભાવાવેશમાં આવીને જ કર્યું છે. અન્યથા નહીં અર્થાત્ કેવળ મારા અભિમાનના કારણે નહીં. અને આ પણ જાણી લો કે આવું કરવું મને જ શોભે છે બીજા કોઈને નહીં, આ ભાવ છે. અથવા આવો અર્થ કરી લ્યો કે આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે-ભગવાનની બે આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરવાથી મને જ પશ્ચાતાપ થઈ રહ્યો છે તો બીજાઓને તો અત્યંત પશ્ચાતાપ થશે તેથી મારા સિવાય બીજાઓને આ પ્રકારે ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લઘન ન કરવું જોઈએ, આ ભાવ છે.

इस प्रकार आचार्यचरणों ने भगवद्-आज्ञा का पालन क्यों नहीं किया इसका कारण कह कर अब उन्हें भगवान की दो आज्ञाओं का पालन न करने से जो पश्चात्ताप हुआ, उसे दूर करने के लिए **पश्चात्ताप:** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

इस श्लोक में आपश्री आज्ञा कर रहे हैं कि, यदि मैंने भगवान की दो आज्ञाएँ नहीं मानी; तो मुझे पश्चात्ताप क्यों करना चाहिए ? क्योंकि मैं तो भगवान का सेवक हूँ और ऐसा मैंने अपने सेवक होने के भावावेश में आकर ही किया है अन्यथा नहीं अर्थात् केवल अपने अभिमान के कारण नहीं। और यह भी जान लो कि, ऐसा करना केवल मुझे ही शोभा देता है किसी अन्य को नहीं - यह भाव है। अथवा ऐसा अर्थ कर लें कि आचार्यचरण आज्ञा कर रहे हैं कि - भगवान की दो आज्ञाओं का उल्लंघन करने से जब मुझे ही पश्चात्ताप हो रहा है तो अन्यों को तो अत्यंत पश्चात्ताप होगा अत: मेरे अतिरिक्त दूसरों को इस प्रकार भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन नहीं करना चाहिए - यह भाव है।

ननु सेवकत्वे सति स्वप्रौढ्या आज्ञाया अकरणे भगवानप्रसन्नो भवेदि(ति कथं भवतां शोभाकरं, यदि शोभाकरं कथमन्येन न कार्यमि)त्याशङ्क्य भगवतोऽलौकिकत्वेन तदभावमाहु:। लौक्रिकप्रभुवदिति। लौकिकप्रभुवत् कृष्ण: सदानन्द: फलरूप: कथञ्चन केनापि प्रकारेण न द्रष्टव्य:। तथा च, यथा लौकिकप्रभूणां स्वोक्ताकरणे क्रोधो भवति भगवतस्तथा न भवति। यतस्तद्रसानुभवार्थं प्रभुरेव तथा प्रेरयति। अत एव भगवता पार्थं प्रत्युक्तं 'कर्तुं नेच्छसी' त्यारभ्य 'मायये' त्यन्तम्।

लौकिकानामतथाभावात् क्रोधो भवति । (अतो भगवदप्रसन्नताया अभावादस्माकं शोभाकरम् । अन्यस्य तु तादृग्योग्यताया अभावेन भगवदिच्छाज्ञानाभावादनुचितमेवेत्यर्थः) ।

પરંતુ અહીં એક શંકા આ થાય છે કે એક સેવક હોવાને લીધે ભાવાવેશમાં આવીને જો આચાર્યચરણ ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દેતા હોય તો આનાથી ભગવાન અપ્રસન્ન થશે, તેથી આ વાત આચાર્યચરણ માટે શોભાસ્પદ કેવી રીતે થઈ શકે ? અને જો શોભાસ્પદ જ થતી હોય તો પછી બીજાઓ આવું કરે એમાં શું હાનિ ? જો આવી શંકા થતી હોયાતો હવે આચાર્યચરણ આગળના શ્લોકમાં **લૌકિકપ્રભુવત્** વગેરે શબ્દોથી ભગવાનના સ્વરૂપને અલૌકિક બતાવતા આ શંકાનું નિરાકરણ કરે છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે સદાનંદ-ફલરૂપ-કૃષ્ણને એક લૌકિક સ્વામીની દૃષ્ટિએ ક્યારેય ન જોવા જોઈએ. જેવી રીતે કોઈ લૌકિક સ્વામી પોતાના સેવકને કોઈ આજ્ઞા કરે અને સેવક એનું પાલન ન કરે તો તે ક્રોધિત થાય છે એવી રીતે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન ન કરવાથી ભગવાન સેવક પર ક્રોધિત નથી થતા કારણકે ભગવદ્-રસનો અનુભવ કરાવવા માટે ભગવાન જ પોતાના સેવકને એવી પ્રેરણા આપે છે. એ જ કારણે ભગવાને અર્જુન પ્રતિ "હે અર્જુન ! મોહવશ થઈને તું મારી જે આજ્ઞાનું પાલન કરવા નથી માંગતો તેને જ તું તારા સ્વભાવને વશ થઈને કરશે (ભ.ગી.૧૮/૬૦)." આ વાક્યથી લઈને "હે અર્જુન ! ઈશ્વર સમસ્ત પ્રાણીઓના હૃદયમાં બેઠો છે, તે જ દેહરૂપી અંતરમાં બેસીને બધાને પોતાની માયાશક્તિથી ઘુમાવે છે.(ભ.ગી.૧૮/૬૧)." આ વાક્ય સુધી કહ્યું છે. લૌકિક સ્વામીમાં આવું સામર્થ્ય નથી હોતું અને પોતાના સેવક પ્રત્યે આવો ભાવ પણ નથી હોતો તેથી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવાથી તેઓ ક્રોધિત થઈ જાય છે. આના લીધે જ અહીં ભગવાનની અપ્રસન્નતા ન હોવાને કારણે આચાર્યચરણો માટે તો આ શોભાસ્પદ છે પરંતુ બીજાઓમાં આચાર્યચરણો જેવી યોગ્યતા ન હોવાથી તેમને મૂલ ભગવદ્-ઈચ્છાનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી તેમના માટે તો ભગવદ્-આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું અનુચિત જ છે, આ અર્થ છે.

परंतु यहाँ एक शंका यह होती है कि, एक सेवक होने के नाते भावावेश में आकर यदि आचार्यचरण भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन कर देते हैं तो इससे भगवान अप्रसन्न होंगे अत: यह बात आचार्यचरणों के लिए शोभास्पद कैसे हो सकती है ? और यदि शोभास्पद ही होती हो, तो फिर अन्यों को ऐसा करने में क्या हानि है ? यदि ऐसी शंका होती हो, तो अब आचार्यचरण आगे के श्लोक में **लौकिकप्रभुवत्** इत्यादि शब्दों से भगवान के स्वरूप को अलौकिक बताते हुए इस शंका का निराकरण कर रहे हैं। आपश्री आज्ञा करते हैं कि सदानंद-फलरूप-कृष्ण को कभी भी एक लौकिक-स्वामी की दृष्टि से नहीं देखना चाहिए। जैसे कोई लौकिक-स्वामी अपने सेवक से कोई आज्ञा करे और सेवक उसका पालन न करे तो वह क्रोधित होता है, ऐसे भगवान की आज्ञा का पालन न करने से भगवान सेवक पर क्रोधित नहीं होते क्योंकि भगवद्-रस का अनुभव कराने के लिए भगवान ही अपने सेवक को ऐसी प्रेरणा देते हैं। इसी कारण भगवान ने अर्जुन के प्रति, "हे अर्जुन ! मोहवश होकर तू मेरी जिस आज्ञा का पालन नहीं करना चाहता, उसी को तू अपने स्वभाव के वश होकर करेगा (भ०गी०१८/६०)" इस वाक्य से लेकर, "हे अर्जुन ! ईश्वर समस्त प्राणियों के हृदय में बैठा है। वही देहरूपी यंत्र में बैठकर सभी को अपनी मायाशक्ति से घुमा रहा है (भ०गी०१८/६१)" इस वाक्य तक कहा है। लौकिक-स्वामी में ऐसी सामर्थ्य नहीं होती है एवं अपने सेवक के प्रति ऐसा भाव भी नहीं होता अत: आज्ञा का उल्लंघन होने से वह क्रोधित हो जाते हैं। इसलिए यहाँ भगवान की अप्रसन्नता न होने के कारण आचार्यचरणों के लिए वह शोभास्पद है परंतु अन्यों में आचार्यचरणों जैसी योग्यता न होने से उन्हें मूल भगवद्-इच्छा का ज्ञान नहीं होता अत: उनके लिए तो भगवद्-आज्ञा का उल्लंघन करना अनुचित ही है, यह अर्थ है।

(एवमाज्ञाकरणतदकरणव्यवस्थामुक्त्वा तेन यत् सिद्धं तद् वदिष्यन्तो,) भगवति सर्वसमर्पणं जीवधर्मः, पश्चात्तु प्रभुः स्वेच्छया यत्करिष्यति तत्करोतु, त्वयापि तथैव स्वधर्मः कृतोस्तीति नैश्चिन्त्येन स्थीयतामित्याहुः । सर्वमिति ।

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।
प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

भक्त्या स्नेहेन सर्वं समर्पितमतः कृतार्थोसि सुखी भव सुखेनैव स्थीयताम् । परिणामे सुखमेवेति सुखी भवेत्युक्तम् । सर्वपदेन लौकिकं रसाधिकरणदेहसम्बन्धिभावरूपमलौकिकञ्चेति ज्ञापितम् । समर्पणे कृते देहेपि सम्बन्धस्य जातत्वाद्देहेनैव सेवा कर्त्तव्यति लौकिकरसात्मकनिदर्शनपूर्वक (तत्कर्तव्यत्वावश्यकत्वमाहुः) । प्रौढापीति ।

આ પ્રકારે આચાર્યચરણોએ ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન કયા અર્થમા કર્યું અને કયા અર્થમાં ન કર્યું વગેરે સમસ્ત વ્યવસ્થાને કહીને આ બધા વિશ્લેષણોથી જે કાંઈ સિદ્ધ થયું તેને આપશ્રી આગળના શ્લોકોમાં કહી રહ્યા છે. આપશ્રી કહે છે કે ભગવાનને

પોતાનું સર્વ કાંઈ સમર્પણ કરી દેવું જીવનો ધર્મ છે. હવે જીવના સર્વસમર્પણ કર્યા બાદ પ્રભુ પોતાની ઈચ્છાથી જે કરવા ઈચ્છે તે કરે. તમે તો તમારા સ્વધર્મનું પાલન કર્યું જ છે તેથી નિશ્ચિંતતાથી રહો- આ વાતને આપશ્રી **સર્વમ્** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. આચાર્યચરણ જીવને આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે તમોએ **ભક્ત્યા** અર્થાત્ સ્નેહપૂર્વક ભગવાનને સર્વ કાંઈ સમર્પિત કરી દીધું છે તેથી તમે કૃતાર્થ છો અને સુખથી રહો. ભગવાનને સર્વ કાંઈ સમર્પણ કરી દેવાનું પરિણામ સુખકારી જ થશે તેથી આપશ્રી સુખી રહો એમ કહી રહ્યા છે. **સર્વ** પદથી આ જણાય છે કે સમસ્ત લૌકિકકાર્ય અને ભગવદ્-રસથી પૂર્ણ આ દેહથી સંબંધિત અલૌકિક ભાવ વગેરે બધું જ જીવે ભગવાનને સમર્પણ કરી દીધું છે આ સૂચિત કર્યું છે. ભગવાનને લૌકિક-અલૌકિક બધું જ સમર્પણ કરી દેવા થકી દેહનો પણ ભગવાનથી સંબંધ થઈ જાય છે તેથી આ દેહથી ભગવદ્-સેવા કરવી જ જોઈએ. સમસ્ત લૌકિક અને રસાત્મક અલૌકિક કાર્યોને બતાવતા આ દેહ દ્વારા ભગવદ્-સેવા કર્તવ્યરૂપે આવશ્યક છે, આ બતાવવા માટે આચાર્યચરણ **પ્રૌઢાપિ** વગેરે શબ્દોથી એક ઉદાહરણ આપી રહ્યા છે.

इस प्रकार से आचार्यचरणों ने भगवद्-आज्ञा का पालन किस अर्थ में किया और किस अर्थ में नहीं किया इत्यादि समस्त व्यवस्था को कहकर इन सभी विश्लेषणों से जो कुछ सिद्ध हुआ, वह आपश्री आगे के श्लोकों में कह रहे हैं। आपश्री कह रहे हैं कि भगवान को अपना सभी कुछ समर्पण कर देना जीव का धर्म है, अब जीव के सर्वसमर्पण करने के पश्चात् प्रभु अपनी इच्छा से जो करना चाहे करें, तुमने भी अपने स्वधर्म का पालन किया ही है अत: निश्चिंतता से रहो। इसे वे **सर्वम्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

आचार्यचरण जीव को आज्ञा कर रहे हैं कि तुमने **भक्त्या** अर्थात् स्नेहपूर्वक भगवान को सभी कुछ समर्पित किया है अत: तुम कृतार्थ हो और सुख से रहो। भगवान को सभी कुछ समर्पित कर देने का परिणाम सुखकारी ही होगा अत: आपश्री 'सुखी रहो' यह कह रह हैं। **सर्व** पद के द्वारा आपश्री ने समस्त लौकिककार्य एवं भगवद्-रस से पूर्ण इस देह से संबंधित अलौकिक-भाव इत्यादि सभी कुछ जीव ने भगवान को समर्पित कर दिया है, यह ज्ञापित किया है। भगवान को लौकिक-अलौकिक सभी कुछ समर्पण कर देने से देह का भी भगवान से संबंध हो जाता है अत: इस देह से भगवद्-सेवा करनी ही चाहिए। अत: इस लौकिक देह द्वारा भगवद्-सेवा कर्तव्यरूप से आवश्यक है, यह बताने के लिए आचार्यचरण **प्रौढ़ापि** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

प्रौढापि रसयोग्यापि दुहिता स्वस्य स्नेहात्तस्य वरे यद्वन्न प्रेष्यत तथा देहे न कर्तव्यम् । स्वस्य देहस्नेहेन भगवत्सेवायां देहस्याविनियोगा न कर्त्तव्य: । किन्तु देहेन लौकिकेन भावात्मकेन च भगवद्रसयोग्यसेवैव कर्त्तव्या । तदकरण वर: प्रभुरन्यथा न तुष्यति । यथा स वर: स्वस्त्रीं विना न तुष्यति तथा प्रभुरपि न तुष्यति । अत्रापि समर्पणाऽनन्तरं मुख्यो भाव: स एवोच्यते । एतज् ज्ञापनार्थमेव पूर्वं निदर्शने राजपत्नीत्वमुक्तम् । द्वितीयेनापि तथैवोक्तम् ।

આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે જેવી રીતે રસયોગ્ય હોવા છતાં પણ પુત્રી સ્નેહના કારણે તેના પતિ પાસે મોકલવામાં ન આવે તેવી રીતે આ દેહ સાથે ન કરવું જોઈએ. અર્થાત્ આપણા દેહથી સ્નેહ રાખતા તેનો ભગવદ્-સેવામાં વિનિયોગ ન કરાવીએ એવું ન કરવું જોઈએ કિંતુ આ લૌકિક અને ભાવાત્મક દેહથી ભગવત્સુખનો વિચાર કરવાવાળી ભગવત્સેવા જ કરવી જોઈએ. જો આવું નહીં કરીએ તો વર: અર્થાત્ પ્રભુ પ્રસન્ન નહીં થાય. જેવી રીતે ઉપરના ઉદાહરણમાં કહેલ વર પોતાની સ્ત્રી વગર પ્રસન્ન નથી થતો તેવી રીતે આપણે પણ આ દેહને પ્રભુસેવામાં સંલગ્ન ન કરીએ તો પ્રભુ પ્રસન્ન થતા નથી. અહીં પણ આચાર્યચરણ સમર્પણ કર્યા બાદ મુખ્ય ભાવ ભગવત્સેવા જ કહી રહ્યા છે. આ જ બતાવવા માટે તેમણે પૂર્વમાં રાજપત્નીનું ઉદાહરણ આપ્યું અને બીજા પ્રૌઢ -પુત્રીના ઉદાહરણ દ્વારા પણ તેમણે આ જ વાત કહી છે.

आपश्री आज्ञा करते हैं कि, जैसे रसयोग्य होने पर भी पुत्री अपने स्नेह के कारण उसके पति के पास न भेजी जाय, वैसे इस देह के साथ नहीं करना चाहिए अर्थात् अपनी देह से स्नेह रखते हुए उसका भगवत्सेवा में विनियोग न कराएँ, ऐसा नहीं करना चाहिए किंतु इस लौकिक एवं भावात्मक देह से भगवद्-सुख का विचार करने वाली भगवत्सेवा ही करनी चाहिए। यदि ऐसा नहीं करेंगे तो वर: अर्थात् प्रभु प्रसन्न नहीं होंगे। जैसे उपर के उदाहरण में कहा हुआ वर अपनी स्त्री के बिना प्रसन्न नहीं होता, वैसे हम भी इस देह को प्रभुसेवा में संलग्न न करें, तो प्रभु प्रसन्न नहीं होते। यहाँ पर भी आचार्यचरण समर्पण करने के पश्चात् मुख्यभाव भगवत्सेवा ही कह रहे हैं। यही बताने के लिए उन्होंने पूर्व में राजपत्नी का उदाहरण दिया और दूसरे प्रौढ़-पुत्री के उदाहरण से भी उन्होंने यही बात कही है।

(एवं देहस्नेहत्यागपूर्वकं देहन सेवैव कारणीयेति निर्द्धार्य पूर्वं भगवता परीक्षाद्यर्थं कृते विलम्बे मम कथं गतिर्भवित्रीति या चिन्ता कृता, सा ते गुणायैव जाता, न तु दोषाय । न ह्येषानङ्गीकृतौ चिन्ता भवति, किन्त्वङ्गीकृतावेवेत्याश्वासनाय दृष्टान्तमुखेन परिचायकान्तरं वदन्त) एतत्सेवाद्यभावे सर्वं व्यर्थमेवेत्याहु: । लोकवदिति ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥ १० ॥

चेत्, समर्पणाभावे म स्थितिर्लोकवत् सर्वसाधारण्येन स्यात्तदा किं स्यात् , फलमितिशेषः । इति विचारय । किं स्यात् ? न किमपीत्यर्थः । (तथा च, तथा स्थित्यभाव एव गुणपरिचायक इति भावः) ।

આ પ્રકારથી અહીં સુધી આચાર્યચરણોએ આ નિર્ધારિત કર્યું કે આ દેહ પ્રતિ સ્નેહનો ત્યાગ કરીને એનાથી ભગવત્સેવા જ કરાવવી જોઈએ. હવે તેઓ આગળના શ્લોકમાં આ પણ બતાવી રહ્યા છે કે પૂર્વમાં જે આ ચિંતા થઈ હતી કે ભગવાન જો પરીક્ષા કરવા માટે ફલદાનમાં વિલંબ કરશે તો મારી શી ગતિ થશે? એ ચિંતા થવી પણ ગુણરૂપ જ છે, એને દોષરૂપ નહીં સમજવી જોઈએ. કેમકે જેમનો પ્રભુએ અંગીકાર કર્યો જ નથી તેમને તો આ ચિંતા થવાની નથી કિંતુ અંગીકૃતજીવોને જ થવાની છે. આ વાત પર વિશ્વાસ દૃઢ કરવા માટે ભગવદ્-ધર્મનો પરિચય બતાવવાવાળા બીજા દૃષ્ટાંતને કહી રહ્યા છે. ભગવત્સેવા વગર બધું કાંઈ વ્યર્થ જ છે, એ તેઓ **લોકવત્** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યા છે આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે, જો હું પ્રભુને મારું સર્વકાંઈ સમર્પણ ન કરત તો મારી સ્થિતિ એક સર્વ-સાધારણ જીવના જેવી થઈ જાત અને ત્યારે મારું શું થાત ? મને શું ફલ પ્રાપ્ત થાત ? જરા એનો વિચાર કરો. શું થાત ? કંઈ પણ નહીં આ અર્થ છે. લૌકિકગતિ ન થઈ-આ સ્થિતિ ગુણની પરિચાયક છે આ ભાવ છે.

इस प्रकार से यहाँ तक आचार्यचरणों ने यह निर्धारित किया कि इस देह के प्रति स्नेह त्याग कर भगवद्-सेवा ही करवानी चाहिए। अब वे आगे के श्लोक में यह भी बता रहे हैं कि, पूर्व में जो यह चिन्ता हुई थी कि-भगवान यदि परीक्षा करने के लिए फलदान में विलंब करेंगे तो मेरी क्या गति होगी- यह चिन्ता होनी भी गुणरूप ही है, इसे दोषरूप नहीं समझना चाहिए क्योंकि जिनका प्रभु ने अंगीकार किया ही नहीं है; उन्हें तो यह चिन्ता होनी नहीं है किंतु अंगीकृत-जीवों को ही होती है - इस बात पर विश्वास दृढ़ करने के लिए भगवद्-धर्म का परिचय बताने वाले दूसरे दृष्टांत को कह रहे हैं। भगवद्-सेवा के बिना सभी कुछ व्यर्थ ही है; यह वे **लोकवत्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

आपश्री आज्ञा करते हैं कि, यदि मैं प्रभु को अपना सबकुछ समर्पण नहीं करता तो मेरी स्थिति एक सर्वसाधारण जीव के जैसी हो जाती; तब मेरा क्या होता ? मुझे क्या फल प्राप्त होता ? जरा इसका विचार करो। क्या होता ? कुछ भी नहीं, यह अर्थ है। लौकिकगति न हुई, यही स्थिति गुण की परिचायक है, यह भाव है।

नन्वेतद्भावस्य सर्वफलरूपत्वमस्तीति सत्यम् , तस्य परं भावस्याशक्यत्वात्तत्प्राप्तिः कथं स्यादि(तिचिन्ता तु भवतीतिचेद्विभेषि तदा तादृशभीते भगवानपि दयालुरेवे)त्याहुः । अशक्य इति । अशक्ये सति हरिरकारणसर्वदुःखहर्त्ताऽस्त्येव, शरणमिति शेषः । अतस्तदभावे सर्वं व्यर्थमिति लौकिकेन विचारेण कथञ्चन तत्प्राप्त्यर्थं मोहं मा गाः, मा प्राप्नुहि ।

આ સંદર્ભમાં એક શંકા આ થાય છે કે ભગવાનને સર્વ સમર્પણ કરી દેવાથી અને ભગવત્સેવામાં રત રહેવાનો ભાવ ભગવદ્-પ્રાપ્તિના સમસ્ત ફલોને પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે પરંતુ મુશ્કેલી આ છે કે સર્વ પ્રથમ તો મનમાં આવો ભાવ ઉત્પન્ન થવો જ અશક્ય છે તેથી હવે ભગવત્પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થશે ? આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે આવી ચિંતાથી જો તમે ભયભીત થતા હો તો આવી પરિસ્થિતિમાં સમજો કે ભગવાન પણ દયાળુ જ છે. આ વાતને સમજાવતાં આપશ્રી **અશક્ય** વગેરે શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. તાત્પર્ય આ કે અશક્ય પરિસ્થિતિઓમાં અકારણ જ સમસ્ત દુઃખોના હરણ કરવાવાળા આપણા શરણરૂપ હરિ આપણી સાથે જ છે, તેથી આપણા મનમાં એવું નહીં સમજવું કે આપણામાં આવો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ ન હોય તો સર્વ કાંઈ વ્યર્થ છે. તેથી આવો લૌકિક વિચાર કરીને ભગવત્પ્રાપ્તિમાં ક્યારેય કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ ન રાખવો.

इस संदर्भ में एक शंका यह होती है कि, इस प्रकार भगवान को सर्वसमर्पण कर देने एवं भगवत्सेवादि में रत रहने का भाव भगवद्-प्राप्ति के समस्त फलों को प्राप्त करा सकता है परंतु कठिनाई यह है कि सर्वप्रथम तो मन में ऐसा भाव उत्पन्न होना ही अशक्य है अतः भगवत्प्राप्ति अब कैसे होगी ? आचार्यचरण आज्ञा कर रहे हैं कि यदि ऐसी चिंता से तुम डर रहे हो तो ऐसी परिस्थिति में समझो कि भगवान भी दयालु ही हैं। इसको आपश्री **अशक्य** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। तात्पर्य यह कि अशक्य परिस्थितियों में अकारण ही समस्त दुःखों का हरण करने वाले हमारी शरणरूप हरि हमारे साथ ही हैं। अतः अपने मन में ऐसा मत समझो कि, यदि ऐसा उत्कृष्ट भाव न हो तो सभी कुछ व्यर्थ है। ऐसा लौकिक विचार करके भगवद्-प्राप्ति में कभी भी किसी प्रकार का मोह मत रखो।

एवं प्रबोधं निरूप्या(तः परं शङ्कापिशाच्यनुदयादु)पसंहरन्ति । इतीति ।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ।

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणविरचितान्तःकरणप्रबोधः ।

इतीति समाप्तौ प्रकारे वा । श्रीकृष्णे दास्यं गतस्य वल्लभस्य रसरूपत्वेन प्रियस्य चित्तं (स्मृतिजनकमन्तःकरणं) प्रति हित हितकरं वचोस्तीत्यर्थः । यद्वचः आकर्ण्य, आसमन्तात्तात्पर्यपूर्वकं श्रुत्वा भक्ता भूत्वा, निश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य भावमलौकिकत्वं व्रजेत् ।

चित्तप्रबोधवाक्यानि स्वाचार्योक्तानि सर्वदा ।

तिष्ठन्तु हृदये येन प्रसीदति हरिः स्वयम् ॥१॥

इति श्रीमत्प्रभुचरणरेणुधन (श्रीश्यामलात्मजश्रीव्रजराज) कृतम् अन्तःकरणप्रबोधविवरणम् सम्पूर्णम् ।

આ પ્રકારે આ પ્રબોધનું નિરૂપણ કર્યા બાદ અને ઉપર કહેલ પિશાચી શંકા નિરસ્ત થયા બાદ હવે આચાર્યચરણ આ ગ્રંથનું **ઈતિ** વગેરે શબ્દોથી ઉપસંહાર કરી રહ્યા છે.

ઈતિ શબ્દનો અર્થ અહીં સમાપ્તિ છે અથવા તો ''આ પ્રકારે'' આમ પ્રકાર અર્થમાં લઈ શકાય. અહીં આ સમજવું જોઈએ કે શ્રીકૃષ્ણનું દાસ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવાવાળા વલ્લભના અર્થાત્ રસરૂપ હોવાને કારણે ભગવાનના પ્રિય-વલ્લભના આપણા અંતઃકરણ પ્રત્યે આ હિતકારી વચન છે, આ અર્થ છે. જે વચનોને ભલીભાંતિ અને એનું તાત્પર્ય સમજીને સાંભળવાથી જીવ ભક્તની શ્રેણીને પ્રાપ્ત કરી લે છે અને આવો નિશ્ચિંત થયેલો જીવ પછી અલૌકિક ભાવોને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આપણા આચાર્યચરણો દ્વારા કહેલ 'ચિત્તપ્રબોધક' વાક્ય સર્વદા
મારા હૃદયમાં રહે, જે વાક્યોથી સ્વયં હરિ પ્રસન્ન થાય છે.॥૧॥

આ શ્રીમત્પ્રભુચરણરેણુના ધણી શ્રીશ્યામલ-આત્મજ શ્રીવ્રજરાજ દ્વારા પ્રકટિત અંતઃકરણપ્રબોધનું વિવરણ સંપૂર્ણ થયું.

इस प्रकार से इस प्रबोध का निरूपण करने के पश्चात् और उपर कही पिशाची-शंका निरस्त होने के कारण अब आचार्यचरण इस ग्रंथ का **इति** इत्यादि शब्दों से उपसंहार कर रहे हैं ।

इति शब्द का अर्थ यहाँ समाप्ति ले लें या फिर ''इस प्रकार से'' यों प्रकार-अर्थ में ले लें । यहाँ यह समझना चाहिए कि श्रीकृष्ण का दास्य प्राप्त कर लेने वाले **वल्लभ** के अर्थात् रसरूप होने के कारण भगवान के प्रिय-वल्लभ के **चित्त** अर्थात् अन्तःकरण के प्रति ये हितकारी वचन हैं, यह अर्थ है । जिन वचनों को भलीभाँति और उन वचनों का तात्पर्य समझ कर सुनने से जीव भक्त की श्रेणी को प्राप्त कर लेता हैं एवं ऐसा निश्चिन्त हुआ जीव फिर अलौकिक-भावों को प्राप्त कर लेता है ।

अपने आचार्यचरणों द्वारा कहे गये चित्त-प्रबोधक वाक्य सर्वदा मेरे हृदय में रहें, जिन वाक्यों से स्वयं हरि प्रसन्न होते हैं ॥१॥

यह श्रीमत्प्रभुचरणरेणु के धनी श्रीश्यामल-आत्मज 'श्रीव्रजराज' द्वारा किया अन्तःकरणप्रबोध का विवरण संपूर्ण हुआ ।

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।
श्रीवल्लभाचार्यचरणविरचित

अन्तःकरणप्रबोधः

श्रीदशदिगन्तजैत्रश्रीपुरुषोत्तमचरणकृतं विवरणम् ।

जन्तुस्वभावदोषोत्थम[1]न्तुचिन्ताकुलान् स्वकान् ।
अवन्तः श्रीमदाचार्याः सन्तु मत्स्वान्तगोचराः ॥१ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणा उपदिष्टसेवाया निर्दोषत्वाय सिद्धान्तरहस्ये ब्रह्मसम्बन्धेन सेवाकर्तणां २ पूर्वेषां देहजीवयोः दोषाणामकिञ्चित्करत्वमग्रे दोषासंसर्गोपायं च भगवदुक्तं निरूप्य, सेवाया आधिदैविकीत्वाय नवरत्ने चिन्तानिवृत्त्युपायकथनमुखेनोद्वेगाख्यप्रतिबन्धकनिवृत्तिप्रकारञ्च निरूप्य तथा सेवाकरणे भगवत्प्राकट्यस्यानुभावप्रदर्शनस्य चावश्यंभावात्तस्मिन् सत्यपि यदा प्रारब्धादिवशात्पूर्वदोषोपोद्बलनं तदा पात्रस्य स्वल्पत्वान्महत्याः कृपायास्तस्मिन्न माने तस्य स्वोत्कर्षस्फूर्तौ भगवदाज्ञाभङ्गादावपराधे जाते भगवतोऽप्रसन्नता भवेत्तथापि भगवद्धर्मरूपायाः सेवाया नित्यं क्रियमाणत्वात् 'न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि,' इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् सेवाया नाशाभावेनापराधजनितपश्चात्तापोत्पत्तौ चिन्तासम्भवे क्रियमाणकरिष्यमाणसेवयोरनाधिदैविकीत्वं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमस्मिन् ग्रन्थे विचारात्मकं साधनमुपदेष्टुं तत्र विश्वासाय स्वाख्यायिकां मध्ये वदिष्यन्तो 'मनोवशेन्ये ह्यभवंस्म देवा मनस्तु नान्यस्य वशं समेति, भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् युञ्जाद्वशे तं स हि देवदेव' इति भिक्षुगीतावाक्यान्मनस एव दुष्टवृत्त्युत्पादकतया तस्यैव साधनीयत्वं निश्चित्य स्ववाक्यश्रवणार्थं स्वीयानामन्तःकरणमेवाभिमुखीकुर्वन्ति । अन्तःकरणत्यादि ।

જીવસ્વભાવદોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અપરાધની ચિંતાથી વ્યાકુળ થતા સ્વકીયજનોની
રક્ષા કરવાવાળા આચાર્યચરણ મારા અંતઃકરણમાં પ્રકટ થાઓ ॥ ૧ ॥

આચાર્યચરણોએ તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ (જેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોય તેને ઉપદિષ્ટ કહેવાય છે.) ભગવદ્સેવામાં નિર્દોષતા ઉત્પન્ન કરવા માટે 'સિદ્ધાંતરહસ્યગ્રંથ' માં બ્રહ્મસંબંધ કરવાનું બતાવ્યું છે અને બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સેવા કરનારના અર્થાત્ દેહજીવોના સમસ્ત દોષ નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે. આના પછી આપશ્રીએ આ જ ગ્રંથમાં આગળ ભગવાન દ્વારા કહેલા દોષોથી દૂર રહેવાના ઉપાય પણ નિરૂપિત કર્યા છે. એ ભગવદ્સેવાને આધિદૈવિકી બનાવવા માટે આપશ્રીએ નવરત્નગ્રંથમાં ચિંતાની નિવૃત્તિના ઉપાય બતાવીને 'ઉદ્વેગ'નામના પ્રતિબંધની નિવૃત્તિનો પ્રકાર પણ નિરૂપિત કર્યો છે. આ બધા પ્રકારો દ્વારા ભગવદ્સેવા કર્યા બાદ ભગવાનના પ્રકટ થવાનો અનુભવ તો અવશ્ય થવો જ જોઈએ પરંતુ પ્રારબ્ધ વગેરે પૂર્વ દોષોને કારણે જીવની પાત્રતા અલ્પ થઈ જાય છે અને તે પોતાના ઉપર થયેલી ભગવાનની મહદ્ (મોટી) કૃપાને નથી માનતો અને ગર્વિત થઈને ભગવદ્-આજ્ઞા ભંગ કરવાનો અપરાધ પણ કરી બેસે છે. આવું થવાથી ભગવાન જીવ પર અવશ્ય અપ્રસન્ન થાય છે પરંતુ ભગવદ્સેવા તો ભગવદ્-ધર્મરૂપ છે અને જો ભગવદ્સેવા નિત્ય થઈ રહી છે તો પછી એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન દ્વારા કહેવાયેલા ''હે ઉદ્ધવ ! મારી સેવા કરવી એ જ ભાગવત્ ધર્મ છે એને એક વાર આરંભ કર્યા પછી કોઈ પણ પ્રકારના વિઘ્નથી એમાં તલ ભર પણ અંતર નથી પડતું. (શ્રી.ભા.૧૧/૨૯/૨૦)'' આ વાક્ય અનુસાર ભગવત્-સેવા તો ક્યારેય વ્યર્થ નથી જતી પરંતુ તે ભગવત્સેવામાં કરેલા અપરાધને કારણે પશ્ચાતાપ થાય છે તેમજ મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે, એથી કરેલી ભગવત્સેવા તેમજ કરવામાં આવતી ભગવત્સેવા પણ ત્યારે આધિદૈવિકી નથી રહી જતી. તેથી આ પ્રકારની ચિંતાની નિવૃત્તિ માટે આચાર્યચરણોએ આ ગ્રંથમાં વિચારાત્મક સાધનોનો ઉપદેશ કરીને એ સાધનો પર વિશ્વાસ દૃઢ કરવા માટે તેમની પોતાની એક કથા પણ કહી છે. ભિક્ષુગીતાના ''બધી ઈન્દ્રિયો મનના વશમાં છે. મન કોઈ પણ ઈન્દ્રિયના વશમાં નથી. આ મન બળવાનમાં બળવાન,અત્યંત ભયંકર દેવ છે. જે એને પોતાના વશમાં કરી લે તે ઈન્દ્રિયોનો વિજેતા છે. (શ્રી.ભા. ૧૧/૨૩/૪૮)'' આ વાક્યાનુસાર મન જ દુષ્ટ વૃત્તિઓને પેદા કરે છે એટલે મનને જ સાધવું જોઈએ. આ

---

१ (मन्तुः-अपराधः) २ 'पूर्वेषां देहजीवदोषयोः'इति स्वहस्ताक्षरपाठः । पूर्वेषां देहजीवयोर्दोषाणाम् इत्यन्यप्रतिफलकेषु पाठः ।

પ્રકારે આચાર્યચરણ નિશ્ચિત કરીને એમના વાક્ય સાંભળવા માટે સ્વીયજનોના અંતઃકરણને સામે રાખીને અંતઃકરણ ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

जन्तु-स्वभावदोष से उत्पन्न हुए अपराध की चिन्ता से व्याकुल होते स्वकीयजनों की
रक्षा करनेवाले आचार्यचरण मेरे अन्त:करण में प्रकट हों ॥१॥

आचार्यचरणों ने उनके द्वारा उपदिष्ट (जिसका उपदेश किया गया है, उसे उपदिष्ट कहते हैं) भगवत्सेवा में निर्दोषता उत्पन्न करने के लिए सिद्धांतरहस्यग्रंथ में ब्रह्मसंबंध करना बताया है और ब्रह्मसंबंध करने से सेवाकर्त्ता के अर्थात् देहजीवों के समस्त दोष निष्क्रिय हो जाते हैं। इसके पश्चात् आपश्री ने इसी ग्रंथ में आगे भगवान द्वारा कहे गये दोषों से दूर रहने का उपाय भी निरूपित किया है। उसी भगवत्सेवा को आधिदैविकी बनाने के लिए आपश्री ने नवरत्नग्रंथ में चिन्ता की निवृत्ति का उपाय कह कर 'उद्वेग' नामक प्रतिबंध की निवृत्ति का प्रकार भी निरूपित किया है। इतने सब प्रकारों द्वारा भगवत्सेवा करने पर भगवान के प्रकट होने का अनुभव तो अवश्य होना ही चाहिए परंतु प्रारब्ध-आदि पूर्व दोषों के कारण जीव की पात्रता अल्प हो जाती है और वह खुद पर हुई भगवान की महती (बड़ी) कृपा को नहीं मानता और गर्वित होकर भगवद्-आज्ञा भंग करने का अपराध भी कर बैठता है। ऐसा होने पर भगवान जीव पर अवश्य अप्रसन्न होते हैं परंतु भगवत्सेवा तो भगवद्-धर्मरूप है और यदि भगवत्सेवा नित्य हो रही है तो फिर एकादश स्कंध में भगवान द्वारा कहे गये, "हे उद्धव ! मेरी सेवा करनी ही भागवत-धर्म है, इसे एक बार आरंभ कर देने के पश्चात् फिर किसी भी प्रकार के विघ्न से इसमें रत्ती भर भी अंतर नहीं पड़ता (श्री भा० ११/२९/२०)" इस वाक्यानुसार भगवत्सेवा तो कभी व्यर्थ नहीं जाती परंतु उस भगवत्सेवा में किए गये अपराध के कारण पश्चात्ताप होता है एवं मन में चिन्ता उत्पन्न होती है। अत: की गई भगवत्सेवा एवं की जाने वाली भगवत्सेवा भी तब आधिदैविकी नहीं रह जाती। सो इस प्रकार की चिन्ता की निवृत्ति के लिए आचार्यचरणों ने इस ग्रंथ में विचारात्मक साधनों का उपदेश कर के उन साधनों पर विश्वास दृढ़ करने के लिए उनकी स्वयं की एक कथा भी कही है। भिक्षुगीता के "सभी इंद्रियाँ मन के वश में हैं। मन किसी भी इंद्रिय के वश में नहीं है यह मन बलवान में बलवान, अत्यंत भयंकर देव है। जो इसे अपने वश में कर ले, वही इंद्रियों का विजेता है (श्री०भा० ११/२३/४८)" इस वाक्यानुसार मन ही दुष्ट वृत्तियों को पैदा करता है अत: मन को ही साधना चाहिए-इस प्रकार से आचार्यचरण निश्चित् करके उनके वाक्य सुनने के लिए स्वीयजनों के **अन्त:करण** को सामने करके अन्त:करण इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

अन्त:करण मद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु ।
कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

यद्यप्यन्त:करणपदं स्वपरान्त:करणसाधारणं तथाप्युपसंहारे 'भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेदि'तिफलकथनेन ग्रन्थकरणस्य तादर्थ्ये निश्चायिते परान्त:करणबोधन एव तात्पर्यावगत्या स्वीयानां भक्तानामेव यदन्त:करणं तद्ग्रहणस्येवोचित्यात्तदेव ग्राह्यम् ।

જો કે આચાર્યચરણોએ પ્રથમ શ્લોકમાં કેવળ અંતઃકરણ પદ જ કહ્યું છે. એથી એક તો આપશ્રી એમના પોતાના અંતઃકરણને સંબોધિત કરી રહ્યા છે અથવા તો બીજાના અંતઃકરણને સંબોધિત કરી રહ્યા છે-આ પ્રકારે બન્ને રીતે અર્થ કરી શકાય છે. તો પણ એમણે ગ્રંથના ઉપસંહારમાં "મારા વચનોને સાંભળીને ભક્તોના મનમાં નિશ્ચિંતતા આવશે (ભક્તો નિશ્ચિંતતાં વ્રજેત્)" આ પ્રકારે ફલશ્રુતિ કહી છે. એથી આ સિદ્ધ થાય છે કે આપશ્રીએ બીજાના અંતઃકરણને સંબોધિત કરવા માટે જ આ ગ્રંથ લખ્યો છે. આથી આ ગ્રંથલેખનની પાછળ આચાર્યચરણોનું તાત્પર્ય બીજાના અંતઃકરણને જ સમજાવવું છે એટલે 'અંતઃકરણ' પદ થી આપશ્રી પોતાના ભક્તોના, સ્વીયજનોના અંતઃકરણને જ સમજાવી રહ્યા છે. આ જ અર્થ ઉચિત છે અને આ જ અર્થ લેવો જોઈએ.

यद्यपि आचार्यचरणों ने प्रथम श्लोक में केवल 'अन्त:करण' पद ही कहा है अत: एक तो आपश्री अपने स्वयं के अन्त:करण को संबोधित कर रहे हैं या फिर दूसरों के अन्त:करण को संबोधित कर रहे हैं, इस प्रकार दोनों तरह से अर्थ लिया जा सकता है तथापि उन्होंने ग्रंथ के उपसंहार में "मेरे वचनों को सुनने से भक्तों के मन में निश्चिंतता आएगी (भक्तो निश्चिंततां व्रजेत्)", इस प्रकार से फलश्रुति कही है अत: यह सिद्ध होता है कि आपश्री ने दूसरों के अन्त:करण को संबोधित करने के लिए ही यह ग्रंथ लिखा है। अत: इस ग्रंथलेखन के पीछे आचार्यचरणों का तात्पर्य दूसरों के अन्त:करण को ही समझाना है, इसलिए अन्त:करण पद से आपश्री अपने भक्तों के स्वीयजनों के अन्त:करण को ही समझा रहे हैं, यही अर्थ उचित है और यही अर्थ लेना चाहिए।

श्रीगोकुलनाथास्तु स्वसौभाग्यप्रदर्शनार्थं स्वीयानां भक्तिमार्गप्रदर्शनार्थञ्च श्रीमदाचार्यचरणै: स्वान्त:करणमेव बोध्यत इत्याहु: । तथैवान्येपि सर्वे । श्रीरघुनाथास्तु स्वान्त:करणव्यपदेशेनान्येषामेवान्त:करणं बोध्यत इत्याहु: । ममत्विदमेव रोचते । सौभाग्यप्रदर्शनस्य सुबोधिन्यारम्भस्थेन 'अर्थं तस्य विवेचितुमि'ति श्लोकेनैव कृतत्वात्ततोधिकदर्शनस्य प्रकृतानुपयोगात् ।

भक्तिमार्गप्रचारार्थमाविर्भूतत्वेन भक्तान्तःकरणस्यैव साधनीयत्वादिति ।

શ્રીગોકુલનાથજીએ તો પોતાની ટીકામાં આ કહ્યું છે કે આચાર્યચરણ પોતાનું સૌભાગ્ય-પ્રદર્શન કરવા માટે (આચાર્યચરણોનું સૌભાગ્ય એ છે કે સ્વયં પ્રભુ એમને પોતાની પાસે બોલાવી રહ્યા છે) તેમજ સ્વીયજનોને ભક્તિમાર્ગ દેખાડવા માટે પોતાના જ અંતઃકરણને સંબોધિત કરી રહ્યા છે. આ પ્રકારે અન્ય બીજા ટીકાકારોએ પણ આ જ લખ્યું છે. શ્રીરઘુનાથજી તો એમ કહી રહ્યા છે કે આચાર્યચરણ પોતાના અંતઃકરણને સમજાવવાના બહાને બીજાના અંતઃકરણને સમજાવી રહ્યા છે. પરંતુ મને તો મારો જ પક્ષ રૂચિકર લાગે છે કે આચાર્યચરણ બીજાના અંતઃકરણને જ સમજાવી રહ્યા છે, કેમકે જો સૌભાગ્ય-પ્રદર્શનની જ વાત હોત તો આચાર્યચરણોએ પોતાના સૌભાગ્યની વાત તો સુબોધિનીના આરંભમાં જ ''વિશ્વના ઉદ્ધાર માટે ભાગવતનો યથાર્થ પ્રકટ કરવા માટે મુજ વૈશ્વાનર વાક્પતિ સિવાય બીજું કોઈ પણ સમર્થ નથી. આ વિચાર કરીને ભગવાને વેદવ્યાસની જેમ મને જ માનવદેહથી સંપન્ન કરીને ભાગવતનો ઉત્તમ અર્થ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા આપી છે. એથી એમને જે પ્રકારે પ્રિય લાગે તે રીતે હું ભાગવતના ગૂઢ અર્થને આનંદપૂર્વક પ્રકટ કરી રહ્યો છું.(સુબો.પ્ર.અ./મંગલાચરણ/૫)'' આ શ્લોક દ્વારા કહી દીધી છે. એથી હવે અહીં બીજું અધિક સૌભાગ્ય પ્રદર્શન કરવાની આવશ્યકતા નહોતી.આચાર્યચરણ તો ભક્તિમાર્ગના પ્રચાર માટે જ આર્વિભૂત થયા છે. એથી તેઓ ભક્તોના અંતઃકરણને જ સમજાવી રહ્યા છે, એ જાણી લેવું જોઈએ.

श्रीगोकुलनाथजी ने तो अपनी टीका में यह कहा है कि आचार्यचरण अपना सौभाग्य-प्रदर्शन करने के लिए (आचार्यचरणों का सौभाग्य यह कि स्वयं प्रभु उन्हें अपने पास बुला रहे हैं) एवं स्वीयजनों को भक्तिमार्ग दिखाने के लिए अपने ही अन्तःकरण को संबोधित कर रहे हैं। इसी प्रकार अन्य दूसरे टीकाकारों ने भी यही लिखा है। श्रीरघुनाथजी तो यह कह रहे हैं कि, आचार्यचरण अपने अन्तःकरण को समझाने के बहाने दूसरों के अन्तःकरण को समझा रहे हैं। परंतु मुझे तो मेरा ही पक्ष रुचिकर लगता है कि आचार्यचरण दूसरों के अन्तःकरण को ही समझा रहे हैं। क्योंकि यदि सौभाग्य- प्रदर्शन की ही बात होती तो आचार्यचरणों ने अपने सौभाग्य की बात तो सुबोधिनी के आरंभ में ही "विश्व के उद्धार के लिए भागवत का यथार्थ प्रकट करने के लिए मुझ वैश्वानर-वाक्पति के अतिरिक्त अन्य कोई भी समर्थ नहीं है। यह विचार करके भगवान ने वेदव्यास की तरह मुझे ही मानवदेह से संपन्न करके भागवत का उत्तम अर्थ प्रकट करने का मुझे आज्ञा दी है अतः उन्हें जिस प्रकार से प्रिय लगे वैसे मैं भागवत के गूढ़-अर्थ को आनंदपूर्वक प्रकट कर रहा हूँ (सुबो०/प्र०अ०/मंगलाचरण/५)" श्लोक के द्वारा कर दी है अतः अब यहाँ और अधिक सौभाग्य-प्रदर्शन करने की उन्हें आवश्यकता नहीं थी। आचार्यचरण तो भक्तिमार्ग के प्रचार के लिए ही आविर्भूत हुए हैं अतः वे भक्तों के अन्तःकरण को ही समझा रहे हैं, यह जान लेना चाहिए।

तथाचायमर्थः । हे अन्तःकरण ? इन्द्रियान्तरदुर्जय ? त्वं मद्वाक्य 'योन्तर्बहिस्तनुभृतामि'त्येकादशीयवाक्यादा 'चार्यचैत्यवपुषा' हुताशनरूपेण स्वगतिं व्यञ्जतो वस्तुतः कृष्णत्वेन चाप्ततमस्य मम वाक्य वक्ष्यमाणं त्वद्धितकरं ग्रन्थरूपं सावधानतया श्रृण्वाकर्णयति । एवमभिमुखीकृत्य ब्रह्मसम्बन्धकरणपूर्वकसेवया स्वस्य व्रजभक्तमार्गीयत्वेन भगवदनुभावदर्शित्वादिना च स्वस्मिन्नुत्कर्षस्फूर्त्या भगवदाज्ञादौ व्रजस्थदृष्टान्तेन प्रमाद्यन्तं प्रति तदभावाय तेभ्योपि भगवत उत्कर्षं पूर्वं भावयितुमाहुः । कृष्णादित्यादि । वस्तुतः श्रुत्यादिरूपतया निर्गुणसेवया च लोकवेदोक्तदोषवर्जित दैवं प्राप्तरासक्रीडानां देवीनां कदम्बकं कृष्णात्परं भिन्नं न । उत्कृष्टं वा न । 'तस्मान्न भिन्ना एतास्तु' इति तापनीयश्रुतेः, उत्कर्षस्य निरवधिसदानन्दरूपे भगवत्येव विश्रान्तेश्च ।

આમ બધું મળીને આ પ્રથમ શ્લોક દ્વારા આચાર્યચરણ આ આજ્ઞા કરે છે કે- હે અંતઃકરણ! બીજી બધી ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષા અધિક મુશ્કેલીથી જીતી શકવાવાળા! તમે મારા વાક્યોને સાવધાનીથી સાંભળો. આચાર્યચરણ તો એકાદશ સ્કંધમાં ''હે ભગવન્! આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં અંતર્યામીરૂપથી તેમજ બહાર આચાર્યરૂપથી સ્થિત થઈને એમના સમસ્ત પાપોને મિટાવી દો છો. (શ્રી.ભા.૧૧/૨૯/૬)'' આ વાક્યાનુસાર અહીં અગ્નિરૂપથી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરી રહ્યા છે અને વાસ્તવમાં તો આપ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. એથી આજ્ઞા કરે છે કે મારા શ્રેષ્ઠત્તમ વાક્યોને જે ગ્રંથરૂપમાં છે તેમ જ તમારા માટે હિતકારી છે,એમને સાવધાનીથી સાંભળો. આ પ્રકારે સાવધાન કરીને પોતાના ભક્તોના અંતઃકરણને સામે રાખીને આચાર્યચરણ કહી રહ્યા છે કે બ્રહ્મસંબંધ લઈને ભગવત્સેવા કરવાથી; અને આપશ્રી તો વ્રજભક્તોના માર્ગના અનુગામી છે એટલે પોતાના ભગવદ્-અનુભવને દેખાડવા થકી પોતાનામાં બડભાગી હોવાની ભાવના જાગ્રત થવા પર વ્રજગોપીકાઓના ઉદાહરણનો હવાલો આપતાં (રાસપંચાધ્યાયીના અંતર્ગત ભગવાને ગોપીકાઓને રાત્રે પાછા ઘરે જવાની આજ્ઞા કરી હતી જે ગોપીકાઓએ ન માની. જુઓ શ્રી.ભા.દશમ સ્કંધ, ૨૯મો અધ્યાય)ભગવદ્-આજ્ઞા આદિમાં પ્રમાદ કરવાવાળાઓને પ્રમાદ ન કરવાની સલાહ આપતાં કૃષ્ણાત ઈત્યાદિ શબ્દોથી આ બતાવી

રહ્યા છે કે વ્રજભક્તોથી પણ અધિક ઉત્કર્ષ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણનો છે. આ વાત આપશ્રીએ 'કૃષ્ણાત્' ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી છે. **વસ્તુતઃ** શબ્દનો અર્થ એ છે કે વાસ્તવમાં તો વ્રજભક્ત શ્રુતિરૂપાત્મક અને નિર્ગુણભાવથી ભાગવાનની સેવા કરવાવાળા છે તેથી લૌકિક, વૈદિક દોષોથી રહિત છે. (આ જ વ્રજભક્તોના સમૂહને આચાર્યચરણ ' દૈવં ' શબ્દથી સંબોધિત કરી રહ્યા છે.) એવા **દૈવં** અર્થાત્ ભગવાનની સાથે રાસક્રીડા કરવાવાળા વ્રજભક્તોનો સમૂહ પણ કૃષ્ણથી પર નથી, ભિન્ન નથી અથવા તો શ્રીકૃષ્ણથી ઉત્કૃષ્ટ નથી. આ કારણથી તાપનીયશ્રુતિમાં 'આ બધા વ્રજભક્તો મારાથી ભિન્ન નથી.' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સૌભાગ્ય કે ઉત્કર્ષ તો નિરવધિ - સદાનંદરૂપ ભગવાનમાં જ વિદ્યમાન રહે છે.

सो कुल मिलाकर इस प्रथमश्लोक के द्वारा आचार्यचरण यह आज्ञा कर रहे हैं कि - हे अन्त:करण ! अन्य दूसरी इन्द्रियों की अपेक्षा अधिक कठिनाई से जीते जा सकने वाले ! तुम मेरे वाक्यों को सावधानी से सुनो। आचार्यचरण तो एकादशस्कंध के, "हे भगवन् ! आप समस्त प्राणियों के अन्त:करण में अन्तर्यामीरूप से एवं बाहर आचार्यरूप से स्थित होकर उनके समस्त पाप मिटा देते हैं (श्री०भा० ११/२९/६)" इस वाक्यानुसार यहाँ अग्निरूप से अपना स्वरूप प्रदर्शित कर रहे हैं और वास्तव में तो आप श्रीकृष्ण ही हैं अत: आज्ञा कर रहे हैं कि-मेरे श्रेष्ठतम वाक्यों को जो ग्रंथरूप में हैं एवं तुम्हारे लिए हितकारी हैं, उन्हें सावधानी से सुनो। इस प्रकार से सावधान करके अपने भक्तों के अन्त:करण को सामने करके आचार्यचरण कह रहे हैं कि ब्रह्मसंबंध लेकर भगवत्सेवा करने के द्वारा; और आपश्री तो व्रजभक्तों के मार्ग के अनुगामी हैं अत: अपने भगवद्-अनुभाव को दिखाने के द्वारा अपने आप में बड़भागी होने की भावना जाग्रत होने पर व्रजगोपिकाओं के उदाहरण का हवाला देते हुए (रासपंचाध्यायी के अंतर्गत भगवान ने गोपिकाओं से रात्रि में पुन: पर लौट जाने की आज्ञा की थी जो गोपिकाओं ने नहीं मानी। देखें श्री०भा० दशमस्कंध, उनतीसवाँ अध्याय) भगवद्-आज्ञा आदि में प्रमाद करने वालों को प्रमाद न करने की सलाह देते हुए **कृष्णात्** इत्यादि शब्दों से यह बता रहे हैं कि, व्रजभक्तों से भी अधिक उत्कर्ष स्वयं श्रीकृष्ण का है। **वस्तुत:** शब्द का अर्थ यह है कि, वास्तव में तो व्रजभक्त श्रुतिरूपात्मक एवं निर्गुणभाव से भगवान की सेवा करने वाले हैं अत: लौकिकवैदिक दोषों से रहित हैं। (इन्हीं व्रजभक्तों के समूह को आचार्यचरण "दैवं" शब्द से संबोधित कर रहे हैं) ऐसे **दैव** अर्थात् भगवान के संग रासक्रीड़ा करने वाले व्रजभक्तों का समूह भी श्रीकृष्ण से पर नहीं है, भिन्न नहीं है या श्रीकृष्ण से उत्कृष्ट नहीं है। इसी कारण तापनीयश्रुति में "ये सभी व्रजभक्त श्रीकृष्ण से भिन्न नहीं है" यह कहा गया है। सौभाग्य या उत्कर्ष तो निरवधि-सदानंदरूप भगवान में ही विद्यमान रहता है।

अतस्तदीयतया तद्दृष्टान्तेन स्वोत्कर्षं विभाव्य प्रौढ्या भगवदनभिप्रेतं न कार्यम् । तासामप्यागन्तुकदोषोत्पत्तौ ता: प्रत्यपि पञ्चाध्याय्यां "प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयते" तिवाक्येन भगवत्तिरोधानस्योक्तत्वादिति । अत्र भावनार्थकक्रियापदाभावाद्यद्यपि वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वं तथाप्यग्रे उपान्त्ये विचारयेति क्रियाया वक्ष्यमाणत्वादेतेष्वान्तरवाक्येष्वपि दूतरापि सैव योज्या, न तु क्रियान्तरमध्याहार्यम् । "दूरान्वयापेक्षयाऽध्याहारस्य गुरूत्वात् " । तथा चेति विचारयत्यर्थ: । एवमग्रे यथायोग्यं बोध्यम् ॥१॥

એથી ભગવદીય હોવાને કારણે તે ગોપીકાઓની જેમ પોતે પણ પોતાનું સૌભાગ્ય વિચારીને ભાવાતિરેકમાં કંઈ એવું ન કરવું જોઈએ જે ભગવાનને વાંછિત ન હોય. તે ગોપીકાઓમાં પણ જયારે આ પ્રકારથી દોષ આવી ગયો હતો, ત્યારે ભગવાન પણ રાસપંચાધ્યાયીના "જયારે ભગવાને જોયું કે એમને મળ્યા પછી ગોપીકાઓમાં ગર્વ આવી ગયો છે અને તેઓ માન કરવા લાગી છે તો તેઓ એમનો ગર્વ દૂર કરવા માટે તેમ જ માન દૂર કરીને એમને પ્રસન્ન કરવા એમની વચમાંથી જ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા, (શ્રી.ભા.૧૦/૨૯/૪૮)"આ શ્લોકને અનુસાર તિરોધાન થઈ ગયા હતા.

અહીંયાં એક વાત આ પણ સમજવી જોઈએ કે આ શ્લોકમાં આચાર્યચરણોએ કેવળ એટલું જ કહ્યું છે કે "કૃષ્ણથી મોટા કોઈ બીજા દોષરહિત દેવ નથી." આ વાક્યની સાથે સાથે એમણે એમ નથી કહ્યું કે "કૃષ્ણથી મોટા કોઈ બીજા દોષરહિત દેવ નથી આ વાતનો તમે વિચાર કરો". આ કારણે પહેલી નજરે જોવાથી આ વાક્ય કંઈ અધૂરા જેવું લાગે છે પરંતુ તો પણ અહીં આપણા મનથી કોઈ ક્રિયા લગાવીને વાક્ય બનાવી લેવું ઉચિત નથી. કેમકે આ જ શ્લોકની આગળ નવમા શ્લોકમાં આચાર્યચરણોએ "આનો તમે વિચાર કરો (વિચારય)" વાક્ય દ્વારા ભાવનાર્થક ક્રિયા આપી જ છે આથી નવમા શ્લોક સુધીના બધા શ્લોકોને આ જ ક્રિયા સાથે જોડી જોડીને અર્થ કરવો જોઈએ (ટીકાકાર અહીં એમ સમજાવવા માગે છે કે આ ગ્રંથમાં આચાર્યચરણોના નવ શ્લોકો સુધીના બધા વાક્યો એક-બીજાની સાથે સંકળાયેલા છે અને એ જ કારણે આપશ્રીએ એની વચમાં ક્યાંય કોઈ પણ ભાવનાર્થક ક્રિયા ન આપીને સીધા નવમા શ્લોકમાં "આનો તમે વિચાર કરો (વિચારય)" આ પ્રમાણે ભાવનાર્થક ક્રિયા આપી છે. એથી ટીકાકાર કહી રહ્યા છે કે જો આપણે આચાર્યચરણોની આ યોજનાને ન સમજીએ અને આ શ્લોકોમાં આવી ક્રિયા ન પામીને આપણા મનથી જ કોઈ ક્રિયા લગાવીને અર્થ કરવાનું શરૂ કરીએ તો આપણે આચાર્યચરણોનો જે અભિપ્રાય છે એવો અર્થ નહીં કરી શકીએ, એ સમજી લેવું જોઈએ.

એથી આરંભના આઠ શ્લોકોને નવમા શ્લોકમાં કહેલા ''આનો તમે વિચાર કરો (ઈતિ વિચારય)'' આ ક્રિયાની સાથે મેળવીને અર્થ કરવો જોઈએ, આ ટીકાકારનો આશય છે.) ભલે આ શ્લોકોને નવમા શ્લોક સુધી જઈને જોડવા પડે. આવી રીતે જ આ પંક્તિઓનો અર્થ સરળતાથી થઈ શકે છે, આપણા મનથી કોઈ ક્રિયા લગાડીને અર્થ કરવામાં મુશ્કેલી થશે. એથી નવમા શ્લોક સુધીના બધા શ્લોકોની આગળ ''આનો તમે વિચાર કરો'' આ વાક્ય જોડીને અર્થ કરવો જોઈએ.

अत: भगवदीय होने के नाते उन गोपिकाओं की भाँति खुद भी अपना सौभाग्य विचारकर भावातिरेक में कुछ ऐसा नहीं करना चाहिए जो भगवान को अभिप्रेत नहीं। उन गोपिकाओं में भी जब इस प्रकार से दोष आ गया था, तब भगवान भी रासपञ्चाध्यायी के ''जब भगवान ने देखा कि उनसे मिलने के पश्चात् गोपिकाओं में गर्व आ गया है और वे मान करने लगी हैं तो वे उनका गर्व दूर करने के लिए एवं मान दूर करके उन्हें प्रसन्न करने के लिए उनके बीच में ही अन्तर्धान हो गये (श्री०भी० १०/२९/४८)'' इस श्लोक के अनुसार तिरोधान हो गये थे।

यहाँ एक बात यह भी समझनी चाहिए कि इस श्लोक में आचार्यचरणों ने केवल इतना ही कहा है कि ''कृष्ण से बड़ा कोई दूसरा दोषरहित देव नहीं है'' - इस वाक्य के साथ-साथ उन्होंने यह नहीं कहा है कि ''कृष्ण से बड़ा कोई दूसरा दोषरहित देव नहीं है इस बात का तुम विचार करो'' - इस कारण एकबारगी देखने से यह वाक्य कुछ अधूरा सा लगता है परंतु फिर भी यहाँ अपने मन से कुछ क्रिया लगा कर वाक्य बना लेना उचित नहीं है। क्योंकि इसी श्लोक के आगे नौवें श्लोक में आचार्यचरणों ने-''इसका तुम विचार करो (विचारय)'' वाक्य द्वारा भावनार्थक किया दी ही है अत: नौवें श्लोक तक के सारे श्लोकों को इसी क्रिया के संग जोड़-जोड़ कर अर्थ करना चाहिए। (टीकाकार यहाँ यह समझाना चाह रहे हैं कि इस ग्रंथ में आचार्यचरणों के नौ श्लोकों तक के सारे वाक्य आपस में एक दूसरे से जुड़े हुए श्रृंखलाबद्ध हैं और इसी कारण आपश्री ने इनके बीच में कहीं कोई भी भावनार्थक क्रिया न देकर सीधे नौवें श्लोक में ''इसका तुम विचार करो (विचारय)'' इस प्रकार से भावनार्थक किया दी है। अत: टीकाकार कह रहे हैं कि यदि हमने आचार्यचरणों की इस योजना को न समझा और इन श्लोकों में ऐसी क्रिया न पाकर अपने मन से ही कोई क्रिया लगा कर अर्थ करना शुरू किया तो हम वैसा अर्थ नहीं कर पायेंगे जैसा अर्थ आचार्यचरणों को अभिप्रेत है, यह समझ लेना चाहिए। अत: आरंभ के आठ श्लोकों को नौवें श्लोक में कहे ''इसका तुम विचार करो (इति विचारय)'' इस क्रिया के संग मिला कर अर्थ करना चाहिए, यह टीकाकार का आशय है।) भले ही इन श्लोकों को नौवें श्लोक तक जा जाकर जोड़ना पड़े, इसी पद्धति से इन पंक्तियों का अर्थ सरलता से किया जा सकता है, अपने मन से क्रिया लगाकर अर्थ करने में कठिनाई होगी। अत: नौवें श्लोक तक सारे श्लोकों के आगे ''इसका तुम विचार करो'' यह वाक्य जोड़ कर अर्थ करना चाहिए ॥१॥

एवं प्रौढिहेतुं निवार्यैतस्य जीवस्य पुनस्तथात्वाभावाय दैन्यसिद्ध्यर्थं स्वभावतो निकर्षं बोधयितुं दृष्टान्तमाहु: । चाण्डालीत्यादि ।

चाण्डाली चेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ।
कदाचिदपमानेपि मूलत: का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

प्रारब्धवशादतिदुष्टकुलोत्पन्नापि, केनचिद् गुणेन कथञ्चिद्राजपत्नी, राजा पतिर्यस्यास्तादृशी, राज्ञ: पत्नीव पत्नी, पतनात् पत्नी, राज्ञो भोग्या सती राज्ञा मानिता च जाता । तस्या: कदाचित् कालविशेषे अपमाने; अर्थाद्राज्ञा कृते वाशब्दादनपमानेपि मूलता अपमानहेतुभूताच्चाण्डालीत्वादनपमानहेतुभूताद्राजपत्नीत्वाच्च का क्षति: का हानिर्भवेत्? न कापीति विचारयेत्यर्थ: ।

આ પ્રકારથી આચાર્યચરણ પ્રૌઢિભાવ (અર્થાત્ ભાવાતિરેક અર્થાત્ ભાવાવેશમાં આવીને અધિકારથી અધિક કરવામાં આવે એને 'પ્રૌઢિભાવ' કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે અહીં આચાર્યચરણોએ ભગવાનથી પોતાની અધિક નિકટતા હોવાના કારણે એમની બે આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું.) નું નિવારણ કરીને હવે ભવિષ્યમાં કોઈ જીવ એવું પ્રૌઢિભાવ ન કરી બેસે આ માટે આપશ્રી **ચાંડાલી** ના દૃષ્ટાંત દ્વારા દીનતા શીખડાવી રહ્યા છે અને આ બતાવી રહ્યા છે કે જીવ તો સ્વભાવથી જ અધમ છે.

આ ઉદાહરણમાં આચાર્યચરણ આ બતાવી રહ્યા છે કે પ્રારબ્ધવશ અતિ દુષ્ટકુલમાં જન્મ લેવા છતાં પણ કોઈ સ્ત્રી પોતાના કોઈ ગુણથી કોઈ રાજાની પત્ની બની ગઈ અથવા તો એવી સ્ત્રી બની ગઈ કે જેનો પતિ રાજા હોય, ઠીક રાજાની રાણીની જેમ. જે પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દે એને પત્ની કહે છે. તેથી રાજા દ્વારા ભોગવાઈ જવાના કારણે રાજા દ્વારા સમ્માનિત થઈ ગઈ. હવે ધારો કે કોઈ સમય રાજા એનું અપમાન પણ કરે તો એ ચાંડાલી સ્ત્રીને શું નુકસાન થયું ? ક્યાંક ક્યાંક 'कदाचिदपमानेपि' શબ્દની જગ્યાએ 'कदाचिदपमाने वा' પાઠભેદ મળી આવે છે.તો આ પ્રકારે શબ્દ લેવાથી અર્થ આ બનશે કે રાજા એ ચાંડાલી સ્ત્રીનું અપમાન કરે કે ન પણ કરે તો મૂલત: એને ક્યાં ફરક પડવાનો છે ? અર્થાત્ રાજા દ્વારા અપમાન થાય તો પણ ચાંડાલ કુળમાં ઉત્પન્ન થવાના કારણે તે તો પહેલેથી જ અપમાનિત હતી, હવે એનું હજી વધારે શું અપમાન થવાનું હતું ? આ પ્રમાણે અપમાન હોવા છતાં પણ એનું

રાજપત્નીનું પદ તો ખોવાવાનું નથી એથી એને શું ગુમાવવાનું થયું ? કાંઈ નહીં, આ વિચાર કરો.

इस प्रकार से आचार्यचरण प्रौढ़िभाव (अर्थात् भावातिरेक अर्थात् भावावेश में आकर अधिकार से अधिक कर जाने को प्रौढ़िभाव कहा जाता है। जैसे यहाँ आचार्यचरणों ने भगवान से अपनी अधिक निकटता होने के कारण उनकी दो आज्ञाओं का उल्लंघन कर दिया) का निवारण करके अब भविष्य में कोई जीव ऐसा प्रौढ़िभाव न कर बैठे इसके लिए आपश्री **चाण्डाली** के दृष्टांत द्वारा उसे दीनता सिखा रहे हैं एवं यह बता रहे हैं कि जीव तो स्वभाव से ही अधम है।

इस उदाहरण में आचार्यचरण यह बता रहे हैं कि, प्रारब्धवश अति दुष्टकुल में जन्म लेने पर भी कोई स्त्री अपने किसी गुण के कारण किसी राजा की पत्नी बन गई अर्थात् ऐसी स्त्री बन गई जिसका पति राजा हो, ठीक राजा की रानी की भाँति। जो अपने आप को समर्पित कर दे, उसे पत्नी कहते हैं सो राजा के द्वारा भोग ली जाने के कारण वह राजा के द्वारा सम्मानित हो गई। अब मानो कि किसी समय राजा उसका अपमान भी कर दे तो उस चाण्डाली स्त्री की क्या हानि हुई ? कहीं-कहीं "कदाचिदपमानेपि" शब्द की जगह "कदाचिदपमाने वा" यों पाठभेद मिलता है, तो इस प्रकार से शब्द लेने पर अर्थ यह बनेगा कि राजा उस चाण्डाली स्त्री का अपमान करे या न भी करे, तो मूलत: उसे क्या अंतर पड़ने वाला है? अर्थात् राजा द्वारा अपमान कर भी दिए जाने पर चाण्डालकुल में उत्पन्न होने के कारण वह तो पहले से ही अपमानित थी, अब उसका और अधिक क्या अपमान होना था एवं अपमान होने पर भी उसका राजपत्नी का पद तो खोने वाला नहीं है अत: उसकी क्या क्षति हुई ? कुछ भी नहीं, यह विचार करो।

एतस्य वाक्यस्याऽऽचार्यविषयत्वं यैरङ्गीकृतं; तत्पक्षे तु

*** 'मृगयुरिव कपीन्द्र'मित्यादौ क्लेशवशाद्यथा भक्तैर्भगवति दोष आरोपितस्तथाऽऽचार्यैः स्वस्मिन्निति बोध्यम् ॥२॥**

અને જે લોકોએ આ અર્થ કર્યો હતો કે આચાર્યચરણ બીજાના અંત:કરણને સંબોધિત નથી કરી રહ્યા પરંતુ પોતાના જ અંત:કરણને સંબોધિત કરી રહ્યા છે, એ પક્ષમાં એમ સમજી લેવું જોઈએ કે જે પ્રકારે શ્રીમદ્-ભાગવત્ના "અરે મધુપ! જ્યારે તે રામ બન્યા હતા ત્યારે તેમણે વાલિને છલ કરીને માર્યો હતો. બિચારી શૂર્પણખા તો કામવશ એમની પાસે આવી હતી પરંતુ એમણે એના નાક-કાન કાપી નાખ્યા. રાજા બલિએ તો એમની પૂજા કરી હતી પરંતુ એમણે એને પાતાળમાં નાખી દીધો. અરે અમને તો શ્રીકૃષ્ણથી શું કોઈ પણ કાળી વસ્તુથી કોઈ પ્રયોજન નથી.(શ્રી.ભા.૧૦/૪૭/૧૭)" આ વાક્યાનુસાર ગોપીકાઓએ દુ:ખી થઈને ફક્ત કહેવા ખાતર ભગવાન પર દોષ લગાવ્યો હતો એવી રીતે અહીં આચાર્યચરણ પોતાની ઉપર દોષારોપણ કરી રહ્યા છે.

और, जिन लोगों ने यह अर्थ किया था कि आचार्यचरण दूसरों के अन्त:करण को संबोधित नहीं कर रहे हैं परंतु अपने ही अन्त:करण को संबोधित कर रहे हैं, उस पक्ष में यह समझ लेना चाहिए कि जिस प्रकार श्रीमद्-भागवत के, "अरे मधुप। जब वे राम बने थे तब उन्होंने बालि को छलपूर्वक मार दिया था ? बेचारी शूर्पणखा तो कामवश उनके पास आई थी परंतु इन्होंने उसके नाक-कान काट दिए। राजा बलि ने तो इनकी पूजा की परंतु इन्होंने उसे पाताल में डाल दिया। अरे हमें श्रीकृष्ण से तो क्या किसी भी काली वस्तु से कोई सरोकार नहीं है (श्री०भा०१०/४७/१७)" इस वाक्यानुसार गोपिकाओं ने दु:खी होकर कहने मात्र के लिए भगवान पर दोष लगाए थे, वैसे यहाँ आचार्यचरण अपने आप पर दोषारोपण कर रहे हैं ॥२॥

एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके तत्साम्यं वदन्तस्तादृग्विचारफलमाहुः। समर्पणादित्यादि ।

समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः।
का ममाधमता भाव्या पश्चात्तापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

समर्पणाद् भजनार्थकसंस्काररूपात् स्वसर्वसहितात्मनिवेदनाद्राजपरिग्रहस्थानीयात् पूर्वमहं प्राकृतः, चाण्डालीवत्सहजागन्तुकदोषदुष्टः, किं सदा सर्वकालमभिव्याप्य; उत्तम उत्कृष्टः स्थितः ? । किं शब्दः काकुं स्फोरयति । अपि तु न स्थितः । किन्तु; समर्पणादेवोत्कृष्टो राजपत्नीत्वाच्चाण्डालीवदुत्कर्षवान् जातः ।

આ પ્રકારે આચાર્યચરણ ચાંડાલીનું દૃષ્ટાંત આપીને જીવને એના જેવું બતાવી રહ્યા છે અને એનો વિચાર કરીને **समर्पणात्** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.

<u>समर्पणात्</u> વગેરે શબ્દોનો અર્થ છે -ભગવદ્ભજન કરવા માટે બ્રહ્મસંબંધરૂપી સંસ્કાર હોવા પહેલાં અથવા સર્વસ્વ સહિત આત્મનિવેદન કરવાની પહેલા આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે, હું પ્રાકૃત જ હતો, ચાંડાલીની જેમ દોષદુષ્ટ જ હતો. શું પહેલાં સદા ઉત્તમ કે ઉત્કૃષ્ટ હતો ? નહોતો. અહીં આચાર્યચરણોએ **किं** શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે જે કાકુ પદ્ધતિને બતાવી રહ્યો છે.

---

* (भ्रमरगीते)

(એક વિશેષ પ્રકારથી બોલવાની પદ્ધતિને કાકુ પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે.) આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે..... પરંતુ ભગવાનને આત્મસમર્પણ કર્યા બાદ જ ઉત્કૃષ્ટ થયો છું. જેવી રીતે તે ચાંડાલી રાજાની પત્ની બની જવાના કારણે ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગઈ હતી.

इस प्रकार से आचार्यचरण चाण्डाली का दृष्टांत देकर जीव को उसके समान बता रहे हैं एवं उसका विचार करके **समर्पणात्** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं।

समर्पणात् इत्यादि शब्दों का अर्थ है- भगवद्-भजन करने के लिए ब्रह्मसंबंधरूपी संस्कार होने से पहले अथवा सर्वस्वसहित आत्मनिवेदन करने से पहले आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि मैं प्राकृत ही था, चाण्डाली की भाँति दोषदुष्ट ही था। क्या पहले सदा उत्तम या उत्कृष्ट था ? नहीं था। यहाँ आचार्यचरणों ने 'किं' शब्द का प्रयोग किया है जो काकु-पद्धति को बता रहा है। (एक विशेष प्रकार से बोलने की पद्धति को काकु-पद्धति कहा जाता है।) आपश्री आज्ञा करते हैं कि ..... किंतु भगवान को आत्मसमर्पण कर देने के पश्चात् ही उत्कृष्ट हुआ हूँ जैसे वह चाण्डाली राजा की पत्नी बन जाने के कारण उत्कृष्ट हो गई थी।

अत: स्वपूर्वस्थितिविचारे राजकृतापमानतुल्यभगवदप्रसन्नतायां जातायां मम चाण्डालीवद्दुष्टस्याधमता निकृष्टता का भाव्या ! । कतमा भवत्री ! । यता यया कृत्वा; पश्चात्तापस्तज्जनितखेदविशेषो मे भवेत् ! । नहि प्राकृतरूपा; तस्या: सहजत्वात् । नाप्यभगवदीयरूपा; भगवता अत्यक्तत्वात् । अङ्गीकारात्मकस्यापि भगवद्धर्मस्य नित्यत्वात्; संसारावेशरूपस्य भगवत्त्यागकार्यस्याभावेनात्यागनिश्चयाच्च; तेनैवाग्रिमात्यागानुमितेश्च । अतो जातायामप्यप्रसन्नतायां पूर्वदशात उत्तमैव दशास्ति; नत्वधमेति पश्चात्तापनिवृत्त्यर्थं विचारय । तथा चैवं विचारे भगवत्प्रसादसाधनं दैन्यमप्युद्बुद्धं भविष्यतीत्यप्रसन्नतापि निवर्त्स्यत इत्यर्थ: ॥ ३ ॥

તેથી જો હું પોતાની પહેલાંની સ્થિતિનો વિચાર કરું તો જેવી રીતે રાજાએ ચાંડાલીનું અપમાન કર્યું હતું, એમ જો ભગવાન મારા પર અપ્રસન્ન થાય તો મારી શું હાનિ થઈ ? જે પ્રકારે ચાંડાલીનું અપમાન થયા પછી એની બીજી વધારે અધમતા નહોતી થવાની તેવી રીતે મુજ દુષ્ટની બીજી નિકૃષ્ટતા શું થવાની છે ? જેનાથી મને કોઈ વિશેષ ખેદ, પશ્ચાતાપ થાય ?

આપશ્રી આ વિચાર કરી રહ્યા છે કે, ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન ન કરવાથી જો પ્રભુ મારી ઉપર અપ્રસન્ન થયા છે, તો મારી આ દશા કોઈ પ્રાકૃતરૂપ-દોષ તો છે નહીં પરંતુ પ્રભુની બંને આજ્ઞાઓ માંથી કંઈ આજ્ઞાનું પાલન કરવું-આનો વિચાર કરવામાં સહજરૂપથી જ આ દશા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ છે. આપશ્રી આગળ આ પણ વિચાર કરી રહ્યા છે કે, આ અસમંજસતાની પરિસ્થિતિ અભગવદીય પણ નથી કારણકે આ પરિસ્થિતિમાં પણ ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો નથી. કારણકે ભગવાન દ્વારા અંગીકાર કરવાનો ધર્મ તો નિત્ય છે, ભગવાન જેનો ત્યાગ કરી દે એ તો સંસારમાં ભટકાઈ જાય છે પરંતુ મારી સાથે એવું થયું નથી તેથી ભગવાને મારો ત્યાગ કર્યો નથી, આ નિશ્ચિત થાય છે; આનાથી આ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે તેઓ આગળ પણ મારો ત્યાગ નહીં કરે.

એથી આચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભલે ભગવાન અપ્રસન્ન થઈ જાય પરંતુ એમનું અપ્રસન્ન થઈ જવું પણ આત્મનિવેદનથી પહેલાંની દશાથી તો ઉત્તમ દશા જ છે. કોઈ અધમદશા તો છે નહીં કે પશ્ચાતાપ થાય, આ વિચાર કરવો જોઈએ.જો આ પ્રકારે વિચાર કરીશું તો ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન દીનતા પણ આવી જશે અને ત્યારે ભગવાનની અપ્રસન્નતા પણ દૂર થઈ જશે, આ અર્થ છે

अत: यदि मैं अपनी पहले की स्थिति का विचार करूँ तो जैसे उस राजा ने चाण्डाली का अपमान कर दिया था, वैसे यदि भगवान मुझ पर अप्रसन्न हो गये तो मेरी क्या क्षति हुई ? जिस प्रकार चाण्डाली का अपमान होते के पश्चात् उसकी और अधिक अधमता नहीं होनी थी, वैसे मुझ दुष्ट की और निकृष्टता क्या होनी है ? जिससे मुझे कोई विशेष खेद या पश्चात्ताप हो?

आपश्री यह विचार कर रहे हैं कि, भगवद्-आज्ञा का पालन न करने से जो प्रभु मुझ पर अप्रसन्न हुए हैं, मेरी यह दशा कोई प्राकृतरूप-दोष तो है नहीं अपितु प्रभु की दोनों आज्ञाओं में से कौन सी आज्ञा का पालन करना - इसका विचार करने में सहजरूप से ही यह दशा उत्पन्न हो गई है। आपश्री आगे यह भी विचार कर रहे हैं कि, यह असमंजसता की परिस्थिति अभगवदीय भी नहीं है क्योंकि इस परिस्थिति में भी भगवान ने मेरा त्याग नहीं किया है। क्योंकि भगवान द्वारा अंगीकार करने का धर्म तो नित्य है, भगवान जिसका त्याग कर दें वह तो संसार में भटक जाता है परंतु मेरे साथ ऐसा नहीं हुआ है अत: भगवान ने मेरा त्याग नहीं किया है, यह निश्चित होता है ; इसी से यह भी निश्चित् होता है कि, वे आगे भी मेरा त्याग नहीं करेंगे।

अत: आचार्यचरण आज्ञा करते हैं कि, भले ही भगवान अप्रसन्न हो जाएँ परंतु उनका अप्रसन्न हो जाना भी आत्मनिवेदन से पहले की दशा से तो उत्तम दशा ही है, कोई अधमदशा तो है नहीं कि पश्चात्ताप हो, यह विचार करना चाहिए। यदि इस प्रकार से विचार करेंगे तो भगवान को

प्रसन्न करने का साधन दीनता भी आ जाएगी और तब भगवान की अप्रसन्नता भी दूर हो जाएगी, यह अर्थ है ॥३॥

एवं जीवधर्मपुरस्कारेण विचारमुपदिश्य भगवतोऽप्रतिहतेच्छत्त्वानुसन्धानाय भगवद्धर्मपुरस्कारेण तमुपदिशन्ति । सत्यत्यादि ।

सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ।
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोऽन्यथा भवेत् ॥ ४ ॥

विष्णुर्व्यापकः, अन्तर्यामितया सर्वान्तः प्रविष्टश्च यो भगवान् सत्यसङ्कल्पतः सत्यो विषयाव्यभिचारी यः सङ्कल्प आलोचनमिदमेवं करिष्यामीत्याकारकं तस्मादन्यथा प्रकारान्तरेण न करिष्यति । तुः शङ्कानिरासे । भगवान्निवेदितात्मनाम् आत्मेत्यस्मदभिप्रेतमेव करिष्यतीति शङ्का न कर्तव्या । यतः स तेषामीश्वरो नियामकोपि; अतस्तेषां विकृतेच्छायां तदनुरोधं न करिष्यति, किन्त्वमोघसङ्कल्पत्वात्स्वालोचितमेव करिष्यति, तद्धितार्थम् ।

આ પ્રકારે આચાર્યચરણ જીવધર્મનો વિચાર કર્યા પછી હવે ભગવદ્-ધર્મના વિષયમાં બતાવી રહ્યા છે, જેના વિષયમાં આપશ્રી આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે ભગવાનની ઈચ્છા મટી નથી શકતી. એને તેઓ **सत्य** ઈત્યાદિ શબ્દોથી આગળના શ્લોકમાં ઉપદિષ્ટ કરી રહ્યા છે.

અહીં આચાર્યચરણ આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે, ભગવાન વિષ્ણુ વ્યાપક છે, અંતર્યામીરૂપથી બધાના અંતઃકરણમાં પ્રવિષ્ટ છે.જે ભગવાન સત્યસંકલ્પી છે અથવા જે વિષયમાં વિચાર કરે છે એમાં પરિવર્તન નથી કરતા, તે ભગવાન જે સંકલ્પ લે છે કે ''હું આ પ્રકારથી કરીશ'' એને પછી બીજા કોઈ પ્રકારથી નહીં કરે એ જાણી લેવું જોઈએ. શ્લોકમાં પ્રયુક્ત 'તુ' શબ્દ આ અર્થમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકાને દૂર કરી રહ્યું છે.હવે, કેમકે ભગવાન નિવેદિતાત્માઓની આત્મા છે આથી આપણે જે ધારીશું તેઓ એવું જ કરશે, એવું નહીં વિચારવું જોઈએ. કેમકે તેઓ તો નિવેદિઓના ઈશ્વર પણ છે અને નિયામક પણ છે. આથી નિવેદિઓની ઈચ્છા જો વિકૃત હોય અથવા અનુચિત હોય તો તેઓ એને પૂર્ણ નહીં કરે અને ભગવાનનો સંકલ્પ તો ટળી નથી શકતો. આથી પોતાના ભક્તોનું હિત કરવા માટે એમણે જે વિચાર રાખ્યો છે તેઓ તે જ કરશે.

इस प्रकार से आचार्यचरण जीवधर्म का विचार करने के पश्चात् अब भगवद्-धर्म के विषय में बता रहे हैं। जिसके विषय में आपश्री आज्ञा कर रहे हैं कि भगवान की इच्छा टल नहीं सकती। इसे वे **सत्य** इत्यादि शब्दों से आगे के श्लोक में उपदिष्ट कर रहे हैं।

यहाँ आचार्यचरण यह आज्ञा कर रहे हैं कि, भगवान-विष्णु व्यापक हैं, अन्तर्यामीरूप से सभी के अन्तःकरण में प्रविष्ट हैं। जो भगवान सत्य-संकल्पी हैं अर्थात् जिस विषय में विचार करते हैं, उसमें परिवर्तन नहीं करते। वह भगवान यदि ऐसा संकल्प लेते हैं कि 'मैं इसी प्रकार से करूँगा' तो फिर उसे किसी दूसरे प्रकार से नहीं करेंगे, यह जान लेना चाहिए। श्लोक में प्रयुक्त **तु** शब्द इस अर्थ में किसी भी प्रकार की शंका को दूर किए दे रहा है। अब चूँकि भगवान निवेदितात्माओं की आत्मा हैं अतः हम जो चाहेंगे वो वैसा ही करेंगे, ऐसा नहीं सोचना चाहिए क्योंकि वे तो निवेदियों के ईश्वर भी हैं एवं नियामक भी। अतः निवेदियों की इच्छा यदि विकृत है अर्थात् अनुचित है, तो वे उसे पूर्ण नहीं करेंगे। और भगवान का संकल्प तो टल नहीं सकता अतः अपने भक्तों का हित करने के लिए उन्होंने जो विचार रखा है, वे वही करेंगे।

अयं तुशब्दोक्तः शङ्कानिरास उत्तरवाक्ये हेतुत्वेन प्रविशति । अत एवं शङ्कानिरासाद्धेतोः सतत प्रमादराहित्येन निरन्तरं; आज्ञैव कार्या । अन्यथा प्रमादेनाकरण स्वामिद्रोहा महानपराधो भवेत् । अत्रापि 'इति विचारये'ति पदं सम्बध्यते ॥४॥

આ શ્લોકમાં પ્રયુક્ત 'તુ'શબ્દ આ જ અર્થના ઉત્તર રૂપે છે. આથી આ પ્રકારે બધી શંકાઓનું નિરાકરણ થઈ ગયા પછી હવે સતત, પ્રમાદરહિત થઈને નિરંતર ભગવાનની આજ્ઞાને અનુસાર જ કાર્ય કરવા જોઈએ અને જો પ્રમાદવશ થઈને આવું નહીં કરીએ તો સ્વામીદ્રોહ જેવો મહાન અપરાધ થઈ જશે. આ શ્લોક પછી પણ ''આનો વિચાર કરો'' આ વાક્ય જોડી લેવું જોઈએ.

इस श्लोक में प्रयुक्त 'तु' शब्द इसी अर्थ के उत्तर के रूप में है। अतः इस प्रकार से सारी शंकाओं का निराकरण हो जाने के पश्चात् अब सतत, प्रमादरहित होकर निरंतर भगवान की आज्ञानुसार ही कार्य करना चाहिए। अन्यथा प्रमादवश होकर यदि ऐसा नहीं करेंगे तो स्वामिद्रोह जैसा महान अपराध हो जाएगा। इस श्लोक के बाद भी ''इसका विचार करो'' यह वाक्य जोड़ लेना चाहिए ॥४॥

सेवकत्वपुरस्कारेण पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । सेवकस्यत्यर्द्धेन ।

सेवकस्य तु धर्मोयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ।

त. पुनरयं वक्ष्यमाणः सेवकस्य धर्मस्तं व्यक्तीकुर्वन्ति । स्वामी स्वस्य करिष्यतीति । स्वामी भर्ता स्वस्यात्मीयस्य मम

करिष्यति, मदर्थं यद्यदालोचितं तत् करिष्यति । अत्रापि तथा सम्बन्धः ।

હવે પાછું આચાર્યચરણ સેવકનો ધર્મ **सेवकस्य** ઈત્યાદિ શબ્દોથી ઉપદિષ્ટ કરી રહ્યા છે.

આચાર્યચરણોએ પૂર્વ શ્લોકમાં સેવકનો ધર્મ બતાવ્યો છે અને અહીં પાછું બતાવી રહ્યા છે આ 'तु' શબ્દથી જણાય છે. **स्वामी स्वस्य करिष्यति** ઈત્યાદિ શબ્દોથી આચાર્યચરણ જીવને આ વિચાર કરવાનું કહી રહ્યા છે કે, હું તો ભગવાનનો આત્મીય છું, એથી મારા કાર્ય તો તેઓ અવશ્ય કરશે અર્થાત્ મારા માટે એમણે જે વિચારી રાખ્યું છે એને તેઓ અવશ્ય પૂર્ણ કરશે. આ શ્લોક પછી પણ ''આનો વિચાર કરો'' આ વાક્ય જોડી લેવું જોઈએ.

अब पुनः आचार्यचरण सेवक का धर्म **सेवकस्य** इत्यादि शब्दों से उपदिष्ट कर रहे हैं।

आचार्यचरणों ने पूर्वश्लोक में सेवक का धर्म बताया है और यहाँ पुनः बता रहे हैं, यह 'तु' शब्द से ज्ञात होता है। **स्वामी स्वस्य करिष्यति** इत्यादि शब्दों से आचार्यचरण जीव को यह **विचार करने** के लिए कह रहे हैं कि, मैं तो भगवान का आत्मीय हूँ अतः मेरे कार्य तो वे अवश्य करेंगे अर्थात् मेरे लिए उन्होंने जो विचार रखा है, उसे वे **अवश्य** पूर्ण करेंगे। इस श्लोक के बाद भी ''इसका विचार करो'' यह वाक्य जोड़ लेना चाहिए।

सेवकत्वविचारस्यावश्यकत्वाय तेनोपदेश विश्वासार्थं स्वाख्यायिकामुपदिशन्ति द्वाभ्याम् ।

आज्ञा पूर्वं या जाता गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ५ ॥
यापि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ।
देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥ ६ ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोहं न चान्यथा ।

आज्ञत्यादि । तुरवधारणे। पूर्वमेव गङ्गासागरसङ्गमप्रदेशे समीपे वा या आज्ञा जाता पश्चात्तदुत्तरकाले मधुवने मथुरायामपि याज्ञा जाता, तद्वयं मया भगवता स्वात्मानुभावप्रकटनार्थं श्रीभागवतगूढार्थप्रकटनार्थं चाज्ञप्तेन न कृतम् । तयोर्विषयः क इत्याकाङ्क्षायां तयोर्विषयमाहुः । देहदेशपरित्यागः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य परित्यागशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तथा च पूर्वा देहत्यागविषयिणी, द्वितीया देशत्यागविषयिणीति सिद्ध्यति । तदकरणे बीजन्तु नाभिमानो न वा शास्त्रविरोधः । किन्तु; श्रीभागवतार्थप्रकटनार्थाज्ञाकार्यसम्पत्तिरेव । नहि देहे त्यक्ते साज्ञा सिद्ध्यति; वाग्व्यापारस्य तद्धेतुकत्वेन तदभावे तस्याप्यभावात् । प्रकारान्तरेणोक्तौ च कलिग्रस्तानां विश्वासाभावात् । नापि भगवद्देशे त्यक्ते देशान्तरस्यानीदृशत्वेनैतद्विचारप्रतिबन्धकत्वात् । तदेतदवधार्य आचार्यैराज्ञाद्वयं न कृतम् ।

હવે સેવક આ સમસ્ત વસ્તુઓનો વિચાર કરે અને આપશ્રીના ઉપદેશો પર દૃઢ વિશ્વાસ રાખે એ માટે આચાર્યચરણ આગળના બે શ્લોકો દ્વારા પોતાની આત્મગાથા સંભળાવી રહ્યા છે.

आज्ञा ઈત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ કરી રહ્યા છે. આપશ્રીએ **त** શબ્દ નો પ્રયોગ આ અર્થને ભલીભાંતિ સમજવાના અર્થમાં પ્રયુક્ત કર્યો છે. આચાર્યચરણ આ શ્લોકમાં આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે ગંગાસાગરસંગમવાળા સ્થાન પર અથવા એની નજીક મને જે ભગવદ્-આજ્ઞા થઈ અને એના પછી મધુવન-મથુરામાં પણ જે આજ્ઞા થઈ, એ બંને આજ્ઞાઓ મેં નહીં માની કેમકે ભગવાને એમનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા માટે અને શ્રીભાગવતનો ગૂઢ-અર્થ પ્રકટ કરવા માટે મને આજ્ઞા આપી હતી. એ બંને આજ્ઞાઓ કયા વિષયમાં હતી એને આપશ્રી **देहदेशपरित्यागः** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યા છે. અહીંયાં 'देहदेशपरित्याग' શબ્દમાં પરિત્યાગ શબ્દ દેહ અને દેશ બંનેની સાથે જોડાયેલો છે એથી અર્થ એ થયો કે પહેલી આજ્ઞા તો દેહપરિત્યાગ કરવા માટે થઈ અને બીજી આજ્ઞા દેશપરિત્યાગ કરવા માટે. આચાર્યચરણોએ ભગવાન દ્વારા આપવામાં આવેલી દેહપરિત્યાગવાળી આજ્ઞા નહીં માની, એમાં મૂળ કારણ એમનું પોતાનું અભિમાન નથી અને નથી એમાં કોઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ પરંતુ સ્વયં ભગવાને આચાર્યચરણોને શ્રીભાગવતનો ગૂઢ-અર્થ પ્રકટ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી એ કાર્યને પૂર્ણ કરવાની ઈચ્છા જ મૂળ કારણ છે. કેમકે જો દેહનો જ ત્યાગ કરી દે તો તે આજ્ઞા પૂર્ણ થાય એ સંભવ નહોતું; શ્રીભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવામાં હેતું-સાધન તો વાણી જ છે, જો દેહ જ ન રહે તો વાણી પણ નહીં રહેશે અને જો આચાર્યચરણ શ્રીભાગવતનો ગૂઢાર્થ ભૌતિકદેહ ધારણ કર્યા સિવાય બીજા કોઈ માધ્યમથી કરત તો કલિયુગનાં જીવોને વિશ્વાસ ન થાત અને, આપશ્રીએ આ પણ વિચાર કર્યો કે ભગવદ્-દેશનો ત્યાગ કરી દઈએ તો અન્ય દેશ જે ભગવદ્-દેશ નથી, આવા દેશોમાં ભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવાના વિચાર પણ સ્ફુરિત નહીં થાય. આ બધી વાતોનો વિચાર કરીને આચાર્યચરણોએ ભગવાનની બે આજ્ઞાઓનું પાલન ન કર્યું.

अब सेवक इन समस्त वस्तुओं का विचार करे और आपश्री के उपदेशों पर दृढ़ विश्वास रखे, इसके लिए आचार्यचरण आगे के दो श्लोकों द्वारा अपनी आत्मागाथा सुना रहे हैं।

आज्ञा इत्यादि शब्दों का अर्थ कर रहे हैं। आपश्री ने 'तु' शब्द का प्रयोग इस अर्थ को भलीभाँति से समझने के अर्थ में किया है। आचार्यचरण इस श्लोक में यह आज्ञा कर रहे हैं कि, गंगासागरसंगम वाले स्थान पर या उसके समीप मुझे जो भगवद्-आज्ञा हुई एवं इसके पश्चात् बाद में मधुवन-मथुरा में भी जो आज्ञा हुई, वह दोनों आज्ञाएँ मैंने नहीं मानी क्योंकि भगवान ने उनका स्वरूप प्रकट करने के लिए एवं श्रीभागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने के लिए मुझे आज्ञा दे रखी थी। वे दोनों आज्ञाएँ किस विषय में थीं, इसे आपश्री **देहदेशपरित्यागः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। यहाँ-"देहदेशपरित्याग" शब्द में परित्याग शब्द 'देह' एवं 'देश' दोनों के साथ जुड़ा हुआ है अतः अर्थ यह हुआ कि पहली आज्ञा तो देहपरित्याग करने की हुई और दूसरी आज्ञा देशपरित्याग करने के लिए। आचार्यचरणों ने भगवान द्वारा दी गई देह-परित्याग वाली आज्ञा नहीं मानी, इसमें मूल कारण उनका खुद का अभिमान नहीं है और न ही इसमें कोई शास्त्र का विरोध है परंतु स्वयं भगवान ने आचार्यचरणों को श्रीभागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने की आज्ञा दी थी, उस कार्य को पूर्ण करने की इच्छा ही मूल कारण है। क्योंकि यदि देह का ही त्याग कर दें तो वह आज्ञा पूर्ण होनी संभव नहीं थी; श्रीभागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने में हेतु-साधन तो वाणी ही है, यदि देह ही न रहे तो वाणी भी नहीं रहेगी। और यदि भागवतार्थ देह-वाणी के माध्यम से न करके आचार्यचरण किसी दूसरे माध्यम से करते तो कलिग्रस्त जीवों को उन पर विश्वास ही न होता। और, आपश्री ने यह भी विचार किया कि, यदि भगवद्-देश का त्याग कर दें तो अन्य देश जो भगवद् -देश नहीं हैं, ऐसे देशों में भागवतार्थ प्रकट करने के विचार भी स्फुरित नहीं होंगे। इन्हीं सब बातों का विचार करके आचार्यचरणों ने भगवान की दो आज्ञाओं का पालन नहीं किया।

भगवतस्त्वयमाशयः। देह उपचयः; देशो दानम्; 'दिह उपचये', 'दिश अतिसर्जने' इति धातुनिष्पन्नत्वाद्यौगिकावेतौ शब्दावाज्ञायामुक्तौ। तथा च, उपचयो बाहुल्यं दानञ्च परित्यक्तव्यम्। न च पूर्वाज्ञप्तासम्पूर्त्तिदोषः। यावदुक्तमेतावत्कृत्यैव साज्ञा कृतास्तु; अधिकं न कार्यम्। रहस्यप्रकाशस्यानभिप्रेतत्वात्।अधिककरणेनानधिकारिणामपि तज्ज्ञानसम्भवेन कृतार्थताप्रसक्तावधिकार्यनधिकारिविभागभङ्गाद्यापत्तेः। इदञ्च सूक्ष्मटीकातिरोधानस्कन्धक्रमव्याख्या त्याजनद-शमस्कन्धव्याख्यानानन्तरसामयिकमाधवभट्टकाश्मीरिशरीरशराहतिप्रभृतिभिः कार्यैरनुमीयते। सोयमाचार्यैर्नावधारितः।

ભગવાને જે આચાર્યચરણોને દેહ-દેશનો પરિત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી; એમાં ભગવાનનો આશય પણ સમજી લઈએ. દેહનો અર્થ થાય છે 'ઉપચય' અર્થાત્ બહુલતા, દેશનો અર્થ થાય છે 'દાન'. આ બંને અર્થ ક્રમશઃ 'દિહ ઉપચયે' અને 'દિશ અતિસર્જને' એમ ધાતુ- અર્થથી સિદ્ધ થાય છે,તેમજ યૌગિક શબ્દ છે.આચાર્યચરણોને ભગવાને આ બંને અર્થોમાં દેહ-દેશ નો પરિત્યાગ કરવાની આજ્ઞા આપી આ સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ ભગવાને એમને આ આજ્ઞા કરી કે ભાગવતનો ગૂઢાર્થ બહુલતા અથવા તો વિસ્તારથી પ્રકટ કરવાનો પરિત્યાગ કરો અને જીવોને આવશ્યકતાથી વધારે દાન નહીં આપો. (આગળની પંક્તિમાં ટીકાકાર આ બતાવી રહ્યા છે કે ભગવાને આચાર્યચરણોને કઈ વસ્તુનું આવશ્યકતાથી અધિક દાન દેવાની ના પાડી.) અહીં આ શંકા કરવી ઉચિત નથી કે ભગવાને જે શ્રીભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવાની પૂર્વમાં આજ્ઞા આપી હતી એના પૂર્ણ થયા પહેલાં એમણે બીજી આજ્ઞા આપી દીધી કેમકે ભગવાને જેટલું કરવાનું કહ્યું હતું એટલું જ કરી લેવાથી એમની આજ્ઞાનું પાલન તો થઈ જ ગયું હવે એનાથી વધારે કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી કેમકે અધિક કરવાથી ભય એ છે કે પુષ્ટિમાર્ગના ગૂઢ રહસ્ય પ્રકાશિત થઈ જશે, જે પ્રભુની ઈચ્છા નથી. શ્રીમદ્-ભાગવતનો ગૂઢાર્થ અધિક પ્રકાશિત કરવાથી અનધિકારી જીવોની સામે આ માર્ગનું રહસ્ય જાહેર થવાનો ભય છે એથી કૃતાર્થ થવાના સંદર્ભમાં અધિકારી તથા અનધિકારી જીવોના વિભાગ જ ભંગ થઈ જશે. ભગવાનને ભાગવતનો ગૂઢાર્થ એનાથી અધિક પ્રકાશિત થાય એ ઈચ્છિત નથી એનું અનુમાન એનાથી કરવામાં આવે છે કે સર્વપ્રથમ તો આચાર્યચરણો દ્વારા શ્રીભાગવત પર લખાયેલી સૂક્ષ્મ ટીકા જ તિરોહિત થઈ ગઈ. પછી આપશ્રી જે ક્રમથી સ્કંધોની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા હતા તે છૂટી ગયો. એના પછી દશમ સ્કંધની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થવાના સમયે આપશ્રીના લેખક શ્રીમાધવભટ્ટ કાશ્મીરી તીરથી ઘાયલ થઈને હરિશરણ થઈ ગયા. આ સમસ્ત વાતોથી અનુમાન કરાય છે કે ભગવાનને શ્રીભાગવતનો ગૂઢાર્થ એનાથી અધિક પ્રકાશિત કરવાની ઈચ્છા ન હતી.આચાર્યચરણ આ બધી વાતોનું તાત્પર્ય ન સમજી શક્યા.

भगवान ने जो आचार्यचरणों को देह-देश का परित्याग करने को आज्ञा दी थी; उसमें भगवान का आशय क्या था, यह भी समझ लें। देह का अर्थ होता है 'उपचय' अर्थात् बहुलता; देश का अर्थ होता है 'दान'। यह दोनों अर्थ क्रमशः 'दिह उपचये' एवं 'दिश अतिसर्जने' यों धातु-

अर्थ से सिद्ध होते हैं एवं यौगिक-शब्द हैं, आचार्यचरणों को भगवान ने इन दोनों अर्थों में देह-देश का परित्याग करने की आज्ञा दी, यह समझ लेना चाहिए। अर्थात् भगवान ने उन्हें यह आज्ञा की कि - भागवत का गूढ़ार्थ बहुलता या विस्तार से प्रकट करने का परित्याग करो एवं जीवों को आवश्यकता से अधिक दान मत दो। (आगे की पंक्ति में टीकाकार यह बता रहे हैं कि, भगवान ने आचार्यचरणों को किस वस्तु को आवश्यकता से अधिक दान देने के लिए मना किया)। यहाँ यह शंका करनी उचित नहीं है कि भगवान ने जो श्रीभागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने की पूर्व में आज्ञा दी थी, उसे पूर्ण हुए बिना उन्होंने दूसरी आज्ञा दे दी क्योंकि भगवान ने जितना करने के लिए कहा था उतना ही कर देने से उनकी आज्ञा का तो पालन हो ही गया, अब इससे अधिक करने की कोई आवश्यकता नहीं है। क्योंकि अधिक करने से भय यह है कि पुष्टिमार्ग के गूढ़ रहस्य प्रकाशित हो जाएँगे, जो प्रभु को अभिप्रेत नहीं है। श्रीमद्-भागवत का गूढ़ार्थ अधिक प्रकाशित करने से अनधिकारी-जीवों के सामने भी इस मार्ग का रहस्य खुल जाने का भय है अतः कृतार्थ होने के संदर्भ में अधिकारी एवं अनधिकारी जीवों का विभाग ही भंग हो जायेगा। भगवान को भागवत का गूढ़ार्थ इससे अधिक प्रकाशित होना अभिप्रेत नहीं है, इसका अनुमान इससे लगाया जाता है कि सर्वप्रथम तो आचार्यचरणों द्वारा श्रीभागवत पर लिखी गई सूक्ष्म-टीका ही तिरोहित हो गई, फिर आपश्री जो कम से स्कंधों की व्याख्या कर रहे थे, वह छूट गया। इसके पश्चात् दशमस्कंध की व्याख्या पूर्ण होने के समय आपश्री के लेखक श्रीमाधवभट्ट काश्मीरी तीर से घायल होकर हरिशरण हो गये। इन्हीं समस्त बातों से अनुमान लगाया जाता है कि भगवान को श्रीभागवत का गूढ़ार्थ इससे अधिक प्रकाशित करने की इच्छा नहीं थी। आचार्यचरण इन बातों का तात्पर्य नहीं समझ पाए।

न वाचार्याणां भगवदाज्ञार्थानवधारणकथनमयुक्तमिति शंक्यम् ; भक्तानां पञ्चाध्यायीस्थस्कन्धारोहणवाक्यार्थाज्ञानवत् सम्भवात्। तदा तृतीयाज्ञा जाता। तद्विषयस्तृतीयपरित्यागः स लोकगोचरः। 'लोकस्तु भुवने जन' इति कोशाज्जनविषयः। स च संन्यासेन भव'त्येकचार्यनिकेतः स्यादि'त्यादिवाक्यैः संन्यासे तथात्वात्। तत्र तादृश्यामाज्ञायां जातायां पश्चात्तापा मम जात इति शेषः। स कथं केन प्रकारेणेति विचार्यमाणे, सेवकोहं; अहं सेवक इति सेवकत्वप्रकारेणाज्ञाभङ्गकरणहेतुकः। च पुनरन्यथा न, स्वचिकीर्षितकार्यासम्पूर्त्त्यादिहेतुको न। अतो मत्कृत्यादिविचारेपि मत्सेवकत्वपुरस्कारेण विचारात् पश्चात्ताप एव युक्त इत्यर्थः।

જેવી રીતે રાસપંચાધ્યાયીમાં જયારે શ્રીકૃષ્ણએ ગોપીઓને પોતાના ખભા ઉપર ચઢી જવાનું કહ્યું અને ગોપીઓ એમના કહેવાનું તાત્પર્ય સમજી નહીં શકી (જુઓ શ્રી.ભા.૧૦/૩૦/૩૮,૩૯,૪૦) એવી રીતે અહીંયાં પણ આચાર્યચરણ ભગવદ્-આજ્ઞાનું તાત્પર્ય નહીં સમજી શક્યા. અહીં આ કહેવું ઉચિત નહીં હોય કારણકે આચાર્યચરણોએ જાણી જોઈને ભગવાનની બે આજ્ઞાઓ નહોતી માની - ત્યારે ત્રીજી ભગવદ્-આજ્ઞા થઈ. આ ત્રીજી આજ્ઞામાં પરિત્યાગનો અર્થ હતો **લોકગોચરઃ**. લોક શબ્દનો અર્થ કોશને અનુસાર ભવન પણ થાય છે અને જનસમુદાય પણ. અને આ ત્રીજો પરિત્યાગ સંન્યાસગ્રહણ દ્વારા જ થઈ શકતો હતો કેમકે ''સંન્યાસીને જોઈએ કે તે એકલો જ રહે તેમ જ ઘરમાં ન રહે'' ઈત્યાદિ વાક્યોને અનુસાર સંન્યાસનું સ્વરૂપ એવું જ કહેવામાં આવ્યું છે. એવી આજ્ઞા થવા પર આચાર્યચરણ કહે છે કે એમના મનમાં પશ્ચાતાપ થયો. આપશ્રીને પશ્ચાતાપ કેમ અને કેવા પ્રકારનો થયો એ તેઓ **સેવકોહં** શબ્દથી કહી રહ્યા છે. આપશ્રીનું તાત્પર્ય એ છે કે-હું તો સેવક છું અને સેવક હોવાને નાતે પોતાના સ્વામી-ભગવાનની આજ્ઞા ભંગ કરવાના કારણે મને પશ્ચાતાપ થયો, **અન્યથા** અર્થાત્ પોતાના શ્રીમદ્-ભાગવતગૂઢાર્થપ્રકાશનનું કાર્ય અધૂરું રહી જવાના કારણે નહીં. આથી આપશ્રી એમ કહેવા માગે છે કે ભલે મારી ભાગવતગૂઢાર્થ અને ભગવદ્-સ્વરૂપનું પ્રકાશન કરવા જેવી કૃતિઓનો વિચાર કરી લઈએ તો પણ એક ભગવદ્-સેવક હોવાને નાતે મને પશ્ચાતાપ થવો ઉચિત જ છે, આ અર્થ છે.

जैसे रासपंचाध्यायी में जब श्रीकृष्ण ने गोपियों से अपने कंधों पर चढ़ जाने को कहा और गोपियाँ उनके कहे का तात्पर्य समझ नहीं पायीं (देखें श्री०भा० १०/३०/३८.३९,४०) वैसे यहाँ भी आचार्यचरण भगवद्-आज्ञा का तात्पर्य नहीं समझ पाये। तब तीसरी भगवद्-आज्ञा हुई। उस तृतीय-आज्ञा में परित्याग का अर्थ था **लोकगोचरः**। लोक शब्द का अर्थ कोश के अनुसार 'भवन' भी होता है और 'जन-समुदाय' भी और यह तीसरा परित्याग संन्यास-ग्रहण के द्वारा ही हो सकता था क्योंकि ''संन्यासी को चाहिए कि वह अकेला रहे एवं घर में न रहे (श्री०भा०११/९/१४)'' इत्यादि वाक्यों के अनुसार संन्यास का स्वरूप ऐसा ही कहा गया है। ऐसी आज्ञा होने पर आचार्यचरण कहते हैं कि, उन्हें मन में पश्चात्ताप हुआ। आपश्री को पश्चात्ताप क्यों और किस प्रकार का हुआ, यह वे **सेवकोहं** शब्द से कह रहे हैं। आपश्री का तात्पर्य यह है कि - मैं तो सेवक हूँ और सेवक होने के नाते अपने स्वामी-भगवान की आज्ञा भंग करने के कारण मुझे पश्चात्ताप हुआ; **अन्यथा** अर्थात् अपने श्रीमद्-भागवतगूढ़ार्थ के प्रकाशन का कार्य अधूरा रह जाने के कारण नहीं। अतः आपश्री यह कहना चाह रहे हैं कि - भले ही मेरी भागवतगूढ़ार्थ एवं भगवद्-स्वरूप का प्रकाशन करने जैसी कृतियों का विचार कर लें, तब भी एक भगवद्-सेवक होने के नाते मुझे पश्चात्ताप होना उचित ही है, यह अर्थ है।

तदनन्तरमाज्ञाद्वयं देहदेशपरित्यागविषयं गङ्गासागरसङ्गमे मथुरायाश्च जातमिति । एवमाज्ञात्रयं सिद्धम् । तत्र श्रीमदाचार्येष्वतिकरुणत्वमस्ति न वेति लोकानां संशयनिवारणार्थं पुष्टिमार्गस्थत्वात् स्वस्य वा तदर्थं प्राकट्यानन्तरमाज्ञाद्वयमतिकरुणत्वविरोधिजातम्, तदाज्ञाद्वयं स्वस्य भगवतश्च स्वाङ्गीकृतेषु अतिकरुणत्वख्यापनार्थं न कृतम्, तत्कृतौ हि सर्वमाज्ञाप्तं न स्यात्तेन च स्वाङ्गीकृतानामनुद्धारः स्यात्, तेन चोभयस्य करुणत्वं न स्यात् , यदि तदेव न स्यात्तदा पूर्वं तदर्थं नाज्ञापयेत् । भगवान् स्वयं च नाविर्भूयात् ।

<u>હવે અહીંથી શ્રીપુરૂષોત્તમજીનો સ્વતંત્ર લેખ આરંભ થાય છે.</u> હવે અમે **આજ્ઞા પૂર્વન્તુ યા જાતા** ઈત્યાદિ પદોના વિષયમાં કંઈ વિશેષ કહી રહ્યા છીએ. અહીં સર્વપ્રથમ એ જાણી લેવું જોઈએ કે, આચાર્યચરણોનાં ભૂતલ પર પ્રકટ થવાના પહેલાં જ "વિશ્વના ઉદ્ધાર માટે ભાગવતનો યથાર્થ પ્રકટ કરવા માટે મુજ વૈશ્વાનર (શ્રી મહાપ્રભુજી) સિવાય બીજું કોઈ સમર્થ નથી. આ વિચાર કરીને ભગવાને વેદવ્યાસની જેમ મને જ માનવદેહથી સંપન્ન કરીને ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવા માટે ભૂતલ પર પ્રકટ થવાની આજ્ઞા આપી છે.(સુ./પ્ર.અ./મંગલાચરણ/૫)" આ શ્લોક અનુસાર ભગવાન એમને પહેલી આજ્ઞા તો આપી ચૂક્યા હતા. એના પછી દેહ અને દેશના પરિત્યાગની બે બીજી આજ્ઞાઓ એમને ક્રમશઃ ગંગાસાગરસંગમ અને મથુરામાં થઈ. આ પ્રકારે બધી મળીને ત્રણ આજ્ઞાઓ થઈ,એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે શ્રીમદ્-આચાર્યચરણોમાં અતિ કરૂણા છે કે નહીં-લોકમાં આ પ્રકારનાં સંશયનું નિવારણ કરવા માટે અને કારણ કે આચાર્યચરણો પુષ્ટિમાર્ગસ્થ છે અને આના લીધે જ આપશ્રીનો પ્રાકટય થયો છે તેથી ભગવાનની દેહદેશ પરિત્યાગની બન્ને આજ્ઞાઓ આપશ્રી માં જીવો પ્રત્યે રહેલ કરુણા થી વિપરીત જઈ રહી હતી અને આના લીધે જ પોતાની તેમજ ભગવાન દ્વારા અંગીકૃત જીવો પ્રતિ પોતાની કરૂણા જતાવવા માટે આચાર્યચરણોએ એ બંને આજ્ઞાઓનું પાલન ન કર્યું. જો એ આજ્ઞાઓનું પાલન કરી લેત તો ભગવાનની બધી આજ્ઞાઓનું પૂર્ણરૂપથી પાલન કરવું સિદ્ધ ન થાત.(અર્થાત્ શ્રીમદ્-ભાગવત ગૂઢાર્થ પ્રકાશનની આજ્ઞા અધૂરી રહી જાત.) અને એનાથી અંગીકૃતજીવોનો ઉદ્ધાર કરવાનું બાકી રહી જાત.એનાથી ન તો આચાર્યચરણમાં કરૂણા છે એ સિદ્ધ થઈ શકત અને ન તો ભગવાનમાં કરૂણા છે એ સિદ્ધ થઈ શકત. જો ભગવાનમાં જીવો પ્રતિ કરૂણા ન હોત તો તેઓ આચાર્યચરણોને જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાની આજ્ઞા કેમ આપત ? અને ભગવાન પોતે પણ શ્રી ગોકુલમાં આવિર્ભૂત થઈને કેમ રસ્તો બતાવત જયારે આચાર્યચરણોને ચિંતા થઈ રહી હતી?

<u>अब यहाँ से आगे श्रीपुरुषोत्तमजी का स्वतंत्रलेख आरंभ होता है।</u> अब हम **आज्ञा पूर्वन्तु या जाता** इत्यादि पदों के विषय में कुछ विशेष कह रहे हैं। यहाँ सर्वप्रथम यह जान लेना चाहिए कि, आचार्यचरणों के भूतल पर प्रकट होने से पहले ही, "विश्व के उद्धार के लिए भागवत का यथार्थ प्रकट करने के लिए मुझ वैश्वानर (श्रीमहाप्रभुजी) के अतिरिक्त अन्य कोई दूसरा समर्थ नहीं है, यह विचार करके भगवान ने वेदव्यास की भाँति मुझे ही मानवदेह से संपन्न करके भागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने के लिए भूतल पर प्रकट होने की आज्ञा दी है (सुबो०/प्र० अध्याय / मंगलचरण/५)" इस श्लोकानुसार भगवान उन्हें पहली आज्ञा तो दे चुके थे। इसके पश्चात् देह और देश के परित्याग की दो और आज्ञाएँ उन्हें क्रमशः गंगासागरसंगम एवं मथुरा में हुई, इस प्रकार से कुल मिलाकर तीन आज्ञाएँ हुई, यह सिद्ध होता है। अब ऐसे में श्रीमदाचार्यचरणों में अति करुणा है या नहीं, लोक में इस प्रकार के संशय का निवारण करने के लिए और चूँकि आचार्यचरण पुष्टिमार्गस्थ हैं और इसी के लिए आपश्री का प्राकट्य हुआ है अतः भगवान की देहदेशपरित्याग की दोनों आज्ञाएँ आपश्री में जीवों के प्रति रही करुणता के विरूद्ध जा रही थी। और इसी कारण; अपने एवं भगवान द्वारा अंगीकृत जीवों के प्रति अपनी करुणा जताने के लिए आचार्यचरणों ने उन दोनों आज्ञाओं का पालन नहीं किया । यदि उन आज्ञाओं का पालन कर लेते तो भगवान की सभी आज्ञाओं का पूर्वरूप से पालन करना सिद्ध न होता (अर्थात् श्रीमद्-भागवत गूढ़ार्थ-प्रकाशन की आज्ञा अधूरी रह जाती) और इससे जीवों का उद्धार करना शेष रह जाता। इससे न तो आचार्यचरणों में करुणता है यह सिद्ध हो पाता और न ही भगवान में करुणता है, यह सिद्ध हो पाता। यदि भगवान में जीवों के प्रति करुणा न होती तो वे आचार्यचरणों को जीवों का उद्धार करने की क्यों आज्ञा देते ? और खुद भगवान भी श्रीगोकुल में क्यों आविर्भूत होकर रास्ता सुझाते, जब आचार्यचरणों को चिंता हो रही थी ?

नत्वेवम् । अतः परिक्षार्थत्वान्नान्तःकरणगोचरा । अतो न विशेषगत्यादि कृतमित्यर्थः । न च पूर्वयैव तत्सम्भवे किं देशत्यागविषयिण्या तयेति वाच्यम्, क्रीडादेशे त्यक्ते विरहेण स्वमेव देहं त्यक्ष्यन्तीति तेनातिकरुणत्वमेव परीक्षितं न विष्यतीति भगवदभिप्रायः। श्रीमदाचार्यैस्तु तदपि तथैव ज्ञातमिति सापि न कृतेति भावः। नन्वयमेवाशयो भगवतः श्रीमदाचार्याणाञ्च तथैव ज्ञानं जातं, इत्यत्र किं मानमित्यपेक्षायां भगवदादिसर्वसम्मतं हेतुमाहुः। तृतीयो लोकगोचर इति । तद् द्वयापेक्षया पूर्वमाज्ञाप्तः सर्वोद्धारः लोकगोचर इति न किञ्चिद् अलौकिकं मानं वाच्यम् । किन्तु सर्वलोकप्रसिद्धमेव मानमित्यर्थः । एवं कृते पश्चात्तापः

---

* श्रीपुरुषोत्तमचरणानामेवायं स्वतन्त्रलेखः। लिखितश्च स्वहस्ताक्षरैः। अत एवात्र निवेशितः।

कथम् ? न कथमपि । यतः सेवकधर्मोन्तःकरणकमाज्ञप्तकरणम्, न चान्यथा तद्विरुद्धमित्यर्थः । अत एव श्रीमदाचार्यैराज्ञप्तं विवेकधैर्याश्रये 'विशेषतश्चेदाज्ञा स्यादि'त्यनेनेतिदिक् । (इति स्वतन्त्रलेखः) ॥५-६॥

એથી ભગવાન કે આચાર્યચરણોને જીવો પ્રતિ કરૂણા નથી એવું નથી, એથી અહીં આ સમજવું જોઈએ કે ભગવાને આચાર્યચરણોની પરીક્ષા લેવા માટે એવી આજ્ઞાઓ આપી અને એ આજ્ઞાઓ ભગવાનની અંતઃકરણગોચર આજ્ઞાઓ નહોતી અને એ કારણે આચાર્યચરણોએ એ આજ્ઞાઓને અનુરૂપ કોઈ વિશેષ કાર્ય નહીં કર્યું, એ અર્થ છે. અહીં એવી શંકા ન કરવી જોઈએ કે જો ભગવાને પરીક્ષા જ કરવી હતી તો તેમણે પહેલાં દેશત્યાગ ની આજ્ઞા કેમ ન કરી ? પહેલાં દેહત્યાગ અને પછી દેશત્યાગ ની આજ્ઞા કેમ?? કારણકે જો તેઓ આચાર્યચરણોને પહેલાં દેશત્યાગની આજ્ઞા આપત તો આપશ્રી ભગવાનના ક્રીડાસ્થલ-વ્રજભૂમિનો ત્યાગ કરી દેત અને એના વિરહમાં પોતેજ દેહ નો પણ ત્યાગ કરી દેત અને આનાથી આપશ્રીમાં પોતાના જીવો પ્રત્યે અતિકરૂણતા છે કે નહીં-આની પરીક્ષા થઈ ન શકત, આ ભગવાનનો અભિપ્રાય હતો. તેથી આચાર્યચરણોને ભગવાનની આ બીજી આજ્ઞા પણ અંતઃકરણગોચર ન લાગી એથી એમણે આ આજ્ઞાનું પણ પાલન ન કર્યું આ ભાવ છે. પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન આ થાય છે કે ભગવાનનો આશય આચાર્યચરણોની પરીક્ષા લેવાનો હતો અને આચાર્યચરણોને પણ એમ જ લાગ્યું હતું કે આ ભગવાનની અંતઃકરણ ગોચર આજ્ઞાઓ નથી અને તેઓ પરીક્ષા લેવા માટે આવું કરી રહ્યા છે, એમાં શું પ્રમાણ છે? જો આવી શંકા થતી હોય તો આચાર્યચરણ આનો સર્વસમ્મત-હેતુ तृतीयो लोकगोचरः વગેરે શબ્દો થી કહી રહ્યા છે. આ શંકાના સમાધાનમાં અહીં આ સમજો કે દેહદેશપરિત્યાગ ની આ બન્ને આજ્ઞાઓ કરતા આચાર્યચરણોને પહેલા જ શ્રીમદ્-ભાગવતનો ગૂઢાર્થ પ્રકટ કરવાની પ્રભુ -આજ્ઞા થઈ ચુકી છે, જે લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે જ. હવે આના સિવાય બીજું કોઈ અલૌકિક પ્રમાણ શું કહી શકાય ? ખરેખર આજ સર્વલોકપ્રસિદ્ધ પ્રમાણ છે. તેવી આ સમસ્ત પરિસ્થિતિનું વિચાર કરતાં અચાર્યચરણ કહી રહ્યા છે કે -મને પશ્ચાતાપ શા માટે કરવું જોઈએ ? કોઈ પણ પ્રકાર થી નહીં. કેમકે સેવકનો ધર્મ એ જ છે કે તે અંતઃકરણગોચર આજ્ઞાનું પાલન કરે **न च अन्यथा** અર્થાત્ એનાથી વિરુદ્ધ નહીં ,એ અર્થ છે. આ જ કારણે આચાર્યચરણોએ વિવેકધૈર્યાશ્રય ગ્રંથમાં આ કહ્યું છે કે "જો ભગવાનની કોઈ વિશેષ આજ્ઞા થઈ જાય અને તે અંતઃકરણગોચર હોય, તો જ એને અનુરૂપ કોઈ વિશેષ કાર્ય કરવું જોઈએ. (વિ.ધૈ.આ./૩)" તો આ દિશા હવે અહીં સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. (આ શ્રીપુરૂષોત્તમજીનો સ્વતંત્ર લેખ પૂર્ણ થયો)

अतः भगवान या आचार्यचरणों को जीवों के प्रति करुणा नहीं है-ऐसा नहीं है अतः यहाँ यह समझना चाहिए कि भगवान ने आचार्यचरणों की परीक्षा लेने के लिए ऐसी आज्ञाएँ दी और वे आज्ञाएँ भगवान की अन्तकरणगोचर आज्ञाएँ नहीं थीं और इसी कारण आचार्यचरणों ने उन आज्ञाओं के अनुरूप कुछ विशेष कार्य नहीं किया, यह अर्थ है। यहाँ ऐसी शंका नहीं करनी चाहिए कि यदि भगवान को परीक्षा ही करनी थी तो उन्होंने पहले देशत्याग की आज्ञा क्यों न की ? पहले देहत्याग और फिर देशत्याग की क्यों ?? क्योंकि यदि वे आचार्यचरणों को पहले देशत्याग की आज्ञा कर देते तो आचार्यचरण भगवान के क्रीड़ास्थल-व्रजभूमि का त्याग कर देते और विरह में अपने आप ही देह का भी त्याग कर देते और इससे आपश्री में अपने जीवों के प्रति अतिकरुणता है, इसकी परीक्षा ही न हो पाती- यह भगवान का अभिप्राय था अतः आचार्यचरणों को भगवान की यह दूसरी आज्ञा भी अन्तःकरणगोचर न लगी अतः उन्होंने उस आज्ञा का भी पालन नहीं किया, यह भाव है। परंतु यहाँ एक प्रश्न यह होता है कि, भगवान का आशय आचार्यचरणों की परीक्षा लेने का था और आचार्यचरणों को भी यही लगा कि ये भगवान की अन्तःकरणगोचर आज्ञाएँ नहीं है और वे परीक्षा लेने के लिए ऐसा कर रहे हैं, इसमें क्या प्रमाण है ? यदि ऐसी शंका होती हो तो आचार्यचरण इसका सर्वसम्मत-हेतु **तृतीयो लोकगोचरः** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। इस शंका के समाधान में यहाँ यह समझें कि देह-देश परित्याग की इन दोनों आज्ञाओं की अपेक्षा पहले ही आचार्यरणों को श्रीमद्-भागवत का गूढ़ार्थ प्रकट करने की प्रभु-आज्ञा हो चुकी है जो लोकप्रसिद्ध बात है ही। अब इसके अतिरिक्त और दूसरे अलौकिक प्रमाण क्या कहें अपितु यही सर्वलोकप्रसिद्ध प्रमाण है। अतः इन समस्त परिस्थितियों का विचार करते हुए आचार्यचरण कह रहे हैं कि-मुझे पश्चात्ताप क्यों करना चाहिए ? किसी भी प्रकार से नहीं। क्योंकि सेवक का धर्म यही है कि, वह अन्तःकरणगोचर आज्ञा का पालन करे **न च अन्यथा** अर्थात् इससे विरुद्ध नहीं, यह अर्थ है। इसी कारण आचार्यचरणों ने विवेकधैर्याश्रय-ग्रंथ में यह कहा है कि यदि भगवान की कोई विशेष-आज्ञा हो जाय और वह अन्तःकरणगोचर हो, तब ही उसके अनुरूप कोई विशेष कार्य करना चाहिए (वि०धै०आ०१३) सो यह दिशा अब यहाँ स्पष्ट हो गई है। (यह श्रीपुरुषोत्तमजी का स्वतंत्र-लेख पूर्ण हुआ) ॥५-६॥

ननु युक्तोयं विचारस्तथापि पूर्वापराधजनितभगवदप्रसन्नताया अनिवृत्तौ भयरूपोयमुद्वेगः, स कथं निवर्त्ततामित्याशङ्कायां तदर्थं विचारान्तरमुपदिशन्ति । लौकिक प्रभुवदित्यादि ।

लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कदाचन ॥ ७ ॥

सर्वं समर्पितं भक्त्या कृतार्थोसि सुखी भव ।

लौकिका हि प्रभवोपराधेनाप्रसन्ना: कस्यचित्प्रसीदन्ति, कस्यचिन्न प्रसीदन्ति, तद्वत् कृष्णा भगवान् कदाचन अवतारकालेऽनवतारकाले च न द्रष्टव्य: । अवतारकाले 'अहो बकीयमि'तिवाक्येन अनवतारकाले च वरणश्रुत्या 'प्रह्लादाय यदा द्रुह्येद्धनिष्येपि वरोर्जितमि'ति देवान् प्रति भगवद्वाक्येन चापराधक्षन्तृत्वपूर्वकसत्फलदातृत्वस्य भक्ते कृपालवस्य च सिद्धत्वात् । त्वया च सर्वं भक्त्या भगवते समर्पितमतो भक्तत्वात् कृतार्थोसि ।''एवं धर्मैर्मनुष्याणामि''तिवाक्ये भगवता भक्तौ जातायां निरवशेषार्थाप्तिकथनात् सर्वं साधनरुपं फलरुपं चार्थं प्राप्तवानसि । अत: सुखी भव, दौर्मनस्यनिवारणेन निवृत्तो भवेत्यर्थ: । इयं चोक्तविचारात्मकाज्ञाकर्त्तु: प्रभुभिराशीरेव दीयते ।

હવે અહીં આ શંકા થાય છે કે, ચાલો એવો વિચાર કરવો ઠીક છે પરંતુ તો પણ પૂર્વમાં ભગવદ્-આજ્ઞા ન માનવાના અપરાધના કારણે ભગવાન અપ્રસન્ન તો થયા જ છે. આથી જ્યાં સુધી ભગવાનની અપ્રસન્નતા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તો આપશ્રીને ભયરૂપી ઉદ્વેગ તો થઈ જ રહ્યો છે, તે કેવી રીતે દૂર થશે ? આ આશંકા થવાથી હવે **લૌકિક પ્રભુવત્** ઈત્યાદિ શબ્દોથી આપશ્રી બીજા વિચારોનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે.

આચાર્યચરણના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, લૌકિક સ્વામી જ સેવકના અપરાધોથી અપ્રસન્ન થાય છે, કોઈના પર પ્રસન્ન થાય છે તો કોઈના પર પ્રસન્ન નથી થતા, એવા લૌકિક સ્વામીની જેમ ભગવાન-કૃષ્ણને નહીં સમજવા જોઈએ; **કદાચન** અર્થાત્ ભલે ભગવાનના અવતારનો સમય હોય કે અનવતારનો, કોઈ પણ કાલમાં ભગવાન-કૃષ્ણને એવી સંશયપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નહીં જોવા જોઈએ, કેમકે અવતાર કાલમાં ''શું આશ્ચર્ય છે કે, જે પૂતનાએ ભગવાનને મારી નાખવાની ઈચ્છા રાખી પરંતુ ભગવાને એને પણ ધાયની ગતિ પ્રદાન કરી (શ્રી.ભા.૩/૨/૨૩)'' આ વાક્ય દ્વારા તેમજ અનવતાર-કાલમાં ''પરમાત્મા જેના પર કૃપા કરીને વરણ કરે છે એ જીવને જ પ્રાપ્ત થાય છે, જીવ દ્વારા કરેલા સાધનોથી પ્રાપ્ત નથી થતા.(કઠો.૧/૨/૨૩)'' આ વરણશ્રુતિ અને શ્રીમદ્-ભાગવતમાં કહેલા ''જ્યારે હિરણ્યકશિપુ પોતાના મહાત્મા પુત્ર પ્રહલાદથી દ્રોહ કરશે તો વરદાનને કારણ શક્તિસંપન્ન હોવા છતાં પણ હું તેનો વધ કરીશ (શ્રી.ભા.૭/૪/૨૮)'' આ ભગવદ્-વાક્યને અનુસાર પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન જીવના અપરાધોને ક્ષમા કરીને ઉત્તમ-ફલ આપે છે તેમ જ ભક્ત માટે કૃપાળુ છે. એથી આચાર્યચરણ પોતાના અંત:કરણને/ જીવને આ કહી રહ્યા છે કે તમે તો ભક્તિ દ્વારા પોતાનું બધું ભગવાનને સમર્પણ કર્યું છે એથી ભક્ત હોવાને નાતે તમે કૃતાર્થ છો. અને ''હે ઉદ્ધવ ! જે આ ભગવદ્-ધર્મોનું પાલન કરે છે તેમજ મારા પ્રતિ આત્મનિવેદન કરી દે છે એમના માટે હવે કયો પુરૂષાર્થ કરવો બાકી રહી જાય છે? (શ્રી.ભા.૧૧/૧૯/૨૪)'' આ વાક્ય દ્વારા ભગવાને એમ કહ્યું છે કે ભક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી સમસ્ત અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેથી આચાર્યચરણ કહી રહ્યા છે કે ભગવાનને બધું કાંઈ સમર્પિત કરી દેવાના કારણે સાધન અને ફલરૂપ અર્થ (અર્થાત્ ભગવાન) ને તમે પ્રાપ્ત કરી લીધા છે. એથી સુખી રહો અને મનની કલુષતાનું નિવારણ કરીને નિવૃત્ત થઈ જાઓ, આ અર્થ છે. અને ઉપર્યુક્ત વાતોનો વિચાર કરીને પ્રભુ-આજ્ઞાનું પાલન કરવાવાળાને પ્રભુ આશીર્વાદ જ આપે છે, એના પર અપ્રસન્ન થતા નથી.

अब यहाँ यह शंका होती है कि चलो ऐसा विचार करना ठीक है परंतु फिर भी पहले भगवद्-आज्ञा न मानने के अपराध के कारण भगवान अप्रसन्न तो हुए ही हैं अत: जब तक भगवान की अप्रसन्नता दूर न हो तब तक तो आपश्री को भयरूपी उद्वेग हो ही रहा है, वह कैसे दूर होगा ? यह आशंका होने पर अब **लौकिकप्रभुवत्** इत्यादि शब्दों से आपश्री दूसरे विचारों का उपदेश कर रहे हैं।

आचार्यचरण का तात्पर्य यह है कि, लौकिक-स्वामी ही सेवक के अपराधों से अप्रसन्न होते हैं। किसी पर प्रसन्न होते हैं तो किसी पर प्रसन्न नहीं होते। ऐसे लौकिक-स्वामी की तरह भगवान-कृष्ण को नहीं समझ लेना चाहिए; **कदाचन** अर्थात् चाहे भगवान के अवतार का समय हो या अनवतार का, किसी भी काल में भगवान-कृष्ण को ऐसी संशयपूर्ण दृष्टि से नहीं देखना चाहिए क्योंकि अवतार-काल में ''क्या आश्चर्य है कि जिस पूतना ने भगवान को मार डालने की इच्छा रखी परंतु भगवान ने उसे भी धाय की गति प्रदान की (श्री०भा०३/२/२३)'' इस वाक्य द्वारा एवं अनवतार-काल में ''परमात्मा जिस पर कृपा करके वरण करते हैं उस जीव को ही प्राप्त होते हैं, जीव के द्वारा किए गये साधनों से नहीं (कठो०१/२/२३)'' , इस वरणश्रुति एवं श्रीमद्-भागवत में कहे, ''जब हिरण्यकशिपु अपने महात्मा-पुत्र प्रह्लाद से द्रोह करेगा तो वरदान के कारण शक्तिसंपन्न होने पर भी मैं उसका वध कर दूँगा (श्री०भी०७/४/२८)'' इस भगवद्-वाक्य के अनुसार भी यही सिद्ध होता है कि भगवान जीव के अपराधों को क्षमा करके उत्तमफल देते हैं एवं भक्त के लिए कृपालु हैं। अत: आचार्यचरण अपने अन्त:करण से / जीव से यह कह रहे हैं कि, तुमने तो भक्ति द्वारा अपना सबकुछ भगवान को समर्पित किया है अत: भक्त होने के नाते तुम कृतार्थ हो और, ''हे उद्धव ! जो इन भगवद्-

धर्मों का पालन करते हैं एवं मेरे प्रति आत्मनिवेदन कर देते हैं, उनके लिए अब कौन सा पुरुषार्थ करना शेष रह जाता है ? (श्री०भा०११/१९/२४)'' इस वाक्य द्वारा भगवान ने यह कहा है कि, भक्ति उत्पन्न होने पर समस्त अर्थ प्राप्त हो जाते हैं अत: आचार्यचरण कह रहे हैं कि भगवान को सभी कुछ समर्पित कर दिया होने के कारण साधन और फलरूप अर्थ (अर्थात् भगवान) को तुमने प्राप्त कर लिया है। अत: सुखी रहो और मन की कलुषता का निवारण करके निवृत्त हो जाओ, यह अर्थ है। और, उपर्युक्त बातों का विचार करके प्रभु-आज्ञा का पालन करनेवाले को प्रभु आशीर्वाद ही देते हैं, उस पर अप्रसन्न नहीं होते। ॥७॥

अत: परं विद्यमानेपि दैहिके सेवासामर्थ्ये पूर्वोक्तखेदेन वा देहाध्यासेन वा कार्यान्तराभिनिवेशादिना वा दैहिकसेवायां प्रमाद्यन्तं प्रति पुनर्विचारान्तरमुपदिशन्ति । प्रौढ़ापीत्यादि ।

प्रौढ़ापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥ ८ ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ।

प्रौढ़ा भर्तृसकलकार्ययोग्या तत्समर्थापि दुहिता यद्वत् यथा, स्नेहाद् इयं बाला पतिगृहे महत्कार्यं कर्तव्यं तत् कुर्वन्ती श्रान्ता क्लिष्टा च भविष्यतीति ज्ञात्वा वर भतृसमीपे न प्रेष्यते, तथा तद्वदेहे स्नेहात् सेवां विना स्थापनं न कर्तव्यम् । तत्र हेतु:। वरस्तुष्यति नान्यथेति । अन्यथा प्रेषणविरुद्धे प्रकारान्तरे वरो न तुष्यति; तथा शरीरेण सेवाया अकरणे भगवानपि न तुष्यति । एतस्य देहस्य भगवता स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात्; 'भवाय नाशाये'ति पञ्चमस्कन्धीये वाक्ये तथैव प्रतिपादितत्वात् । अत एवं विचारेण पूर्वोक्तदोषान् न्यत्कृत्याज्ञप्तसेवैव कार्येत्यर्थ: ।

હવે જો દેહમાં ભગવદ્-સેવા કરવાનું સામર્થ્ય હોય અને ઉપર કહેલા ખેદના કારણે અથવા તો દેહાધ્યાસ કે પછી ભગવદ્-સેવાને છોડીને બીજા લૌકિકકાર્યોમાં સંલગ્ન થઈ જવાથી જીવ ભગવદ્સેવામાં પ્રમાદ કરે તો એને આચાર્યચરણ ફરીથી બીજા વિચારોનો ઉપદેશ **પ્રૌઢાપિ** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કરી રહ્યા છે.

પ્રૌઢા નો અર્થ છે-જે પતિના સમસ્ત કાર્યોને યોગ્ય હોય. અને જે પુત્રી સમર્થ હોવા છતાં પણ જેવી રીતે સ્નેહવશ થઈને એના પતિ પાસે ન મોકલવામાં આવે અર્થાત્ ''મારી પુત્રી પતિના ઘરે જઈને અધિક કામ કરી-કરી ને થાકી જશે અને દુ:ખી થઈ જશે'' એવું માનીને એના પતિ પાસે ન મોકલવામાં આવે, તેવી જ રીતે આ દેહથી અધિક સ્નેહ રાખીને ભગવત્સેવા કર્યા વગર રહી જઈએ, એવું નહીં કરવું જોઈએ.એનું કારણ આપશ્રી **વરસ્તુષ્યતિ નાન્યથા** ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહી રહ્યા છે.**અન્યથા** અર્થાત્ જો એને એના પતિના ઘરે ન મોકલવામાં આવે તો અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે એનો પતિ સંતુષ્ટ નહીં થશે; એ જ પ્રમાણે આ શરીરથી ભગવત્સેવા ન કરવાથી ભગવાન પણ પ્રસન્ન નહીં થાય કેમકે આ શરીરને ભગવાને પોતાની સેવા માટે આપણને આપ્યું છે. આ જ વાત શ્રીમદ્-ભાગવતના પંચમસ્કંધમાં ''સમસ્ત જીવ ઈશ્વર દ્વારા અપાયેલા આ શરીરને ધારણ કરે છે (શ્રી.ભા.૫/૧/૧૩)''આ વાક્ય દ્વારા કહેવામાં આવી છે. આથી આ બધી વાતોનો વિચાર કરીને પૂર્વમાં કહેલા આપણા દોષોને દૂર ઝાટકીને ભગવાને જે એમની સેવા કરવાની આજ્ઞા આપી છે, તે જ કરવું જોઈએ એ અર્થ છે.

अब यदि देह में भगवद्-सेवा करने की सामर्थ्य हो और तब भी उपर कहे खेद के कारण अथवा तो देहाध्यास या फिर भगवद्-सेवा को छोड़ अन्य दूसरे लौकिक कार्यों में संलग्न हो जाने के द्वारा जीव भगवत्सेवा में प्रमाद करे तो उसे आचार्यचरण पुन: दूसरे विचारों का उपदेश **प्रौढ़ापि** इत्यादि शब्दों से कर रहे हैं।

प्रौढ़ा का अर्थ है - जो पति के समस्त कार्यों के योग्य हो। और समर्थ होने पर भी जो पुत्री जैसे स्नेहवश उसके पति के पास न भेजी जाय अर्थात् ''मेरी बालिका पति के घर जा कर अधिक काम कर-कर के थक जायेगी और दु:खी हो जायेगी'', ऐसा विचार करके उसके पति के पास न भेजी जाय, वैसे ही इस देह से अधिक स्नेह रखते हुए भगवत्सेवा किए बिना रह जाएँ, ऐसा नहीं करना चाहिए । इसका कारण आपश्री **वरस्तुष्यति नान्यथा** इत्यादि शब्दों से कह रहे हैं। **अन्यथा** अर्थात् यदि उसे उसके पति के घर न भेजा जाय तो अन्य किसी प्रकार से उसका पति संतुष्ट नहीं होगा, उसी प्रकार इस शरीर से भगवत्सेवा न करने पर भगवान भी प्रसन्न नहीं होंगे। क्योंकि इस शरीर को भगवान ने अपनी सेवा के लिए ही हमें दिया है, यही बात श्रीमद्-भागवत के पंचमस्कंध में, ''समस्त जीव ईश्वर के द्वारा दिए गये इस शरीर को धारण करते हैं (श्री०भा० ५/१/१३)'' इस वाक्य द्वारा कही है। अत: इन सभी बातों का विचार करके पूर्व में कहे अपने दोषों को दूर झटक कर भगवान ने जो उनकी सेवा करने की आज्ञा दी है, वही करनी चाहिए- यह अर्थ है ॥८॥

अथापराधेन प्रतिबन्धादिना वा देहस्य तदर्थतायां सन्देहे विचारान्तरमुपदिशन्ति । लोकवच्चदित्यादि ।

लोकवच्चेत्स्थितिर्मे स्यात्किं स्यादिति विचारय ॥ ९ ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गा: कथञ्चन ।

लोका यथा संसारासक्ता नानास्वभावास्तत्र तत्र तेन तेन शास्त्रादिना प्रवर्तन्ते तद्वच्चेन्मे स्थितिः स्यात्; उक्तरीत्या पश्चात्तापो न स्यात् तदा किं स्यात् ? लोकतुल्यतैव स्यात् । सा तु मे न जाता, अतो मदुपरि भगवान् दयां करोतीति विचारय । तथा चैवं विचार्य देहस्य सेवार्थत्वं निश्चिनुहि; निश्चित्य चाज्ञप्तं कुर्वित्यर्थः ।

હવે જો કોઈ ભગવદ્-અપરાધને કારણે અથવા તો કોઈ લૌકિક-અલૌકિક પ્રતિબંધને કારણે જીવને એવો સંદેહ થાય કે તે ભગવત્સેવા નહીં કરી શકે તો આચાર્યચરણ બીજા વિચાર દ્વારા **લોકવચ્ચેત્** ઈત્યાદિ શબ્દોથી ઉપદેશ કરી રહ્યા છે.

આપશ્રી આ આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે એવો સંદેહ નહીં રાખો કેમકે જો પ્રભુ મને નહીં અપનાવત તો લોકો જે સંસારાસક્ત છે તેમજ વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવવાળા છે અને ભ્રાંત -શાસ્ત્ર દ્વારા સંસારમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે, તેઓમાં મારી સ્થિતિ થઈ જાત; જો મને મનમાં એવો પશ્ચાતાપ ન થયો હોત તો શું થાત? હું પણ સંસારાસક્ત લોકોની જેવો જ થઈ જાત. પરંતુ એવું ન થયું કેમકે ભગવાન મારા પર દયા કરી રહ્યા છે, એમ વિચાર કરો. એથી એવો વિચાર કરીને આ દેહને ભગવત્સેવા માટે નિશ્ચિત કરી લો તેમજ નિશ્ચિત કરીને જે ભગવદ્-આજ્ઞા થઈ છે એના અનુસાર કરો, આ અર્થ છે.

अब यदि किसी भगवद्-अपराध के कारण अथवा तो किसी लौकिक-अलौकिक प्रतिबंध के कारण जीव को ऐसा संदेह हो कि वह भगवत्सेवा नहीं कर सकेगा, तो आचार्यचरण अन्य दूसरे विचार द्वारा **लोकवच्चेत्** इत्यादि शब्दों से उपदेश कर रहे हैं।

आपश्री यह आज्ञा कर रहे हैं कि, ऐसा संदेह मत रखो क्योंकि यदि प्रभु मुझे नहीं अपनाते तो, लोग जो संसारासक्त हैं एवं नाना प्रकार के स्वभाव वाले हैं और भ्रांत-शास्त्रों द्वारा संसार में ही प्रवृत्त होते हैं, उनमें मेरी स्थिति हो जाती; यदि मुझे मन में ऐसा पश्चात्ताप न होता तो क्या होता ? मैं भी संसारासक्त लोगों के जैसा ही हो जाता। परंतु ऐसा नहीं हुआ सो भगवान मुझ पर दया कर रहे हैं, यह विचार करो। अतः ऐसा विचार करके इस देह को भगवत्सेवा के लिए निश्चित् कर लो एवं निश्चित् करके जो भगवद्-आज्ञा हुई है उसके अनुसार करो, यह अर्थ है।

एवमुद्युक्ततया सेवाकरणेपि पुनः प्रतिबन्धसम्भवश्चेत्तत्राप्युपायमाहुः । अशक्य इत्यादि । पूर्वोक्तं कर्तुमशक्यं चेद् भातं तदा हरिः स्मर्तृसर्वाघहर्त्ता भगवानवास्ति । 'सर्वधर्मान् परित्यज्ये'तिवाक्ये स्वस्य प्रपन्नसर्वपापनिवारकत्वं वदन् रक्षकोस्तीति विचारय । कथञ्चन, केनापि पूर्वमुक्तेन कृतेनानुक्तेन भाविना सम्भावितेन वा प्रकारेण मोहं वैचित्यं ममातः परं किं भविष्यतीति मौढ्यात्मकमुद्वेगं मा गाः । एवं भगवतः शरणत्वविचारेणैव सर्वोद्वेगनिवृत्त्या भगवत्कृपाया अभिव्यक्तेरित्यर्थः ।

एवं सर्वं विचारवाक्यमुक्त्वोपसंहरन्ति । इतीत्यादि ।

હવે માનો આ પ્રમાણે તત્પર થઈને ભગવદ્-સેવામાં જોડાઈ જઈએ અને તો પણ જો પ્રતિબંધ આવી જાય તો એનો ઉપાય આચાર્યચરણ **અશક્ય** ઈત્યાદિ શબ્દથી બતાવી રહ્યા છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે જો ઉપર કહેલી પદ્ધતિ-અનુસાર ભગવત્સેવા કરવી અશક્ય લાગતી હોય તો જાણી લો કે સ્મરણ કરવાવાળાના બધા પાપોને દૂર કરી દેવાવાળા ભગવાન-હરિ જ છે. અને ભગવદ્-ગીતામાં "સમસ્ત ધર્મોને છોડીને માત્ર મારી શરણમાં આવ (ભ.ગી.૧૮/૬૬)" આ વાક્યાનુસાર એમને શરણાગત થયેલા જીવના તેઓ સમસ્ત પાપ નષ્ટ કરી દે છે, આ એમણે કહ્યું જ છે એથી તેઓ આપણા રક્ષક છે, આ વાતનો વિચાર કરો. **કથંચન** શબ્દથી આચાર્યચરણોનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિના કહ્યા અનુસાર અથવા ન કહેવા પર અર્થાત્ એની દેખાદેખી અથવા ભવિષ્યમાં થવાવાળા કોઈ પણ પ્રકારના મોહમાં નહીં ફસો અર્થાત્ "હવે મારું શું થશે ?" એવો મૂર્ખતાપૂર્ણ ઉદ્વેગ નહીં કરો. આ પ્રમાણે ભગવાનની શરણાગતિની ભાવના કરવાથી જ સમસ્ત ઉદ્વેગનું નિવારણ થઈને ભગવત્કૃપા અભિવ્યક્ત થાય છે, આ અર્થ છે.

अब मानो इस प्रकार से तत्पर होकर भगवत्सेवा में जुट जाएँ और तब भी यदि प्रतिबंध आ जाएँ, तो इसका उपाय आचार्यचरण **अशक्य** इत्यादि शब्दों से बता रहे हैं। आपश्री आज्ञा कर रहे हैं कि, यदि उपर कही पद्धति-अनुसार भगवत्सेवा करनी अशक्य लग रही हो ता जान लो कि, स्मरण करने वालों के समस्त पापों को दूर कर देनेवाले भगवान-हरि ही हैं एवं भगवद्-गीता के, "समस्त धर्मों को छोड़कर मात्र मेरी शरण में आ (भ०गी०१८/६६)" इस वाक्यानुसार शरणागत हुए जीव के वे समस्त पाप नष्ट कर देते हैं, यह उन्होंने कहा ही है अतः वे हमारे रक्षक हैं इस बात का विचार करो। **कथञ्चन** शब्द से आचार्यचरणों का तात्पर्य यह है कि, किसी भी व्यक्ति के कहे अनुसार या फिर उसकी देखादेखी या फिर भविष्य में होने वाले किसी भी प्रकार के मोह में मत फँसो अर्थात् अब मेरा क्या होगा ? ऐसा मूर्खतापूर्ण उद्वेग मत करो। इस प्रकार भगवान की शरणागति की भावना करने से ही समस्त उद्वेग का निवारण होकर भगवत्कृपा प्रकट होती है, यह अर्थ है ॥९॥

एवं सर्वं विचारवाक्यमुक्त्वोपसंहरन्ति । इतीत्यादि ।

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥ १० ॥

चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ।।

चित्तं प्रति अन्तःकरणं लक्षीकृत्य उद्दिश्य श्रीकृष्णदास्य हित सुखसम्पादकं वल्लभस्य भगवतो भक्तानां च प्रियस्य वचः विचारोपदेशवाक्यम् ; इति एतावत् शरणोपदेशान्तमेव नाधिकं; यदाकण्य श्रुत्वा भक्तः पूर्वोक्तः कृतापराधोपि निश्चिन्ततामद्वेगनिवारणेन चिन्ताराहित्यं व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः ।

આ રીતે આચાર્યચરણ સમસ્ત વિચાર-વાક્યોને કહીને હવે **ઈતિ** ઈત્યાદિ શબ્દોથી આ ગ્રંથનો ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) કરી રહ્યા છે.

ચિત્તં પ્રતિ નો અર્થ છે-અંતઃકરણને લક્ષમાં રાખીને અથવા એના ઉદ્દેશ્યથી; **શ્રીકૃષ્ણદાસસ્ય હિત** અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણદાસ (શ્રીમહાપ્રભુજી) ના સુખ આપવાવાળા વચન; **વલ્લભસ્ય** અર્થાત્ ભગવાન કે ભક્તના પ્રિય આચાર્યચરણોના **વચઃ** અર્થાત્ વિચારોના ઉપદેશરૂપ વાક્યોને **ઈતિ** અર્થાત્ શરણમાર્ગની અંતર્ગત એટલા જ ઉપદેશરૂપ વાક્યો છે, વધારે નથી. એવા વાક્યોને **યદાકર્ણ્ય** અર્થાત્ જેને સાંભળીને **ભક્તઃ** અર્થાત્ પૂર્વમાં કહેલા એવા ભક્ત જેનાથી ભગવદ્-આજ્ઞાનું પાલન ન કરવાનો અપરાધ થઈ ચૂક્યો હોય તે **નિશ્ચિંતતાં** અર્થાત્ ઉદ્વેગનું નિવારણ થઈ જવાના કારણે ચિંતામુક્ત જીવનને **વ્રજેત્** અર્થાત્ પ્રાપ્ત કરી લે છે, આ અર્થ છે.

इस प्रकार आचार्यचरण समस्त विचार-वाक्यों को कह कर अब **इति** इत्यादि शब्दों से इस ग्रंथ का उपसंहार (समाप्ति) कर रहे हैं।

चित्तं प्रति का अर्थ है अन्तःकरण को लक्षित करके या उसके उद्देश्य से ; **श्रीकृष्णदासस्य हित** अर्थात् श्रीकृष्णदास (श्रीमहाप्रभुजी) के सुख देने वाले वचन **वल्लभस्य** अर्थात् भगवान या भक्त के प्रिय आचार्यचरणों के **वचः** अर्थात् विचारों के उपदेशरूप वाक्यों को **इति** अर्थात् शरणमार्ग के अंतर्गत इतने ही उपदेशरूप वाक्य हैं, अधिक नहीं, ऐसे वाक्यों को **यदाकर्ण्य** अर्थात् जिन्हें सुन कर **भक्तः** अर्थात् पूर्व में कहा गया ऐसा भक्त जिससे भगवद्-आज्ञा न पालन करने का अपराध हो चुका है , वह **निश्चिंतता** अर्थात् उद्वेग का निवारण हो जाने के कारण चिंतामुक्त जीवन को **व्रजेत्** अर्थात् प्राप्त कर लेता है, यह अर्थ है ।।१०।।

अत्रैतत् सिद्धम् ।

(१) भगवान् समाभ्यधिकराहित्यात् स्वतन्त्रः ।

(२) मार्गप्रवर्तका भक्ताः स्वरूपतो दोषरहिता भगवतोक्तभक्तवश्यतायामपि भगवदधीना एव भगवदभिन्नाश्चातः स्वस्य तन्मार्गीयत्वेपि मार्गप्रवर्तकभक्तवत् स्वस्य भगवदाज्ञाभङ्गोऽनभिप्रेतकरणं च न युक्तम् ।

(३) स्वस्य स्वभावतो दोषसत्त्वेपि समर्पणादुत्कृष्यतीति कृपाबाहुल्येपि स्वोत्कर्षो न भावनीयः ।

(४) भगवतः सत्यसङ्कल्पत्वात् किं चिकीर्षतीति तदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वात् सर्वदा तदाज्ञैव कर्त्तव्या । तदकरणे 'आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणामि'तिवत् स्वामिद्रोहात्मको महान् अपराधः स्यात् ।

(५) किञ्च, अहं सेवक इति मदनरूपं यत् तत् स्वामी एव करिष्यतीति विचारः सेवकस्योचित इत्यतोप्याज्ञैव कार्या । नाप्याचार्यकृतिदृष्टान्तेन स्वयं प्रौढिः कर्त्तव्या । तैरपि स्वप्रौढ्या तथाकृतौ पश्चात्तापत्वस्यैवोक्तत्वात् पश्चात्तापस्यापि सेवकत्वप्रयुक्तताया एवोक्तत्वाच्च ।

હવે આટલા વિશ્લેષણો પછી નિમ્નલિખિત વાતો સિદ્ધ થઈ કે .....

૧) ભગવાનની ન કોઈ સમાનતા કરી શકે છે અને ન તો કોઈ એમનાથી અધિક છે. એથી તેઓ કંઈ પણ કરવામાં સ્વતંત્ર છે. (ઠીક આવા પ્રકારનું વાક્ય ભગવદ્-ગીતામાં પણ આવ્યું છે, જુઓ ભ.ગી.૧૧/૪૩)

૨) આ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક વ્રજભક્ત સ્વરૂપતઃ દોષરહિત છે.ભગવાને ભલે એમ કહ્યું હોય કે ''હું મારા ભક્તોના વશમાં છું'' તો પણ ભક્ત તો ભગવાનને આધીન જ છે અને એમનાથી અલગ પણ નથી એથી આપણે ભલે વ્રજભક્તોના માર્ગના કે પુષ્ટિમાર્ગના અનુયાયી હોઈએ તો પણ એ વ્રજભક્તોની દેખાદેખી કરીને આપણે પણ ભગવદ્-આજ્ઞા ભંગ કરી દઈએ અથવા એવું કાંઈ કરીએ જે ભગવાનને પ્રિય ન હોય તો એ વાત યુક્ત નથી.

૩) ધારો કે આપણે દોષયુક્ત પણ કેમ ન હોઈએ પરંતુ ભગવાનને સર્વસમર્પણ કરી દેવાથી ઉત્કૃષ્ટ બની જઈએ છીએ. ભગવનની એવી અસીમ કૃપા હોવા છતાં પણ આપણે પોતાનો ઉત્કર્ષ નહીં માનવો જોઈએ પરંતુ ભગવાનનો જ ઉત્કર્ષ માનવો જોઈએ.

૪) ભગવાન તો સત્યસંકલ્પી છે એથી એમણે આપણા વિષયમાં શું વિચાર્યું છે અને એમની ઈચ્છા શું છે એ જાણવું અશક્ય છે.એથી ઉચિત એ જ છે કે સર્વદા એમની આજ્ઞાનુસાર જ કાર્ય કરવા જોઈએ. જો એવું નહીં કરીએ તો ''રાજાની આજ્ઞા-ભંગ કરવી તે મોટો અપરાધ છે'' આ લૌકિક ઉક્તિ અનુસાર આપણા સ્વામીનો દ્રોહ કરવા જેવો મહાન અપરાધ કર્યો એવું થઈ જશે.

૫) આ પણ વિચાર કરવો જોઈએ કે હું તો સેવક છું અને જેમાં પણ મારું હિત છે એ મારા સ્વામી કરશે જ. એક સેવક માટે તો આ જ ઉચિત છે. એથી એમની આજ્ઞાનુસાર જ કરવું જોઈએ. આચાર્યચરણોએ જે ભગવદ્-આજ્ઞા નહીં માની, તો એવી રીતે ભાવાવેશમાં આવીને એમની દેખાદેખી આપણે નહીં કરવી જોઈએ. આચાર્યચરણોએ પણ ભાવાવેશમાં આવીને જે કર્યું, એનો એમણે પણ પશ્ચાતાપ જ કર્યો કેમકે પશ્ચાતાપ પણ એમને સેવક હોવાના નાતે જ થયો.

अब इतने विश्लेषणों के पश्चात् निम्नानुसार सिद्ध हुआ कि .....

(१) भगवान की न कोई समानता कर सकता है और न ही कोई उनसे अधिक है अत: वह कुछ भी करने में स्वतंत्र हैं। (ठीक इसी प्रकार का वाक्य भगवद्-गीता में भी आया है, देखें भ०गी० ११/४३)।

(२) इस पुष्टिमार्ग के प्रवर्तक ब्रजभक्त स्वरूपत: दोषरहित हैं। भगवान ने भले ही यह कहा हो कि "मैं अपने भक्तों के वश में हूँ" तथापि वे तो भगवान के अधीन ही हैं और उनसे अलग भी नहीं हैं। अत: हम भले ही ब्रजभक्तों के मार्ग अर्थात् पुष्टिमार्ग के अनुयायी हों, तथापि उन ब्रजभक्तों की देखादेखी हम भी भगवद्-आज्ञा भंग कर दें या फिर कुछ ऐसा करें जो भगवान को अभिप्रेत न हो, तो यह बात युक्त नहीं है ।

(३) चाहे हम दोषयुक्त भी क्यों न हों परंतु भगवान को सर्वसमर्पण कर देने से उत्कृष्ट बन जाते हैं। भगवान की ऐसी महती कृपा होने पर भी हमें खुद का उत्कर्ष नहीं मानना चाहिए अपितु भगवान का ही उत्कर्ष मानना चाहिए।

(४) भगवान तो सत्यसंकल्पी हैं अत: उन्होंने हमारे विषय में क्या चुना है और उनकी इच्छा क्या है, यह जानना अशक्य है अत: उचित यही है कि सर्वदा उनकी आज्ञानुसार ही कार्य करना चाहिए। यदि ऐसा नहीं करेंगे तो "राजा की आज्ञा भंग करनी अपराध है।"
इस उक्ति-अनुसार अपने स्वामी से द्रोह करने जैसा महान अपराध करना हो जायेगा।

(५) यह भी विचार करना चाहिए कि-मैं तो सेवक हूँ और जिसमें भी मेरा भला है, वह मेरे स्वामी करेंगे ही। एक सेवक के लिए तो यही उचित है अत: उनकी आज्ञानुसार ही करना चाहिए। आचार्यचरणों ने जो भगवद्-आज्ञा नहीं मानी, वैसे उनकी देखादेखी हमें भावावेश में आकर ऐसा कुछ नहीं करना चाहिए। आचार्यचरणों ने भी भावावेश में आकर जो किया, उसका उन्होंने भी पश्चात्ताप ही किया क्योंकि पश्चात्ताप भी उन्हें सेवक होने के नाते ही हुआ।

(६) किञ्च; भगवान् न लौकिकप्रभुवद् अपराधेन कुपित: परित्यजति । भगवद्धर्मरूपस्याङ्गीकारस्यापि नित्यत्वात् । स्वस्य चाङ्गीकृतौ समर्पणादिनानुमितायां भगवदुक्ततद्धर्माचरणे उपक्रमदशायामपि फलत: साधनतश्च वैगुण्याभावस्योद्धवं प्रति स्वयमेवोक्तत्वात् कृतार्थतैव भवत्रीति भावनीयम् । न तु सन्देग्धव्यम्, 'अज्ञश्चाश्रद्दधानश्चे'ति वाक्येन भगवता दोषस्यैवोक्तत्वात्।

(७) किञ्च; देहोपि प्रौढदुहित्रप्रेषणन्यायेन देहार्थं स्वार्थं न संरक्ष्य: । किन्तु, येन केनचिदुपायेन भगवति एव विनियोक्तव्य: ।भगवतास्य देहस्य स्वसेवार्थमेव दत्तत्वात् । तदकरणे लोकतौल्यमेव स्यात् । यदि पुनस्तस्य तत्र विनियोजने प्रतिबन्धसम्भवस्तदा भगवानेव शरणत्वेन भावनीय: । एतदतिरिक्तस्योपायान्तरस्याभावात् । प्रतिबन्धो हि भगवन्मायया, तस्यास्तत्राधिकृतत्वात् । तत्तरणोपायश्च प्रपत्तिरेव नान्य इति भगवतैव गीतायामाज्ञापनादिति ।

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणैकतानपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमकृतौ
अन्त:करणप्रबोधविवरणं सम्पूर्णम् ।

૬) એમ પણ જાણો કે ભગવાન કોઈ લૌકિક-સ્વામીની જેમ નથી કે જો સેવક અપરાધ કરે અને ક્રોધિત થઈને તેઓ એનો ત્યાગ કરી દે કેમકે અંગીકાર કરવો ભગવદ્-ધર્મ છે, અને તે નિત્ય છે. અને આપણો અંગીકાર થવાથી આપણું બધું કાંઈ ભગવાનને સમર્પણ કરવાથી તેમજ ભગવાન દ્વારા કહેવાયેલા ધર્મોનું આચરણ કરવાથી ભક્તિની આરંભદશામાં પણ ફલરૂપથી અથવા સાધનરૂપથી જીવનું અહિત નહીં થશે. આ વાત સ્વયં ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહી છે એટલે આપણી કૃતાર્થતા તો થવાની જ છે, આ પ્રકારની ભાવના કરવી જોઈએ. એમા સંદેહ નહીં કરવો જોઈએ, કેમકે "મૂર્ખ, અશ્રદ્ધાવાન તેમજ સંશય કરવાવાળાઓનો વિનાશ થઈ જાય છે (ભ.ગી.૪/૪૦)" આ વાક્યમાં ભગવાને સંદેહ કરવાનું દોષરૂપ જ બતાવ્યું છે.

૭) આચાર્યચરણો દ્વારા અપાયેલા પ્રૌઢા-પુત્રીનાં ઉદાહરણને ધ્યાનમાં રાખીને આ દેહની પણ આપણા પોતાના સ્વાર્થ માટે રક્ષા નહીં કરવી જોઈએ પરંતુ કોઈ પણ ઉપાય દ્વારા ભગવદ્-સેવામાં જ એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ-કેમકે ભગવાને આપણને આ શરીર એમની સેવા માટે જ આપ્યું છે. જો એવું નહીં કરીએ તો આપણું જીવન સર્વથા લૌકિક જ બની જશે. જો આપણે આપણા શરીરનો વિનિયોગ ભગવાનની સેવામાં કરીએ અને ત્યારે પણ જો કોઈ પ્રતિબંધ આવી જાય તો પણ ભગવાનની જ શરણાગતિની ભાવના કરવી જોઈએ કેમકે એના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય છે જ નહીં. પ્રતિબંધ તો ભગવાનની માયા ને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે અને માયા ભગવાનને આધીન છે. ભગવાનની માયાને તરવાનો ઉપાય કેવળ એમની શરણાગતિ કરવી એજ છે, અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. આ સ્વયં ભગવાને જ ગીતામાં આજ્ઞા કરી છે. (જુઓ ભ.ગી.૭/૧૪).

આ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણોમાં એકનિષ્ઠ પીતામ્બરાત્મજ શ્રીપુરૂષોત્તમ દ્વારા કરવામાં આવેલું અંતઃકરણપ્રબોધગ્રંથનું વિવરણ સમાપ્ત થયું.

(६) यह भी जानिए कि, भगवान कोई लौकिक-स्वामी की तरह नहीं हैं जो सेवक अपराध करे और क्रोधित होकर वे उसका त्याग कर दें क्योंकि अंगीकार करना भगवद्-धर्म है और वह नित्य है। और हमारा अंगीकार होने पर और अपना सब कुछ भगवान को समर्पण करने एवं भगवान द्वारा कहे धर्मों का आचारण करने पर भक्ति की आरंभदशा में भी फलरूपसे एवं साधनरूपसे भगवान फलदान करेंगे उनमें विगुणता नहीं है और जीव का अहित नहीं होगा - यह बात स्वयं भगवान ने उद्धवजी के प्रति कही है अत: हमारी कृतार्थता तो होनी ही है - इस प्रकार की भावना करनी चाहिए। इसमें संदेह नहीं करना चाहिए क्योंकि, "मूर्ख, अश्रद्धावान एवं संशय करने वाले का विनाश हो जाता है (भ०गी०४/४०)" इस वाक्य में भगवान ने संदेह करना दोषरूप ही बताया है।

(७) आचार्यचरणों द्वारा दिए गये प्रौढ़ा-पुत्री के उदाहरण को ध्यान में रखते हुए इस देह की भी अपने स्वार्थ के लिए रक्षा नहीं करनी चाहिए अपितु जिस-किसी भी उपाय के द्वारा भगवद्-सेवा में ही इसका उपयोग करना चाहिए क्योंकि भगवान ने हमें यह शरीर अपनी सेवा के लिए ही दिया है। यदि ऐसा नहीं करेंगे तो हमारा जीवन सर्वथा लौकिक ही हो जायेगा। यदि हम अपने शरीर का विनियोग भगवान में करें और तब भी यदि कोई प्रतिबंध आ जाय तो तब भी भगवान की ही शरणागति की भावना करनी चाहिए क्योंकि इसके अतिरिक्त कोई दूसरा उपाय है ही नहीं। प्रतिबंध तो भगवान की माया के कारण उत्पन्न होता है और माया भगवान के अधीन है। भगवान की माया से तरने का उपाय केवल उनकी शरणागति करनी ही है अन्य कोई उपाय नहीं है, यह स्वयं भगवान ने ही गीता में आज्ञा की है। (देखें भ० गी० ७/१४)

यह श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणों में एकनिष्ठ पीताम्बरात्मज - श्रीपुरुषोत्तम द्वारा किया गया अन्त:करणप्रबोध-ग्रंथ का विवरण समाप्त हुआ।